

**І.ЖАНСҮГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

Е.Ш. ДҮСПОВ, Т.Е. УРАЗЫМБЕТОВ

СОТ РИТОРИКАСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Оқу құралы

Талдықорған, 2014 ж.

УДК 347.9 (075.8)

ББК 67.7 я73

Д – 87

Баспаға І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің Оқу-әдістемелік кеңесімен 2014 жылғы 25- ақпанындағы № 8 хаттамасымен оқу құралы ретінде ұсынылған.

Пікір беруші: з.ғ.д., профессор Тыныбеков С.Т.,
з.ғ.д. профессор Шарипов Ш.М.

Дүсіпов Е.Ш., Уразымбетов Т.Е.

Д 87 «Сот риторикасының негіздері» оқу құралы. /Дүсіпов Е.Ш., Уразымбетов Т.Е./ – Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2014. -261 б.

ISBN 978-601-216-205-9

Оқу құралы мемлекеттік стандарт пен оқу бағдарламасына сәйкес орындалған. Оқу құралында заң саласындағы қызметкерлердің шешендік өнеріндегі тіл мәдениетін қолданудың басты бағыттары барынша көрініс тапты. Оқу құралы толығымен Қазақстан Республикасының адвокатура пәні бойынша типтік оқу бағдарламасына сәйкес жасалынған. Оның мазмұны жүйелі түрде аталған курстың жекелеген тақырыптарына арналып, білімгерлердің пән бойынша өзіндік дайындалуына арналған әдебиеттер, глоссарий және тест сұрақтарын да қамтып отыр.

Оқу құралы жоғары оқу орындарындағы «Құқықтану» және «Экономика және құқық негіздері» мамандықтары бойынша білім алатын білімгерлерге, магистранттарға, аспиранттарға, сондай-ақ оқытушыларға, құқық қорғау қызметкеріне және өз бетінше ізденушілерге арналған.

УДК 347.9 (075.8)

ББК 67.7 я73

ISBN 978-601-216-205-9

© Дүсіпов Е.Ш., Уразымбетов Т.Е., 2014
© КАО баспа бөлімі, Талдықорған, 2014

АЛҒЫСӨЗ

Қазіргі заманда өзінің қайта жаңғыру кезеңінен басынан өткеріп отырған, әрине дәстүрлік сөз сөйлеу өнері. Бүгінгі таңда риторикаға деген қызығушылық, соның ішінде сот риторикасына, шешендік туралы ілімге ғана емес, сонымен қатар қазақтың ұлттық әдет-ғұрпының, салт дәстүрінің құнды туындысына деген бет бұрушылық күннен-күнге артып отыр. Өйткені сөзді шебер пайдалану еркіндігі сөз сөйлеу мәнерін игеруді ғана емес, сондай-ақ шешендік жеке бейнені нысандау және өз ойын дәлелдеу қабілеттігін игеруді де қажет етеді. Бұл пәнді оқу құралы ретінде анықтап, оны зерттеудің арнайы пәні есебінде оқу бағдарламасына енгізу, заңгердің жалпы көпшілік алдындағы сөз сөйлеу мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Оның басты мақсаты шешендік көзқарастың дұрыстығына көз жеткіздірту және сол арқылы дәлелдеу негіздемесін нығайту.

Заңгердің көпшілік алдында сөз сөйлеу мәдениеті сот риторикасы ғылымының пәні болып саналғандықтан, оның мақсаты сөз шешені өзінің көзқарасының шынайлығын мойындата отырып, оны дәлелдеу процесінде дұрыс пайдалану болып табылады. Бұл ғылымның теориялық және тәжірибелік бағытының өте терең тарихи тамыры бар.

Риторика ілімнің атасы саналатын Протогордан бастап, Аристотель, Демосфен, Цицерон, Әл-Фараби, Ломоносов, Апресян, Байтұрсынов, Садырбаев сынды шешендер мен ойшылдар, ғалымдар еңбектеріндегі «саясат шешен сөз», «саяси-әлеуметтік шешендік сөздер», «шешендік дау сөздер», «тұрмыс-салтқа байланысты айтылатын сөздер» немесе «социально-политические красноречие», «богословно-церковное красноречие» деп ішкі үлгілерге жіктеу жоғарыдағы зерттеудің фольклорлық қағидаттарынан туындап отыр. Сонымен қатар шешендік сөздерді фольклорлық мұра деп қарастырған күннің өзінде де, оны сөз өнері туындысы ретінде әдеби мұра тұрғысынан талдаудың қажеттігі бар деп есептейміз. Әдеби дәстүр мен жаңашылдық мәселелері де осыны нұсқап отыр. Сатылы даму барысында зерттеудің, әсіресе, жанр мәселесінде, әуелі фольклорлық, кейін әдеби қағидаттардың туындайтыны заңдылық. Д.С.Лихачевтің: «Для русской литературы чисто литературные принципы выделения жанров вступают в силу в основном в XVII в.», - деп орыс әдебиетіндегі жанрлар тарихын зерттегенде, бұл орайда белгілі бір уақыт мөлшерін анықтауы ойымызды нақтылай түседі.

Қаншалықты шешендік сөздер мағынасын тек пен түр категориялары арқылы анықтағанымызбен шешендік сөздерге көпшілік жағдайда шешендік өнер тұрғысынан, сөйлеу мәдениеті ретінде жалпылама қызмет түріндегі ғана түсініктер жасалған. Ал, бұның өзі риторика іліміндегі оның ішіндегі қазақ шешендік өнерінде күні-бүгінге дейін шешендік өнер және сот шешендік сөз (сот шешендік жанр) мағыналарының жете ажыратылмағандығын көрсетіп отыр. Генетикалық

жағынан алып қарағанда, шешендік сөздер тікелей шешендік өнер, сөйлеу мәдениетінің қажеттілігінен туындайды, басқаша айтқанда, шешендік өнер сот процесінде сөз сөйлеудің бірден-бір ажырамас тетігі.

Жоғарыда атап кеткендей бүгінгі таңда шешендік өнерге деген қызығушылық күннен-күнге артып отыр. Бұл әрине заңды да. Өйткені кез келген қоғамдық жүйені ырықтандыру адам құқығы мен еркіне деген көзқарасты жандандыратыны сөзсіз. Ал мұның өзі сөз бостандығын туындатады. Сот риторикасы ғылымын түбегейлі және жетік зерттеу үшін көбіне өзі негіз алатын риторика және заң риторикасы, сөз сөйлеу өнерінің мәдениеті секілді ғылым ілімдерінен бастау алатыны орынды деп есептейміз.

Ғылым, әрине ілімнің негізінде жасалады. Сондықтан да сот риторикасы ғылымы жалпы көпшілік алдында сөз сөйлеу тәжірибесінде заңгердің коммуникативті дағдысын дамытуға көмек беруді алдына мақсат етіп қойып отыр. Болашақ заңгердің заңи ойлау қабілетін, кәсіби әрекеттерінің тәлімділігін дамыту, заңи диалог шеңберінде тиімді және нәтижелі қатынас жасай білу қабілетін жетілдіру.

Жоғары оқу орындарында «Сот риторикасы» курсының оқытудың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы объективті деректерге негізделіп отырып, төмендегі мәселелерді шешуге бағыттталып отыр.

Біріншіден, сот риторикасы мемлекеттегі сот процестеріндегі сөз сөйлеу заңдылықтары мен тәртіптерін қамтамасыз етудің негізгі жолдарын нақтылап, оларды барынша жетілдіру мүмкіншіліктерін көрсету.

Екіншіден, сот-құқықтық реформаларын нәтижелі, жүйелі және талдаулы қажеттілікпен жүргізуді қамтамасыз ету мақсатында құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің этикалық сауаттылығын жетілдіру.

Сот риторикасы пәнін оқып-білу нәтижесінде білімгерлер төмендегі мақсаттарды игеруі тиіс:

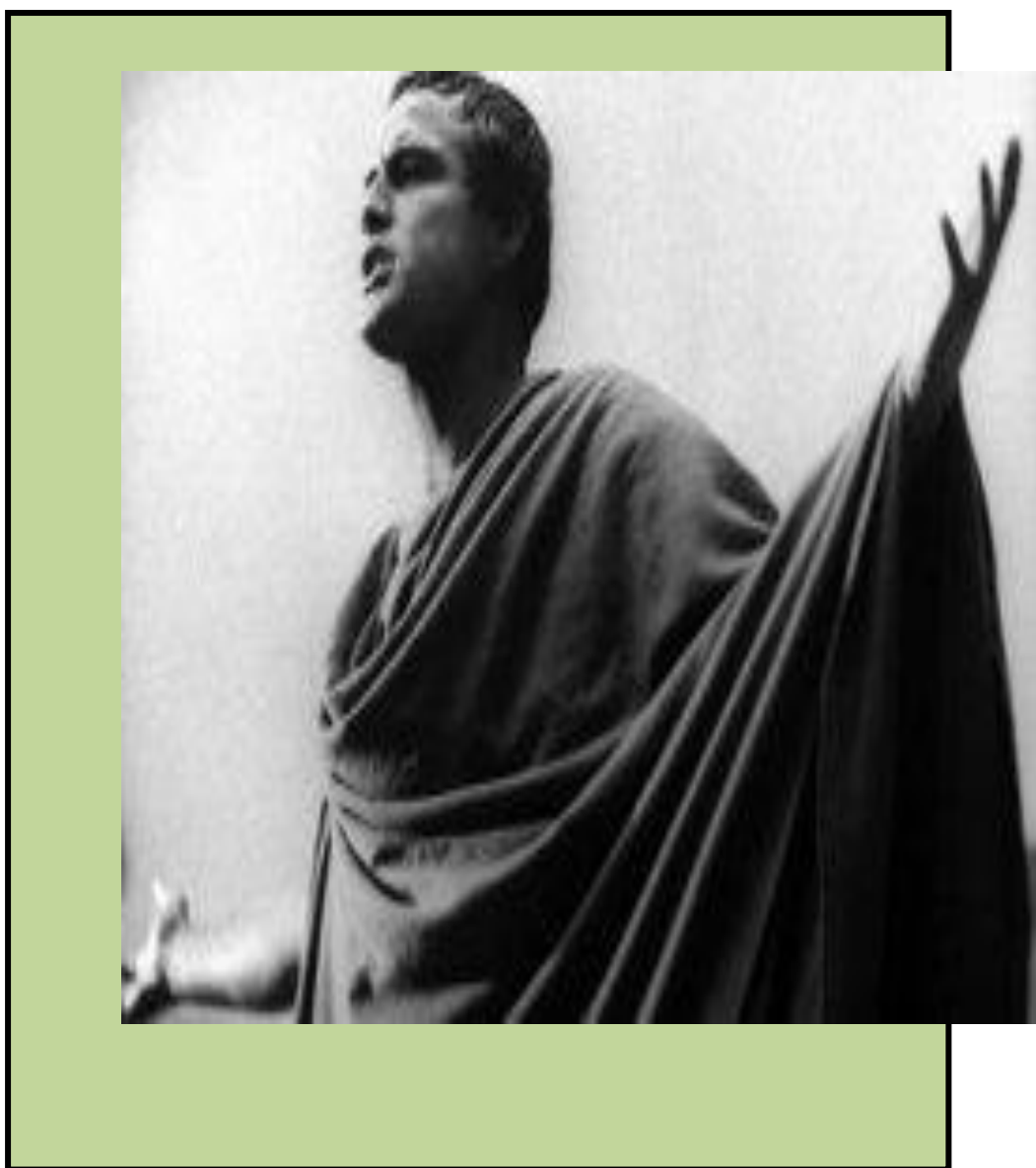
- сот процесінде сөз сөйлеу өнерінің әдістемелік негіздерін, сот процесіндегі шешендіктің заңдылықтарын, сөйлеудегі сөз мазмұнын;
- сот риторикасы пәнінің негізгі қағидағтарын;
- оқытудың әдістемелік негіздерін;
- сот процесінде сөз сөйлеу өнерінің іргелі идеяларын, заңдылықтарын, тұжырымдамаларын саралай білуге;
- соттағы сөздің мәнін, заңдылықтарын, мазмұнын, пішіндері мен әдістерін;
- курс бойынша алған білімдерін тәжірибеде өз бетімен қолдануды;
- сот процесінде сөз сөйлеуді жобалау мен жүзеге асыруды жетік білу.

Пәнді оқыту жалпы мамандық және аралас пәндердің мазмұндарымен тікелей байланысты, олар: «Құқық негіздері», «Рим құқығы», «Мемлекет және құқық тарихы», «Мемлекет және құқық теориясы» «Заңгердің кәсіби этикасы», «Адвокаттық қызмет» және де т.б.

Соттағы

шешендік

өнер

РИТОРИКАНЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

§ 1. Риториканың өнер ретінде сипаттамасы

«Ауа мұхитында» өмір сүре отырып, адамдар сол ауаны байқамайды және де жан-жағында бос кеңістік қана емес, керісінше өмірге өте қажетті орта туралы аз ойланады. Біз ауа туралы тек ол уланған кезде қана еске ала бастаймыз, таза ауа туралы армандаймыз, оның ластануына байланысты келіспеушілік білдіреміз. Ал егер адамды мүлдем ауадан айырса не болар еді? Сол туралы ойланып көрдіңіз бе?

Дәл осындай себеп тіл қатынасында да сөзсіз болады. Ол ауа секілді барлық жерде және барлығында, бірақ біз оны бұрмаланған, сауатсыз сөз иіс сезу сезімімізге қажетсіз улы газ секілді, біздің құлағымызға жағымсыздықпен «сыңқ» ете қалмайынша байқамаймыз. Ал қоғамымыздың өмірін мүлдем тіл қатынасынсыз елестетіп көріңіз! Елестеттіңіз бе?! Мінекей сондықтанда тілді ауамен теңестіруіміз әбден орынды.

Осы адамға шексіз қажетті «тіл мұхиты» өзінде нені білдіреді екен ?

Егер қоғамның (нақты бір адамның) бүгінгі күнгі өмірін мүлдем тілсіз немесе тіл қатынасынсыз көзіңізге елестетін болсаңыз, ешқандай шынайы сурет қалыптаспайды. Қоғам онсыз өмір сүре алмайды және бұған түсінік адам және адамзаттың өзінің жаратылысында жатыр.

Біздің ата тегіміз еңбектің нәтижесінде жануарлар әлемінен бөлектеніп шықты. Бірақ бұл үшін олар тек қана бір-біріне сезімдерін айта отырып емес, әркелкі мәліметтермен алмаса ала-алатындай болуға мәжбүр болған (дегенмен адамдар жануарлық сезімталдық (инстинктивті) белгілерін әлі күнге дейін жоғалтқан жоқ, мәселен – қауіп төнгенде, ауырғанда, қуаныш бөлегенде адам айқай салады).

Жалпы сот риторикасы бұл - сот мәжілісіндегі, заңгер-шешеннің көпшілік алдында өзінің ой-толғамының тұңғиығынан, қарастырып жатқан қандай да болмасын істердің мағынасына сәйкес дайын пікірлерді мәдениетті, заңға сыйымды және де ұғымды етіп жеткізуі делінген. Сондықтан осының барлығын дерлік тұтастыққа айналдыруда түйсік көп роль атқарады.

Инстинкт (лат. *instinctus* – түйсік) – организмнің сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге жауап ретінде пайда болатын туа біткен реакцияларының (мінез-құлық актілерінің) жиынтығы; күрделі

шартсыз рефлексдер болып табылады. Инстинкт жануарлардың тіршілік жағдайларына бейімделу формасы болып саналады; мысалға келтіретін болсақ үйрек балапанының жұмыртқадан шыға салысымен суда жүзуі.

Инстинкт (латынша *instinctus* – түйсік деген ұғымды білдіреді) туралы түсініктер ежелден белгілі. Ежелгі грек философы **Хрисипп** (біздің заманымыздан бұрынғы 250 – 208/205 жылдар аралығы) инстинкт деген ұғымды құстар мен кейбір сүтқоректілердің мінез-құлық әрекетін сипаттауда қолданды. Француз ойшылы әрі дәрігер данышпаны **Жюльен Ламетри** инстинкт жан-жануарлардың бүкіл дене құрылымымен, жүйке жүйесімен байланыста болатынын атап көрсетті. **Чарльз Дарвин** инстинкт — жануарлардың бір түріне қана тән, кездейсоқ пайда болатын, өте қажетті және тұқым қуалайтын қабілетінің қалыптасуы екенін дәлелдеп шықты. Ал **Иван Сеченов** пен **Иван Павлов** инстинкттің рефлексорлық сипатын анықтады.

Көптеген көркем шығармашылық тұжырымдары, қортындылары көмескі сананың психо-аналитикалық теориясына негізделді. Олар адам әрекетінің осы саласындағы түс көрудің, фантазияның, интуиция мен еркін ассоциациялардың айырықша рөлін негіздеуге бет бұрып талпынады. Міне нақты осы нышандар адамның қарым-қатынастылығына үлкен септігін тигізетіндігі сөзсіз. Қарастыра келетін болсақ бұдан әрине мәдениеттілік элементтер құралады. Ал ол өз кезегінде қатынастылық норманы тудыртады.

Барлық мәдениеттің элементтері норма, материалды және материалды емес құндылықтар, салт және дәстүр ішінен бірінші болып тіл көрінеді. Тек қана тілдің құралдық қасиетімен қарым-қатынас жасай отырып адамдар мәдениеттің өзге де элементтерін өңдеген, мысалы: біртұтас нормалар мен құндылықтарды мойындау, салт-дәстүрлерді назарға алу.

Мәдениет – әлеуметті-интегративтік жүйе дегеніміз - ол бір-бірімен жанаспайтын және қарым-қатынас жасамайтын көптеген индивидтердің жинақ тобыры емес, керісінше қоғамды қоғам ететін, біріктіруші қоғам. Әлеуметті интегративтік функциялардың орындалуының негізгі ролін мәдениеттің тіл секілді элементі атқарады: тілдің көмегімен біздер қарым-қатынас жасаймыз, бір-бірімізге мәліметтер береміз, ал мұны жасауға біздің бәрімізге тілдің рәміздерінің түсінікті болғандығы (керісінше, егер түсінікті болса: мысалы, сіз үйренбеген, оқып білмеген шетел тілінде сөйлесіп жатқан адамдар арасына түсіп қалсаңыз, сіз мәліметсіз осал боласыз және қарым-қатынас жасаудың өзге түрлеріне барасыз – яғни қолмен сілтеп түсіндіру арқылы, мимикаға, суреттерге, мүсінді түрде түсіндіруге және т.б.).

Мәдениет, яғни қоғамға жаңалықтар кіргізуші, оның жаңа мүшелерін тәрбиелеуші, өзгелерге тұрарлық және тең қыла алатын, өздерін таныстыра келетін (мәдениетті) және одан әрі жалғастыруға

бере білетін және де әлеуметті интеграциялау жүйесі. Бұл процесс үздіксіз (үзілу дегеніміз – апат, мәдениеттің тоқырауы). Осы процесте мәдениет элементі есебінде маңызды ролді тіл атқарады, өйткені тілді иемденбей адам тек қана қоғаммен қатынас жасай алмайды емес, сондай-ақ онсыз ол далада қалған, маргинал, түкке тұрмас бола тұра, оның нормалары, құндылықтары, салт және дәстүрлерінде қабылдай алмайды.

Сонымен тіл – бұл тек қана мәдениеттің элементі емес, сондай-ақ ол басқа да маңызды элементті құрайтын болып табылады: тіл – қандай да болмасын халықтың ұлылық құндылықтарының қатарында мәдениеттің негізгі тетігі. Факт жүзінде, адамның қандай ұлтқа жататындығының идентификациясы бірінші жолда өзіне тілді иемденудегі бағалымдықты қосады. (Адамды өзінің ана тілінен бірде-бір сөз білмесе, керек десеңіз шыққан тегін ескере отырып орыс, армян немесе француз деп нық айтуға бола ма?)

Өзінің ойын айқын, ақылды, қысқа да нұсқалы, айта алатын, қызыл тілді әңгімелесуші болғысы келмейтін адам болмайды. Саясаткер, мемлекетті басқаруға қатысу кезінде, сөз арқылы (шешендік кейіпінде, дәлелдердің мазмұнымен, ой стилімен, сөз және сөйлеу қылықтарымен) өзінің позициясы және идиологиясының дұрыстығына отандастарының көзін жеткізеді. Журналист адамдардың ой мен жүрегін жаулап алу үшін, басты жолмен бейнелеуші және көз жеткізетін сенімді сөздерді іздеумен айналысады.

Дипломат, заңгер, педагог және дін уағыздаушы болсын барлығы да шындығында бір қана мәселемен бас қатырады: қандай жағдайда өзінің қызметінің шеңберінде, риторикалық көз жеткізуші болуға және де адамдар оның сөздеріне бағынушы болатындай болу үшін кәсіби ұсталылығын иемденемін деген секілді. Бірақ сөз сөйлеумен қалай да болмасын қатынасы жоқ бірде-бір мамандықты атау мүмкін емес, өйткені қандай да болмасын іс сөз арқылы ұйымдастырылады.

Жақсы және түйінді сөз қандай болуға тиіс? Бүгінгі күннің қарым-қатынасындағы қиындықтар неге байланысты (отбасындағы сөз қатынасынан саясат пен соттағы сөз қатынасына дейін)? Сендіртіп сөйлеуді үйренуге бола ма? Осы сұрақтарға жауап қайтаруға сендіртіп сөйлеудің өнері, сөйлеу қатынасының мақсатқа сай және тиімді құрамасы туралы ғылым есебінде риторика түседі.

Риторикаға басқаша былай да анықтама беруге болады: **риторика** – ойдың жариялы сөзіне деген қатынасын қарастыратын филологиялық пән. Жалпы риторика дәлелдің дұрыс қатарлық әдістемелерін қарастырады. Ал енді сот риторикасына келетін болсақ (кейбір еңбектерде «соттағы көпірме сөз» деп аталуда), бұл ғылым өздік көптеген құқықтық салаларға қажетті пішінінде нақ сол риториканың ерекше бағытында дамып келе жатқан ғылым есебінде өзін танытады.

«Сот риторикасы» курсының негізгі мақсаты, тіл қатынасына байланысты күшті тұлғаны дайындауда тек олардың маңызды бағалау параметрінің іргетастық білімін игеруі, өте бай ақпараттық қамданымы және оларды толтырып отыруға талпынысы қана емес сондай-ақ анықталған коммуникативтік пиғылмен және жоғарғы сөз сөйлеу мәдениетіне сәйкестікте сөздің негізгі құрылымын иемдену болып табылады.

Шешендік өнер қоғам өмірінде әрдайым үлкен роль атқарады. Шешендік өнерді иемденудің, заңгер қызметінде ерекше маңызы бар. Процесте соттың шешендігі – бұл тек қана нақты қылмыстық және азаматтық істер бойынша пікірлерін жая білу қана емес, сондай-ақ идеологиялық әсер ету құралы болып саналады. Соттағы жария сөздері заң, әділет соты және демократия, саясат және әдептілік туралы дұрыс қоғамдық пікір қалыптастыруға көмек болады.

Сөз сөйлеу бір немесе өзге де ойларға сипаттама бере алуды, сөзбен талқы жасауды көрсетеді. Ауызша сөз сөйлеу монологиялыққа (бір адам сөйлеуі) және диалогиялыққа (екі және одан да көп адам сөйлеуі) бөлінеді. Көпшілік алдында сөз сөйлеу (шешендік) – монологиялық болып саналады. Соттағы сөз көпшілік алдындағы (шешендік) монологиялық сөз сөйлеу түрі болып табылады. Дегенмен көпшілік алдындағы сөз сөйлеу пішін бойынша қана монологиялық болады. Шешен тыңдармандарға әсер етіп және оларды сендіртуі керек болғандықтан, ол сөздің мазмұнымен пішінін өзгерте отырып және ақиқатты бірігіп іздеп табу барысына тартып, тыңдармандардың көңіліне секем назар аудара білуі керек, яғни шешен тыңдармандармен диалог жүргізеді. Сондықтан да өзінің мазмұны бойынша көпшілік алдындағы сөз диалогтық болып саналады.

Соттағы сөз – бұл сот мәжілісінде айтылған және нақты іс бойынша шешеннің пікірін өзінше мазмұндай көрсететін және оған басқа шешеннің қарсылық білдіруінің, қылмыстық және азаматтық істерді қарастыру кезіндегі сотқа және соған барлық іс бойынша қатысушылар мен жай қатысушы адамдарға арналып айтылған көпшілік сөз. Соттағы сөз судьялық ішкі сенімділігінің нысандалуына әсер етеді, сотқа істің барлық жай-жапсарларында тереңірек түсінуіне, осы жай-жапсарларды жан-жақты, толы және объективті зерттеуге, іс бойынша ақиқатты ашып және дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі.

«Сот риторикасы» курсы білімгерлердің барлығына дерлік міндетті болуға тиіс, себебі заң білімін алу кезінде заңгер-білімгерді дайындаудағы негізгісі болып, ол өзіне «заңгер секілді ойлана білу», - дегендей, оқиғаның құқықтық саралауын қосатын, оларда заңгерлік ойлау қабылетін дамыту болып табылады. «Оратор» латын сөзі және ол тыңдармандар алдында сөз сөйлеуші адам дегенді білдіреді, ал ораторлық өнер тыңдармандарға барынша көбірек әсер бере алу үшін сөз сөйлеуді шебер қолдана алумен сипатталады. «Красноречие»

деген сөз осы ғылымға термин ретінде орыс тілінен кіріп отыр, ол дегеніміз «говорить красно, т.е. красиво», яғни әдемі немесе сенімді, қызықтыра деген мағынада.

Қызыл тілділік және шешендік өнер аралығында теңдік белгісін қоюға бола ма?; деген сұраққа бүгінгі күнге дейін біркелкі көзқарас жоқ.

Сотта сөз қату – прокурорлар мен адвокаттар жұмыстарының қажетті бөлігі; соттағы сөз сөйлеудің жалпы және заңи мәдениетін үнемі көтеру бойынша жұмыссыз, олардың кәсіби шеберлігін жоғарылатып отыру мүмкін емес. Прокурорлар мен адвокаттардың сөздері, сот ережесі бойынша бір-біріне қарсы тұрады, кей - кездерде ол пікірталастық сипатта көрінеді. Іс бойынша барлық дәлелдер мен мән-жайларды әр-тарапынан бағалай және айқындай отырып, осы сөздер соттың тұжырымына, оның шешіміне әсер етеді. Кей жағдайларда сот өндірісіне қатысушылар, істің дұрыс шешілуі үшін қажетті мағынасы бар деректер мен жай-жапсарларды иемдене тұрып, дер уақытында солар туралы хабардар етуге қиналады, өздерінің сөздерінде айқын суреттей алмайды. Сол кезде деректер мен мән-жайлар табылмаған болуы мүмкін, сондай-ақ іс бойынша ақиқатты орнатуды және істі әділ қарастыруды қиындатады.

Кәсіби заңгерлер мазмұнды сот сөздерімен жариялы сөз айта шығуы үшін, оларға іс материалдарын, құқықты, психологияны, этиканы, логиканы өте жақсы білу және жоғары мәдениетті адамдар болуы қажет.

Бүгінгі күнде заңгерлер демократия мен жариялылық жағдайын ширату үшін әрекет етіп жатқанда еліміздегі өтіп жатқан құқықтық реформада, сөзді иемдене білу алғы шепке шығып отыр.

Заңгер сөзін ұғымды, сауатты, істі білушілігімен, көркем, яғни сендірте алатындай сөйлеуі керек. Заңгерге жақсы шешен болу өте қажет. Бұл оның бірден-бір негізгі кәсіби сапасы болып табылады. Тәжірибелі жұмыскерлер дұрыс ескереді: «Білімгерлерді көп нәрсеге үйретеді, ал іс жүргізуге қалай дайындалады, сөзді қалай құрау керек, шешендік өнерге үйретпейді! Артистерді сахнада өзін қалай ұстаулары керек екендігіне, қалай дұрыс сөйлеу керектігіне үйретеді, ал заңгер білімгерлерді – үйрету жоқ».

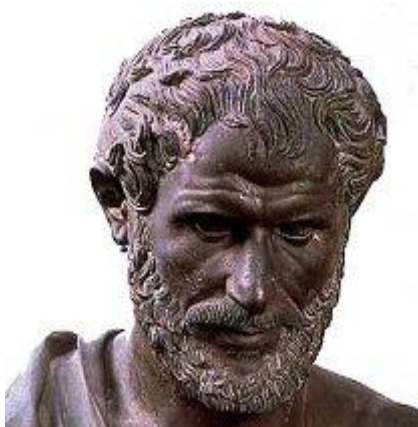
Соттағы тыңдармандар шешендік құралдардың бүкіл арсеналын қолданатын және тәсілдері мен шешендік әдіс-айлаларын қолдана алатын прокурорлар мен адвокаттарға сый құрметпен назар аударады. Дауласа білуге, сөйлей алуға үйретуге болады және қажет. Нақты осымен, философия, логика, психология, эстетика, этика, тіл білімінің жетістіктерін қолданатын «Сот риторикасы» айналысады.

§ 2. Риториканың классикалық анықтамасы

Риториканың классикалық анықтамасына көңіл аударайық, әмбе, қандай да болмасын осындай анықтама

өзекті және заманауи сөз сөйлеу практикасымен қатар тұратын болып қала бермек.

«Риториканы әрбір нақты пәнге қатынасты мүмкіншілігінше сендірту тәсілдерін табатын дағды есебінде анықтайық» (Аристотель. б.э. дейін IV ғ.ғ.). Әрбір адам осы дағдысын дамыта түскісі келеді, нақ осыған риторика өнері қызмет қылады, біздің талпынысымыз сендірту тәсілдері мен приемдарын білу үшін, қалай ғылым тәжірибесін болса, солай жеке тәжірибені де икемдестіру.

Аристотель (б.э.д.384-322)

Аристотельде риторика, сенім өнері секілді диалектика негізделген.

Ертедегі Грекияның көптеген риторикалық трактаттардың жиыны алғашқы рет Горгия және Исократтың әйгілі мектептері сияқты шешендік өнерге деген кәсіби оқыту түрлерінің

пайда болуы. Шешен (оратор) адамның өзіндік мақсаты, ертедегі гректердің пікірі бойынша үш бірлікте көрінеді:

- 1) түсіндіру;
- 2) түрткі болу;
- 3) қанағаттандыру.

Сөздердің бөліктеріне кеңесшілік (саяси), соттық және мақтаушылық деп бөлінген әрбір бөлікті де осыған жатқызуға болады. Сөздің композициясы бірінші рет Платон еңбектерінде жасалынып шығарылады: «Әрбір сөз тірі адам сияқты құралуы қажет. Оның денесі, басы және аяқтары болуы керек, ал кеудесі мен аяқ-қолдары бір-біріне сәйкес болуы тиіс және біртұтасқа сай болып қалыптасуы қажет». Осыдан сөз сөйлеу кезінде сөздің анық бөліктері, куәлік қағаздың мазмұнамасы, шыңға ұқсастығы шығады.

Демосфеннің замандасы Аристотель Стагирит б.э.д 330ж жазылған «Риторика өнері туралы» немесе «Риторика» трактаттарында классикалық грек өткір, шешен тілділігінің дамуына қорытынды келтірген. Заманы өтіп кеткен софистік жетекшілерден бөлек, хрестоматияның қағидаттары бойынша құрылған ең жақсы риторикалық өнердің үлгілері неофитамиді жаттап отыруға арналып отырған, мысалы, Корака немесе Тисияның технесіне қарағанда,

Аристотель сөз сөйлеу дәстүрі саласындағы ғанибет жетістіктер туралы тіктелген теориялық оқуды құрады. «Аристотельдің алдындағы данышпандар, Пидардан Платонға дейін», осы күнгі ғалым жазушылар қолданып отырған ойлап табушылық құралдары мен приемдарын шығарды, соған жетекшілікте болатын жалпы қағидаттарды келтіріп отырды және де сөз сөйлеу өнеріндегі дұрыстық немесе нормалар туралы ілімдер құрды. Бірақ та көркем туынды қандай болуға тиістігін көрсететін жерде, олар сауалды эмпирикалық түрде шешіп отырды, яғни, бір нәрсені шығарып соны оқып білушіге «міне осылай жазу қажет» деп айтқан. Мысалы, осыған ұқсас инструктивті мақсатта Исократтың «Бусирис» атты еңбегі құрастырылған. Аристотель өзінің алдындағы ғалымдардан әлде қайда асып түсті; ол тек қана олармен жасалған бақылау еңбектерін ескеріп өз еңбектеріне сілтеме жасап қоймай, сондай-ақ әрқелкі поэтикалық аспектілерді қанағаттандырушы поэтикалық жанр мен талап жинақтарының мәндік формуласын ұсынды. Аристотельдің «Поэтика» и «Риторика» екі трактаты да сөз қату көрінісінің идеалды нормалары туралы біртұтас ілімін құраған (тек қана «Поэтика» атты еңбегінде Аристотель, «көркем» жанрына эпосқа және трагедияға көбірек поэикалық назар аударып, ал «Риторикада» (150 жыл ішінде грек риторикасымен жинақталған) антикалық проза теориясына шешендік өнер тәжірибесіне тікелей көңіл бөлген.

Білімнің нақты мәнін білмей тұрып не болмасын сендірте алатын шешендердің ептілігіне келіспейтін өзінің ұстазы Платонға қарама-қайшы Аристотель ақиқатты шынайы сендіртуді талап етті, ал шешендік өнерде осы ақиқатты көптеген адамдарға ұғымды етудің тәсілін көрді: «...адамдар табиғатында жеткілікті мөлшерде ақиқатты табуға қабілетті және көп жағдайларда оны табады.....». Риторика пайдалы, өйткені ақиқат және әділеттілік өзінің табиғатында теріс жақтарынан едәуір мықтырақ, ал егер шешімдер қажетті жағымен бекітілмесе, онда ақиқат пен әділеттілік міндетті түрде өзінің теріс жағымен жеңеді, әрине бұл сөуге тұрарлықтай. Платоннан кейінгі кезеңде сократқа дейінгі риториканың жалпы орны «жалғандығы» және Аристотель «софистиканың зәлімділігі» туралы жай жанама түрде ескеріп өтеді. Софистика Аристотель үшін – өтіп кеткен, дегенмен (барлық ойлау қабілеттілігіне байланыстағы) тарихтағы өте мағыналы этап. Ол грек прозасының қызыл тілділігінің жаңа жайқалып өскен теориялық базасының бастаушысы болды; оның тәжірибесін ғалымдар жоғарғы рухани ләззәтті сыйлайтын, ғанибеттілікті жарататын тәсілдерін сипаттау үшін саралайды.

Тыңдарманға тілділікпен берілетін рахаттанудың түп тамыры, Аристотельдің ұғымы бойынша шешеннің сөздер мен ойнағандығынан алынатын сезімдік ләззәтта емес, керісінше адамның танымдық және интеллектуалдық қажеттілігінің қанағаттануында деген: «айтылған сөз, тыңдарман үшін есептелген және дұрыс болуға

тиіс, яғни орынды және аяқ асты». Дегенмен сократтық идеялардың мұрагерлерінде объективті баршылық өмірді рационалды ойлауда жатқан объективті ақиқаттың бар екендігіне күмән пайда бола бермейді. Аристотелдің Рационализмі оның формальдық логикасына сүйенеді және «Риторикада» автормен қолданылған материалдардың ерекше сыныпталуы секілді пайда қылдырады, сондай-ақ белгілі риторикалық приемдардың әсер ету тәсілдеріне сыптай логикалық түсінің береді. «Риториканы» оқып біле отырып, біз зерттеушінің тірі ойы қалай, сөз өнерін оқып білушінің жалпы және жеке рекоммендацияларына «антикалық ең әмбебап ойлар» қалай келетіндігін артықшылығымен бақылаймыз.

Риторикада автор өзінің шығармаларын бастай отырып қызыл тілділікті диалектикамен жақындатады: «Риторика – диалектикаға сәйкестенетін өнер, өйткені екеуінің де сондай пәндерге қатысы болады, яғни олармен таныс болу көпшіліктің және әркімнің бір шамада жалпы жетістігі болып саналатын және де олар бір жеке ғылымның саласына жатпайдығын түсіндіреді. Осының салдарында адамдар кейбір жағдайлармен екі өнерге де қатысты болады, өйткені барлығына белгілі жағдайда қандай да болмасын ойын қалай сұрыптаса солай қолдауына тура келеді, қалай ақталса солай кінәлайды. Мұндай жағдайларда біреулер жай түрде, өзгелер өзінің дамып кеткен әдетіне байланысты қолынан келгеніне сәйкес әрекет қылады. Бұл жолдың екеуі де мүмкін болған соң, оларды жүйеге кіргізуге болатындығы мәлім, дегенмен біз оны қарастыра аламыз, соның салдарынан сол жай түрде сондай-ақ әдетпен жетекшілік арқылы мақсатына жететін адамдар секілді, ал мұндай зерттеу өнерге жету деп аталады, оның үстіне әрине мұнымен әрбір адам келіседі.

Соллогизм туралы ілімін жеке өңдеуіне сүйене отырып, Аристотель риториканы логиктің көз қарасымен бағалап және онда ең маңыздысы есебінде дәлел туралы ілімді мойындаған, яғни сендірту тәсілдері туралы (I, 1). Өзінің міндетін ол сендіруші ойтолғам құру үшін қажетті шешенге мәліметтер хабарлауда көрді. Басты жағдайда, Аристотель Горгидің риторика ісі – «сендіртпеу, бірақ әрбір жеке жағдайда сендіру тәсілін табу» дегенді анықтамасын пысықтайды. Шешеннің сендірту сөзінің негізгі құрайтындарының бірден-бірі ол - **энтимема**, риторикалық соллогизмдер, «мүмкіншілдік» және мәжбүрлеуші сипаты жоқ. Антикалық зерттеуші диалектиканы, энтимема туралы іліммен байланыстыра отырып өзінің ойын, бір жағынан ақиқат критериясымен және өзгемен мұқият дамытады: «...сендірту тәсілі бір түсінік бойынша дәлел (өйткені біздер бір нәрсе дәлелденді деп көрсетілсе, соған толығынан сенімді бола кетеміз)», риторикалық дәлелдеме дегеніміз ол энтимеманың нақ өзі және бұл, жалпы айтқанда сендіртудің ең маңызды тәсілі, энтимема бір жайт бойынша соллогизм екендігі мәлім болған соң және де қандай да болмасын соллогизмді қарастыру диалектика саласына жататын

болған соң, немесе толық мөлшерде, немесе қандай да болмасын оның бөлігінде болса, онда, кім кішкене болса да неден және қалай соллогизм тұратындығына түсіну қабілеті болса, сол адам барынша энтимемаға қабілетті болады, егер ол соллогизм іліміне энтимема қатысты болатын ілімді біріктіретін және оның таза логикалық соллогизмнен ерекшеленетінді қосады, өйткені нақты сол қабілеттіліктің көмегімен біздер ақиқатты және оған тәнділікті танимыз.

Тыңдармандардың ойына шешендермен сіндіретін шыншыл идеялар туралы сауалдар Аристотельмен жан-жақты талқыланады және өзінің негізінде дүниені тану туралы түсінігі бар. Ақиқатқа жақындау Халықтық жиында немесе сот алқалылығында шешендермен берілетін кеңестердің мақсаты түсініледі. Мысалдармен толы сөз қатулар шамамен сендіртулі, дегенмен тыңдаушыға көбіне ойға шомдырту энтимемамен бай сөздер болып табылады-деген Аристотель, әрине сонысымен ол тағы да өзінің уағыздау ілімінің интеллектуалды сипатын мойындайды. Аристотель софистиканың кең тараған догмаларынан бас тартады және Платоннан мұралық еткен антитезадан «ақиқат-пікір» бастама алады.

Аристотелмен ұсынылған ұсыныстар, кейіннен келесі түрде тактовка жасалынған: а) шешеннің айтатын пәні туралы; б) шешеннің алып тұратын тұрысы; в) тыңдарманда оятатын эмоциялар; г) айтылатын сөздің стилі. Осыған «Риторика»-ның үш кітабі арналған. Біріншісі: өзге ғылымдар жүйесінде пәнді қарастырады онда қамтылады:сөз қатудың үш түрі. Кеңесушілік немесе саяси, эпидейтикалық немесе салтанатты және соттық (ең көп тарағандар,бірақ өзінің приемдарын алдыңғы екеуден қарыз алатын).

Зерттеушінің қырағы көзі техненің бұрын соңды заты болмаған риторикалық практиканың ерекшелігін есереді: «Әрбір белгіленген сөз сөйлеу тармақтарын көрсеткісі келеген уақытты алған болсақ, онда адам кеңесе отырып болашақ туралы көрсеткісі келеді»: Бір нәрсені алшақтатып немесе бір нәрсеге үйірлете отырып, ол болашаққа қатысты кеңес береді. Адам қашан да ауыртпалы өткен уақытпен ісі болады, өйткені өтіп кеткен оқиға бойынша бірі кінәлайды, ал өзгесі қорқана ды. Эпидейктикалық шешен үшін құнды болып бүгінгі күн саналады, өйткені бар нәрсеге кімде болса да мадақтау немесе жамандау айтады, дегенмен шешендер өткенді еске алып немесе болашаққа қатысты болжамдар құрай отырып бұдан да басқа және өзгелерді қолданады.

«Риторика жалпы олар туралы кеңесетін, сауалдармен ісі болады» - деп Аристотель айтады. Ежелгі кеңесушілік шешендері, қазіргі заман саяси шолушылары секілді Аристотель келтіретін бес пунктқа деген мәселелердің толығынан анықталған шеңберіне қатысы бар олар: қаржы, соғыс және бейбітшілік, елді қорғау, әкелім және азық-түлік әкетілім және заңнамаға. Басқа тиянақты білім туралы

мемлекеттік құрылымның пішіндерінде және оның мақсаттарында, ежелгі ойшыл саяси шешендерге жер туралы жазбаларды оқы деп ақыл қосады, себебі олардан [өзге] халықтардың заңдарымен танысуға болады және меншікті идеяны растайтын бірталай мысалдары немесе қарсыластың позициясын ажырататын «тарихшының туындылары» көрсетілген. бар. «...Ақыл қосушы шешеннің мақсаты қашанда пайдалы, себебі тек ақырғы мақсат туралы маслихаттаспайды, сондай-ақ мақсатқа жеткізуші ақы-пұлдар туралы да, ал ондай ақы-пұлдар нақты іс жағдайында болғанда қана пайдалы, пайдалылық ол қашанда қайыр». Аристотельдің риторикалық ілімінде келтірген үзіндіде тіпті айқын, Сократ бойынша әдептілік ол маңызды категория болып табылатын ең жоғарғы ізгілік деп көрсетілген. Риториканы саясатқа тығыз байланысты, қосымша пән есебінде айқындай отырып, Аристотель сөздің мағынасына тәуелсіз түрде қызыл тілділіктің жалпы заңдарын бекітті. Бірақ шындығында Исократқа қарағанда ол жалпы қағидаттарда өзінің саяси бағытын емес, болмыстық затқа деген дәстүрлі көзқарасты түсінген. Дегенмен де аристотелдік саралау қоғамның әдептілік құндылықтарын күшейту үшін сөз шеберлігін қолдануға шақыратын тікелей Исократтық мектептің практикасымен байланысты.

Философтың «Риторикада» бақыт, игілік және әртүрлі ізгілік ұғымдарын анықтауға, сондай-ақ «мадақ немесе жала айтушы, солайша иландыратын немесе айнытатын, айыптайтын немесе ақтайтын барлық шешендер бір нәрсені дәлелдеу қана емес, сонымен қатар жақсылық немесе жамандықтың, тамаша немесе ұятты істің, әділеттілік немесе әділетсіздіктің маңыздылығын көрсетуге тырысады» деген тұжырымға баса назар аударуы тегін емес.

Эпидейктикалық шешендіктің Аристотельдік теориясы Исократ тәжірибесінің теориялық жалпылануы болып табылады, ғалым өзіндік жалпылауын дәлелдеу үшін оның шығармаларынан көптеген иллюстрацияларды алады. «Мадақ дегеніміз – белгілі бір адам ізгілігінің маңыздылығын түсіндіру тәсілі, сәйкесінше бұл адам әрекетінің ізгілікті сипаты бар екенін көрсету керек. Энкомий істің өзіне жатады (сыртқы сипатқа ие басқа жағдайлар, мысалы, тектілік және тәрбие себеп болып табылады, өйткені жақсы ата-анадан жақсы ұрпақтың өрбитіні сияқты, осылайша тәрбиеленген адам тура сондай болады». Сондықтан да біз бір нәрсе жасаған адамдардың энкомиясын да мәшһүр етеміз, әрекет атақты адамгершілік сипаттың белгісі қызметін атқарады, егер біз адамның ол әрекетті жүзеге асыруға қабілетті екеніне сенімді болсақ, мұндай әрекетті жасамаса да мақтаған болар едік. Мадақ және ақыл-кеңес түрі жағынан ұқсас, өйткені ақыл-кеңес беруде бір нәрсе өнеге болады, мадақтауда да солай... Сондықтан мақтамақ болсаң, қандай ақыл-кеңес бере алатыныңды ойла. Егер адамның өзі жайлы айта алмасаң, Исократ сияқты оны басқалармен салыстыр. Атақты адамдармен салыстыру

керек, өйткені егер ол құрметке лайық адамдардан артық болса, оның абыройы бұдан ұтады. Әділетті түрде әсірелеу мадақтауда пайдаланылады, себебі мадақ үстемдік ұғымымен байланысты, ал үстемдік кереметтердің қатарына жатады».

Аристотель соттағы сөз құрылымының қағидаларын да назардан тыс қалдырмайды, бірақ оны соқраттық әділеттілік және әділетсіздік, заңды және заңсыз ұғымдары, шындық ұғымы мен жазылмаған заң көбірек қызықтырады. Ғалым ойының алғышарты тағы да ақиқат пен игіліктің негізгі критеріі болып табылатын объективті бар және танылатын шындықты мойындау болады: «Жалпы заң деп мен табиғи заңды атаймын деген. Табиғаты жағынан әділетті және әділетсіз, баршаға ортақ, араларында ешқандай байланыс және оған қатысты келісім болмаса да, барлық халық мойындайтын нәрсе бар». Соттағы сөзде сендіру тәсілінен Аристотель куәгер рөлін ерекше айқындайды әрі оларды ежелгі және жаңа деп бөледі. Антикалық ғалым «жаңа» деп әдеттегі және қазіргі кезде де сотта сөйлейтін куәгерлерді, ал «ескі» деп ақындардың үкімі мен даңқты ерлердің жалпыхалыққа танымал үкімін түсінеді. Осылайша, сот талқылауында поэтикалық сөз «куәгер қызметін атқаратын» мақалдармен қатар дәйек болады. Кейін анықталғандай, мұндай материалдың барлығы амплификацияда – факт, лайықты энтимема жоқ болған жағдайда, жинақтау айтылған сөз көлемін өзіне дейінгі әртүрлі шешендер пікірімен толықтыру арқылы жүзеге асырылатын, ерекше сендірудің сопылық әдісін жасауда пайдаланылады. Аристотельдік тамаша **аналитика** әлі күнге дейін Платон әшкерелеген түбірден қол үзбеген және көбінесе Аристотель қабылдамаған сопылық «Риторика» авторы сонда да ақиқатқа жақын сопылық теорияға сілтеме жасайды, ал өзінің көптеген анықтамаларын антитезалармен толықтырады (бұл ұғым оған қарама-қарсы пікірлер арқылы түсінікті болады). Пікірді құрастырудың сопылық әдістемесі антикалық ғылыми, көркем немесе публицистикалық прозада ұзақ уақыт үстемдік еткен. Сонда да Аристотель өзіне дейінгілермен салыстырғанда шешендік өнер техникасына қатысты көптеген жаңалық ұсынады: «Негізінен барлығына (үшеуіне) тән әдістердің ішінде барлығын әсірелеу эпидейктикалық сөзге жақын, өйткені мұнда шешен даусыз факт арқылы мойындалған әрекетті қарастырады, оған тек маңыздылық пен сұлулықты енгізу қана қалады. Ал мысалдарға келетін болсақ, олар көбінесе кеңес беру сөздеріне қажетті, себебі біз өткеннің негізінде болжам жасай отырып, болашақ туралы пайымдаймыз.

Энтимемалар, керісінше, соттағы сөзге неғұрлым қажет, өйткені өткен шақ өзінің түсініксіздігі нәтижесінде себебі мен дәлелдеуді ерекше талап етеді». Соттағы, саяси шешендік шешеннен полемика жүргізу, қарсыластың дәлелін сенімді түрде терістеу біліктілігін талап етеді, ал бұл үшін энтимемадан артық құрал жоқ. «Энтимеманың екі түрі бар: бірі - бір нәрсенің бар немесе жоқ екенін көрсетуші, екіншісі

– әшкерелеуші. Олар өзара тура диалектикадағыдай, яғни дәлел (elegchos) және силлогизм арқылы ажыратылады.

Көрсетуші энтимема дегеніміз қарсылас мойындаған пайымдаулар негізінде құрылған силлогизм, ал **әшкерелеуші энтимема** дегеніміз қарсылас мойындамаған пайымдауларға құрылған силлогизм». Одан әрі айқындай түседі «әшкерелеуші энтимема тыңдаушы қасында түсінікті болатын қарама-қарсы пікірді қысқаша жинақтау». Мұндай энтимемаға мысал Аристотельдің «Риторикасының» үшінші кітабында Сократ қорғауынан берілген.

Нағыз силлогизм құру мүмкіндігі болмаған жағдайда шешен топқа – әр сұраққа қатысты ерекше пайымдауларға, сопылықта логикалақ дәлел орнына қолданылатын тәжірибедегі жалпы нәрселерге жүгіне алады. Мұндай сөздік **эквилибристика** мысалдары екінші кітаптың 23, 24-ші бөлімдерінде келтірілген және сөздік құрылымның логикаға сүйенбейтін сыртқы дәлелділігі таңқалдырады. Дәлелдігі жағынан энтимемалардан кем түспейтін мысалдарға келсек, олар екі түрлі болады: мысалдың бір түрінде болған оқиғадан бұрынғы фактілер, ал екіншісінде шешен оны ойдан шығарады; соңғы жағдайда, біріншіден, тәмсіл, екіншіден, Эзоп және ливия мысалдары сияқты мысал пайдаланылады, сондай-ақ атақты ақындардың нақыл сөздері мен мақал болуы мүмкін.

Аристотель шешендік тәжірибе мен полемикада нақылдарды пайдаланудың тәсілдерін түсіндіре келе, қабылдау психологиясы саласы жайлы да ой қозғайды, шешендіктің тыңдаушылар неғұрлым жақсы қабылдайтын аспектілерін көрсетеді: «Нақыл деген жалпы мәнге ие дәлел, шешен олар бұрын жекелеген жағдайлар бойынша өз пікірі деп мойындаған нәрсені жалпыға маңызды деп көрсеткенде тыңдармандар қуанады...».

Өткен заманның әдебиеті Аристотель үшін сан алуан жалпылаулардың қайнар көзі болды, соның ішінде сөз композициясын қарастыруда, яғни оны құраушыларды талдау барысында. Мысалы, ол алғы сөзді кез келген сөздің қажетті бөлігі дейді: «Алғы сөз, сөздің бастамасы, ол поэтикалық шығарманың прологы, флейтада ойнаудың «прелюдиясы» сияқты. Бұл бөліктің бәрі де – бастамасы, олар келесі кезеңге жол ашады... Оған мысал Исократтың «Еленасының» алғы сөзі бола алады, өйткені Елена мен эристикалық ой арасында ешқандай байланыс жоқ. Сонымен қатар, егер алғы сөз сөздің жалпы мазмұнынан өзгеше болуы барлық сөздің бірдей болмауы жағынан тиімді.

Эпидейктикалық сөздің алғы сөзі мадақтау мен әшкерелеуге құрылады, мысалы Горгийдің Олимпиадалық сөзі: О, әр тараптың құрметіне лайық эллиннің ерлері!» деп басталады, өйткені ол қоғамдық жиналысты бекіткендерді дәріптейді. Исократ олардың физикалық ізгілікті құрметтей отырып, ізгі адамдар үшін ешқандай марапат бекітпегендіктерін беттеріне басады. Демек, эпидейктикалық

сөздердің алғы сөздері мыналардан құралуы мүмкін: мадақтау, әшкерелеу, сендіру, айныту, тыңдармандарға қаратпа сөз. Бұл «прелюдия» сөз мазмұнымен байланысты немесе оған байланыссыз болуы керек. Соттағы сөздің алғы сөзіне қатысты олардың драмалық шығарманың прологы және эпикалық шығармалардың алғы сөзі қандай маңызды болса, дәл солай екендігін атап өткен жөн».

«Барлығы (сөйлеу өнері), қажет болса, ойды игеруге бейімділікке және өзінді сенімге тұрарлық етіп ұсынуға байланысты, өйткені ондайларды жақсы тыңдайды. Адамдар ұлы немесе оларға қатысы бар немесе қызықты, жағымды заттарға мұқият болады, сондықтан сөз осы жөнінде болып жатқандығына сендіру керек».

Платонның шәкірті Аристотель сөздің тұтастығы мен негізділігі туралы сократтық ойды қолдана отырып, композицияның логикасына негізделген бөлімдерінің мөлшерлестік қағидаларына ерекше назар аударады. Аристотельдің Платонмен пікірі сәйкес келмеген негізгі мәселесі сөйлеу өнерінің білімге қатысына байланысты болған. Платон өнердің бастауы иррационалды деп тұжырымдаған және өнерді әлемді тәжірибелік тұрғыдан танудан ажыратқан. Аристотель оған қарамастан сөйлеу өнері табиғаты жағынан таныммен байланысты екендігін дәлелеуге тырысқан.

Осылайша, Аристотель бойынша шешендік өнер арқылы ұсынылатын дәлелдеу құралы үш түрге бөлінеді:

- а) логикалық, яғни дәлелдің көмегімен;
- б) адамгершіліктік, сөйлеуші тыңдарманды сенімге тұрарлық екендігіне сендіреді;
- в) эмоционалды, тыңдармандардың эмоцияларына ықпал етеді.

Соңғысын ол «Риториканың» екінші кітабында қарастырады, онда сендірудің бұл құралдарын табу әдісіне қатысты нұсқаулар беріледі. Платонның шәкірті ұстазы талап еткендей құмарлық, әдет-ғұрып және дәлелдеудің жалпы тәсілдері туралы талқылайды. Осылайша платондық Сократ үйреткен: «Сөз құдыреті адам жанына әсер етуінде, шешен болам деген адам жанның қанша түрі бар екенін білуге тиіс... Кейбір тыңдармандарды белгілі себептермен сендіру оңай, ал кейбір тыңдармандарды сендіру өте қиын... ол сөйлеуге тиімді уақытты ескеруі керек, ал кейде бас тарта білу керек: ол өзі үйренген сөйлеудің барлық түрін қысқа, мұнды немесе жалынды – дер кезінде және орынды қолдануға тиіс».

Аристотель адам болмысының жауапты шешімдер қабылдайтын азаматтар жиналысында көрініс табатын ең жалпылама аффектісіне назар аударады. Ол ашу мен мейірімділік, өшпенділік пен қорқыныш, ұят және рақымдылық, наразылық пен қызғаныштың туындауын түсіндіреді, содан соң шешен қандай жағдайда өз тыңдадармандарында аталған сезімдерді туындата алатындығын көрсетеді. Мысалы, өзіміздің басымыздан өтпесін деп қорқатын жағдайларға басқалар тап болғанда біз аяушылық танытамыз немесе

адам қорқынышты сезінуі үшін оның өзін мазалаған нәрседен құтыламын деген сенімі болу керек; оған дәлел қорқыныш адамдардың ойландырады, сол шақта ешкім бұл үмітсіздік деп ойламайды. Сондықтан шешен өз тыңдаушыларының қорқынышты бастан кешіргені тиімді болған кезде, оларды дәл осындай жағдайға түсіруі керек. Одан соң шешеннің белгілі бір аффект туындата отырып ықпал етуге тырысатын тыңдармандарының жасын, қасиеттерін, мінездерін жіктейді.

Аристотельде сөздің көркемдік кемелділігі және оның мазмұнының толықтығы ажырамас біртұтастықта қарастырылады: «Білімді тез жеткізетін стиль және энтимемалар бізге көркем болып көрінеді». Мұндай энтимемаларға мысал қысқа мерзімде және тыңдарман (оқырмандар) тарапынан аз күш салуымен бізге көптеген жаңаша ойлар мен түсінік беретін метафоралар болады. «... Жеңіл оқу – табиғатта барлығына да ұнайды, ал сөздің мәні болады, сондықтан сөздердің ішінде бізді бір нәрсеге үйрететіндері неғұрлым жағымды болмақ. Бірақ сирек қолданылатын сөздер түсініксіз, ал жалпыхалықтық сөздерді біз білеміз, сондықтан да метафора көп жағдайда қалағанымызға қол жеткізуге ықпал етеді». Шешендік өнерде қабылданған поэтикалық тәсілдердің ішінен Аристотель шешен мен тыңдарман ақылының оралымдылығын талап ететін метафораны жоғары бағалайды, өйткені метафора жұмбақ түрінде келеді. Ол айқындаған метафораның төрт түрінің ішіндегі сәйкестікке негізделген метафора ерекше құрметке ие. Аристотель мұндай метафораға мысал ретінде Гомердің әйгілі тармағын келтіреді:

Я лишь солома теперь, по соломе, однако, и прежний

Колос легко распознаешь ты...

Оған түсінік береді: «Кәрілікті сабан деп атап, олардың шығу тегінің қасиетін білуге көмектесе отырып бізге өнеге береді, себебі олардың екеуі де – қураған (солған) заттар».

Аристотель рахаттанудың көзі шешендік өнер арқылы білім алу деп білген. Аристотель ең жақсы «оқытуды» дидактика немесе насихат емес, ол ақылой жұмысын ынталандыру деп түсінген. Сондықтан силлогиялық құрылым Аристотельде «жағымдылықтың» бастауы қызметін атқарған. Ол метафоралық ойлаумен байланысты салыстыруды және олардың ойға күш салуды талап ететін өткірлікті жоғары бағалаған. Аристотельдің пікірінше, тапқыр сөз тез және тосыннан нұрландырады, аз қана мерзімде мол жаңа білім береді.

Ғалым аз да болса санаулы жағдайларда шектеулі түрде қолданылатын ирония мен гиперболаны да мақтайды. Ол стильдің ерекше салтанатқа ие болуына қол жеткізуге кеңес береді, ауызша және жазбаша сөздің стильдік жетістіктеріне баға береді, актерлік шеберлікпен айту көзделген әдістерді тек эпидейктикалық шешендікте қолдануға болатын жазбаша сөз әдісінен бөліп

карастырады (мысалы, жалғаулықсыз, көптеген қайталаулар, интонация).

Ғалым шешендік прозаның ырғағына ерекше көңіл бөледі, оның пікірінше, ол ырғақтан айрылған метрикалық болмауға тиіс. Біріншіден, сенімсіздік тудырады, өйткені жасанды түрде ұсынылады, сонымен қатар, алаңдатады. Екінші жағынан ырғақтан айрылған нәрсе шектен де айрылады, метр арқылы болмаса да шек енгізу керек, өйткені шектен айырылған нәрсенің барлығы жағымсыз және түсініксіз болмақ. Бұдан әрі ол өзінің атақты кезең туралы ілімін баяндайды, біз оның анықтамасын Горгий жайлы тарауда дәйексөз ретінде келтіргенбіз.

Аристотель үшін кезең – сөйлейтін сөзді анық етуші құралдың бірі. «Риториканың» авторы синтаксистік кезеңді бақана ларға бөледі және оған қоса Софокл мен Меланиппидтің сәтсіз кезеңдеріне сілтеме жасайды. «Кезең» деген ұғымды Аристотель өлшемі кезең болып табылатын буынның түрін көрсету арқылы енгізген, содан соң оның қасиеттерін сипаттаған: «...буын жалғаулықтардың арқасында дифирамбтардың бастамасы сияқты не тізімші және үзіліссіз, не өрімді және ежелгі ақындардың (строфа) антистрофалары тәрізді болу керек. Тізімші буын – ескірген. Мен оны баяндалатын нәрсе аяқталғанша соңы болмайтындықтан «тізімші» деп атаймын. Ол шексіз болғандықтан жағымсыз, себебі әркім соңын көргісі келеді. Тізімші буын осындай, ал өрімді буын кезеңдерден тұрады. Кезең деп мен өзінің бастамасы мен соңы бар, көз жетерлік ұзақтықтың үзіндісін атаймын. Ой да бөлшектенбей, кезеңмен қатар аяқталуға тиіс».

Үшінші кітапта Аристотельдің сөз экспрессиясын арттырушы әдіс туралы көптеген ойлары жинақталған. Мұнда «Поэтикадағыдай» интеллектуалды эстетика жайлы сөз ете отырып, Аристотель сөйлеген сөздің артықшылығы деп оның анықтығы мен орындылығын атаған, ал бұл қасиеттерге қол жеткізудің нақты жолы шешендік прозаны ауызекі сөйлеуге жақындату деп санаған. Бұл кеңестерді Аристотель шешеннің стильмен жұмыс жасауында тарихи экскурс ретінде баяндалған: «Ақындар үйреншікті нәрселер жайлы түсінік бергенде өз стилінің арқасында даңққа бөленетіндіктен, ең алдымен Горгийдікіндей поэтикалық стиль тудырған. Ал қазір көптеген сауатсыз адамдар дәл осындай адамдар бәрінен де көркем сөйлейді деп санайды. Шын мәнісінде олай емес, шешендік өнердегі стиль поэзиядағы стильден мүлдем басқа, фактілер дәлелдегендей тіпті трагедияның авторлары тура сол оралымдарды пайдаланбайды, бірақ олардың ямба басқа метрлерге қарағанда ауызекі сөйлеуге ұқсастығына негізделе отырып, тетраметрден ямбаға көшкені сияқты олар да ауызекі сөйлеуге жарамайтын, бірақ алғашқыда олар шығармаларын көріктеуде пайдаланған және гекзаметрмен өлең жазатын ақындар қазір де пайдаланатын сөйлемшелерден бас тартты.

Сондықтан қазір ол оралымдарды өздері де пайдаланбайтын адамдарға еліктеу күлкілі».

Аристотель Исократтың соңынан публицистика мен көркем прозадағы ауызша сөйлемше әдісінің аражігін ажыратуды талап етті, ол шешендерге халыққа танымал сөздерді олардың метафора мен салыстыруға дейінгі түпкі мағынасын сақтай отырып пайдалануға кеңес берді, оларды шешендер тәжірибесінде талғаммен қолданылатын поэтикалық оралымдар деп санады. Осылайша, грамматикалық формаларды пайдаланудың дұрыстығын және анықтықтың пайдалы-логикалық талабын ажырататын аристотельдік жақсы стиль формуласы туындады. «Риториканың» авторы үшін б.э.д. V ғасырдағы сопылардың көптеген стильдік тәжірибелері қолайсыз болды, шығармалардан мысалдар жинақтап, олардың стилінің жалпы мәнін прозаны сенімді ететін «анықтыққа» қарама-қарсы қоя отырып «салқындық», яғни жалғандық, жасандылық деп сипаттаған.

«Стильдің салқын болуының төрт себебі бар, - деп көрсеткен Аристотель. – Біріншіден, күрделі сөздерді пайдаланудан мысалы, Ликофрон «асқар шыңды жердің алуан жүзді аспаны» және «тар боп туған жағалау» туралы айтады. Немесе Горгий «қайырымдылық сұрауда шебер жағымпаз» деп айтқан немесе Алкидамант айтқандай «жалын түстес болатын жүз» туралы... Бұл сөйлемшелердің барлығы да поэтикалық, өйткені бірнеше сөзден құралған. Салқындықтың бір себебі осы, ал екіншісі глосса пайдалануда. Мәселен, Ликрофон Ксеркс жайлы «құбыжық-ер» дейді... Алкидамант – «поэзияның ойыншықтары» туралы... Үшінші себеп ұзақ, орынсыз және жиі пайдаланылған эпитеттерде: поэзияда, мысалы, сүтті ақ деу қисынды, прозада ол қисынсыз болуы мүмкін, ал кейде олар көп болса, олар жасандылық тудырады. Өйткені олар әдеттегі сөзді әсірелейді және оны ерекшелейді... Міне, сондықтан Алкидамант шығармалары көңілсіз, ол эпитеттерді тұздық емес, астың өзіндей пайдаланады, жиілігі, әсіреленгені сонша, бірден көзге түседі, жай тер емес «ылғал тер»... бұтақтың астында емес «ормандағы бұтақ астында»... Кім сөйлейтін сөзге поэтикалық оралымдарды орынсыз енгізсе, сол стильді күлкілі, көңілсіз және көп сөзділіктің себебінен түсініксіз етеді... Стиль салқындығының төртінші себебі метафораларға қатысты болады. Метафоралар да орынсыз болуы мүмкін: бірі олардың күлкілігіненен, өйткені комедия жазушылар да метафораны пайдаланды, екіншісі – өзінің салтанаттылығы мен қайғылылығынан: егер ұқсастығы жоқ заттар алынса, олар түсініксіз болады. Мысалы, Алкидамант философияны «заңның қорғаны», ал «Одиссеяны» - адам өмірінің тамаша айнасы» дейді... Осыған ұқсас сөйлемшелердің барлығы да дәлелсіз.

Аристотель сөздің бейнелілік күші төңірегінде талдау жасай келе, шешендерге қандай сөз тіркестерінің сөзді анық немесе салқын, қысқа немесе ұзақ ететінін және орындылықтың неден тұратындығын

түсіндіреді. Аристотель ережеге, интеллектуалды рақаттануға бейімделіп және сөздің бейнелі реңкінің байлығын шебер сезіне отырып, шешеннің нені қолданып, неге жоламауы керектігін көрсету үшін поэзия мен прозадан мысал келтіреді. Сөздің эстетикалық әсерін, оның жағымдылығын Аристотель αὐταῖος («астаналыққа» қарама-қарсы «ауылдық») және εὐδοκίου («атақты») сөздерімен атаған. Цитаталарды таңдауда Аристотель пайымдауының негізгі үрдісі анықталды: б.э.д. V ғасырдағы сопылық дүниетаным негіздеріне сын, б.э.д. IV ғасырдағы шешендер тәжірибесіне құрмет және поэзияға стильдің жақсы және нашар тұстарының мысалы ретіндегі көзқарасы. Бір қызығы, Александр Македонскийдің тәрбиешісі гректердің шешендік прозасынан көптеген мысал келтіргенде бірде-бір рет македондықтардың атақты қарсыласы Демосфеннен дәйексөз алмаған. Егер «қарама-қарсылық өз еркімен таңдалмаса», ойдың екіұшты болмауын талап ете отырып Аристотель қайшы мысал ретінде Гераклиттен дәйексөз келтірген: «Жалпы жазылған дүние оқуға және айтуға жеңіл болуға тиіс. Бұлардың ешқайсысы да Гераклиттегідей, қыстырма сөйлемдер көптігінде де, тыныс белгілерін қою оңай емес жерлерде де жоқ. Гераклитте тыныс белгісін қою – үлкен жұмыс, өйткені ойдың кейінгіге немесе алдыңғыға қатысты екені түсініксіз, мысалы, өз шығармасының басында ол «адамдар нағыз логосты мәңгі ұқпайды» дейді, осы сөйлемге тыныс белгісін қоюда «мәңгі» деген сөзді неге жатқызу керектігі түсініксіз».

Аристотельдің сөз өнері теориясы публицистикалық мәтіндер құру ережесін бір ғасыр бұрын анықтаған. Татьяна Миллер атап өткендей, «Аристотель өзіне дейінгі шешендерге қарағанда өз нұсқауында мәнерлі әдістерді қарапайым түрде атап өтумен қана шектелмеген, көркем шығарманы құрудың жалпы қағидаларын ұсынған. Өзіне дейінгі шешендер бастаған поэзия мен шешендік өнердің байланысын жақындатуды жалғастыра келе, Аристотель поэтикалық өнерді оған дейін шешендік сөздерде қолданылған параметрлердің («ақиқатқа жақындық», «тиісті») көмегімен талдады. Бірақ оның еңбегі қарапайым түрде шешендік өнер әрекетінің көкжиегін кеңейтумен қана тұжырымдалған жоқ. Ол шешендік өнерге құндылықтың жаңа критерийін, жағымдылықты жаңаша түсінуді енгізу арқылы экспрессивті құралдардың эмпирикалық зерттеуінде өте маңызды жаңалық ашты. Аристотель үшін өнердегі «жағымдылық» не сиқырлы таңғажайып, не пайдакүнөмдік пайда, не абсолютті игілік емес, ол – білімнен алатын рақат. Осының нәтижесінде ол үшін танымға ықпал ететін эмоциялар мен әсерлер: таңқалу, түсініктілік, анықтық құндылыққа ие болды. Мұнымен тікелей байланыста көрнекі құралдардың өздері де жаңаша талқыланды: Аристотель олардың басты міндеті тыңдармандарға әр жанрдың өзіне тән интеллектуалды ләззатын сыйлау деп білді және

кажетті әсердің туындауы толық, нақты әдістің композициясына, синтаксисіне, сөз қолданысына байланысты екендігін мойындады».

§ 3. Талқыламалы-полемикалық сөз аясы соттық риториканың жалпыламалық (аристотельдік) түсінігі секілді сот риторикасы пәнінің заманауи (жеке) трактовкасы

Аристотель риториканың үш түрінің сапасы және себебі туралы ұғым береді, өйткені тыңдаушының да сонша түрі бар. Сөз үш элементтен құралады: шешеннен, айтылып жатқан пәннен және

нақты сөз бағытталған тұлғадан, нағыз сол тұлға (тыңдаушы) барлығының ақырғы мақсаты болып табылады. Тыңдаушы жай қарапайым тамашалаушы немесе әділ-қазы болып келеді және сонымен қатар, істелген істің немесе істелуі мүмкін болатын істің әділ-қазысы. Болып кетуі мүмкін іс туралы пікірін айта алатын адам ретінде халық жиынының мүшесін алуға болады, ал болып кеткен іс туралы ойын білдіретін - сот мүшесі; адамның шешендік сөз шеберлігіне көңіл білдіретін - қарапайым тыңдаушы. Сонымен, риторикалық сөздің үш түрі болады: мәжілістік, соттық және эпидейктикалық. Мәжілістік сөздің атқаратын қызметі - талдау немесе қабылдамау, өйткені жеке өмірде бір-бірімен пікір алмасу қажеттілігі туатын адамдар, жариялы сөз сөйлейтін шешендер секілді, екеудің бірін жасайды: яғни талдайды немесе қабылдамайды.

Енді соттық сөздің қызметіне келсек, олардың жұмысы айыптау немесе ақтау, өйткені төрелік етушілер қашанда екеудің бірін міндетті түрде жасайды: яғни айыптайды немесе ақтайды.

Эпидейктикалық сөздің қызметі - мақтау немесе сынау. Енді осы әрбір сөз сөйлеудің түрлерін белгілеп көрсететін уақыт туралы айтатын болсақ, адам бір нәрсені талқылағанда, ол болашақты қамтиды яғни, бір нәрсені талдаған кезде де, оны қабылдамаған кезде де, адам баласы болашақта болатын істер туралы кеңес береді.

Пікір-талас кезінде адам өткен уақытпен кестігеді, яғни, өйткені, қашанда болып кеткен оқиғаларға байланысты, біреу айыптайды, екіншісі-қорқанады.

Эпидейктикалық сөз шешеніне ең маңызды болып осы шақтағы уақыт саналады, өйткені әрбір адам мақтайды немесе сынайды.

Көптеген пәндерге тарайтын, риториканың жалпыламалылығына көңіл аударайық.

«Риторика есть искусство, яже учит слово украшати и увещевати» (яғни бұл - көне замандағы орыс тілінен аударғанда: «сөздің сәнін келтіретін және оны сендіруге үйрететін өнер»). Бұл 1672 жылы елшілік бұйрық аудармашысы Николай Спафарияның анықтамасы. Ол Цицерон мен Квинтилиан секілді европалық риториктердің жазбаларындағы «*Rhetorics est ars recte et ornate dicendi*» - риторика- жақсы және әдемі сөйлеу өнері деп айтылған классикалық көне римдік ұғымнан

бастауын алады. Міне осыдан «шешендік сөз» деген термині болашақта пайда болып тарайды. Осымен біз риторика өнер ретінде екені туралы ұғымға тілекей жақындадық.

«Әдемі сөз» дегеніміз не және сөздің шынайы көркі көрінген әдемі сөз нанымды ма деген сұраққа осы оқулықта, айрықша көңіл бөлу орын алады.

«Риторика есть христос добре глаголати», яғни «Мәсих әділетті есімдеуші ретінде» дегенді көркемдейді, (әдемі сөйлеу және жазу өнері, көне дәстүрлік риторикасы, XVII ғасыр соңындағы қолжазба). Дәстүрлі риторика ауызша монологиялық сөзді оқытқанымен, оқыту қашан да сөйлеуді жаза білуді үйретті. «Жазу - шешендік сөздің ең жақсы ұстазы», - деп шешендік өнерді оқытудың қиыншылықтарын талқылай отырып Цицерон белгілеп айтқан. Құқықты қолдану тәжірибесіндегі риторика үшін, айта кетсек біздің пәнімізде де, жазба түріндегі сөз дайындығының технологиялары өте маңызды.

«Шешендік бұл, яки көрінген айтылмыш заттар туралы әдемі айту және басқаларды өзгенің пікіріне өзінің пікірін айта отырып тарту туралы өнер». (М.В. Ломоносов «Шешендік сөз шеберлігіне қысқаша жетекшілік» М., 1747.). М.В Ломоносовтың берген анықтамасы сот тәжірибесіндегі шешеннің ең басты мақсатын бар мүмкіншілігінше дөп және жан-жақты көрсетеді. «Кім де кім осы ғылымда өнерлі болса, сол ритор деп аталады». Міне XVIII ғасыр заманындағы орыс данышпанның пікірі. Әрине жалпы Ресей риторикасының көркеюі император Александр екінші реформаларынан кейін басталады. Жекелеп айтқанда, соттарды ашық жасаған, соттық реформа сот ісіндегі шешендік өнердің дамуына түрткі болады.

«Қызыл тілділік бұл өзінің ойын және сезімдерін хатта немесе сөзде дұрыс, ашық және айтушының немесе жазушының мақсатына сәйкес жеткізе білу» (А.Ф. Мерзляков. Қысқаша риторика немесе прозалық шығармалардың барлық түрлеріне қарасты ережелер. М., 1804). Риторикада жай сөз қана емес, сонымен қатар «ойлар және сезімдер» көмегімен сөйлем құру оқытылады, сол себептен ғылымның арнайы тараулары идеяларға немесе сөздің мазмұнына, сондай-ақ ынтызарлық немесе сөз эмоциясы туралы ілімге арналуы керек. «Риториканың пәні – ол сөз сөйлеу деп есептеледі. Сөз - біздің ойымыздың сөздер немесе хат арқылы ауызша не жазбаша білдірілуі». (К.П. Зеленецкий. Ортақ риторика. Гимназиялық курс. Баспа., 1850). Егер, сіздің, немен сөйлеп немесе жазатыныңыздың, немен оқып немесе тындайтыныңыздың барлығын өзінде көрсететін ғылыми пән қаншалықты кең және ғаламат болуы керектігін ойлап көрсеңіздер. Яғни ғылым пәні - сөз сөйлеудің өздік көпқырлылығымен байқалады.

Риториканың мазмұны XX ғасырда түпкілігінде өзгермеген, бірақ жаңа тұжырымдамалар, идеялармен толықтырылып, өткен кездің ұмыт болған жақсы жақтарын, практикалық стилистиканың, өзгелердің қарым-қатынас жасау психологиясының, сөз мәдениеті пәндерінің шеңберінде

жиі-жиі көрсете білді. Түпкілігінде, XX ғасырдың соңындағы риторика «өткен кездің ұмытылған жақсыларын» (қайта өңделген түрде) қалпына келтіруге тиіс. Ең бастысы, сөйлесудің спецификасын зерттеу; әр сөздің ережелері қалай ұйымдастырылады және сөз коммуникациясының, дербес жағдайда соттық немесе өзге талас-тартыстық, жеке жасаушы компоненттері қандай.

Бұл - сот риторикасының мәні

Жалпы сот риторикасы ғылымының атасы деп жоғарыда айтылғандай ежелгі грек ғалымы Аристотельді сондай-ақ Рим ғалымы Квинтилианды да атаймыз.

Квинтилианның риторика туралы жазған еңбектерінің бірі ол «риторикалық тәлім жайлы он екі кітабі».

Квинтилиан және оның «риторикалық тәлім жайлы он екі кітабі»

Квинтилиан

Марк Фабий Квинтилиан (35-96 б.э.)

Көптеген сот риторикасын оқып білгісі келген адамдар Квинтилиан есімімен кездеседі, ол туралы қызылтілділік ғылымын зерттеген бүгінгі күн немесе өткеннің, теоретиктер немесе практиктері өз еңбектерінде сілтеме жасайды. Бүгінгі күнде риторика туралы мыңдаған кітаптар жазылғанда, әрбір өзін сыйлайтын жоғары оқу орны осы пәнді міндетті немесе таңдамалы компонент есебінде кіргізіп жатқанда әмбе, барлық білімгерлердің оқып білуі үшін, ал жоғары оқу орындарындағыларға дейінгілер осы ғылымды бесіктегі жастан кіргізіп жатқанда, біздерге ритордың қалыптасуы және тәрбиесіндегі Квинтилианның рөлі туралы сауал маңызды деп ойлаймыз. Мәселе біздің елімізде осы аталған антикалық автордың еңбектері бүгінгі күнге дейін мәліметтік вакуумде тұрғандығы болып отыр. Шындығына келгенде, қандай Квинтилианның қауырсынымен жазылған еңбектерді оқи алатындығымызды анықтап алайық. Егерде оқулықтардың соңында бізге ұсынылатын әдебиеттер тізіміне қарасақ тек қана 1834 жылы Санкт Петербургте баспаға шыққан «риторикалық тәлім жайлы он екі кітабін» қана көре аламыз. Міне, жақында Ресейде бұл кітап қайта басылмағанына 200 жыл болады екен, ал көптеген ғылымның қайнар көздерін сол Ресейден сарқып алып жатқан еліміздің авторлары туралы айтудың да қажеті шамалы деп ойлаймыз. Кім ойлаған десеңізші, біздің елде филология ғылымына деген қызығушылық қашанда ерекше болып тұрғанда, себебі тек қана **қазақ тілі** әдемі сөз сөйлеу үшін жаратылған, өзгелерді айтпағанда және соған біздерді мектепке барғанша үйретеді. Ұмытпау керек кеңес өкіметі заманында

риторика буржуазиялық ғылым есебінде саналып барынша қудалауға түсті, осыған байланысты Квинтилианның кітабін қайта басылымға шығару туралы ойда болған емес, бірақ та шешендік өнерге арналған Аристотель мен Цицеронның еңбектері басылымға шығып жатса да 19-шы ғасырдың бірде-бір ақындары, жазушылары, саясаткерлері және заңгерлері осы қызылтілділіктің ең ғанибет кітабін керек етпеген, бұл кітап риторика туралы антикалық кезеңнің барлық кітаптар ішіндегі толық және мазмұндысы, біздің заманымызға дейін келіп жеткен күштісі деуге болады. Енді осы кітаптың құпиясына назар аударып не туралы екенін түсініп көрейік.

Марк Фабий Квинтилиан – белгілі Рим шешені және педагог, Римдегі ең таңдаулы шешендік мектептердің бірінің негізін салушы, көп кешікпей оның есімі кеңінен таныла бастады және мемлекеттік есім болды.

Өз мектебінің тәжірибесі және антикалық дүниенің педагогикалық ой-пікірінің жетістіктері негізінде Квинтилиан «Шешеннің тәрбиесі туралы» алғашқы арнаулы педагогикалық еңбекті жазды, онда кейбір жалпы педагогикалық мәселелер сөз болды. Квинтилиан адам табиғатының оның дамуындағы ролі туралы мәселені түсінуге өз үлесін қосты. Ол адамның табиғи көрсеткіштеріне үлкен мән берген, балалардың табиғи қабілеттерін өте жоғары бағалады, ерте жас кезінің өзінде қабілеттіліктердің дәрежесін анықтауға болатындығына ешқандай күмән келтірмеді (кішкентай балалардың ойының алғашқы белгілері – есі, тез және дәл қабылдауы және қабылдағанды ойда ұзақ сақтау, балада еліктеуге ұмтылудың ерте дамуы) сонымен қатар тәрбие арқылы көп нәрсеге қол жеткізуге болатындығын түсінді.

Квинтилиан Рим қоғамының, билігінің жоғары деңгейіндегі жанұя тәрбиесін сынға алды, балалардың жағымсыз адамгершілік қасиеттерін және үлкендердің жағымсыз мінез-құлқын қатты сынаған болатынды, жеке тұлғаның қалыптасуында балалардың жас ерекшеліктерін бағаламағаны үшін ата-аналарға ескерту жасады. 5-тен 7 жасқа дейін Квинтилиан Аристотель сияқты мектепке даярлыққа ерекше мән берді. Оның айтуынша, балалар 7 жасқа дейін екі тілді меңгеруге тиісті – ана тілін және грек тілін, әуелі грек тілін содан кейін ана тілін. Квинтилиан балаларды мадақтап отыруға кеңес берді, өз құрбыларымен бірге оларды жарысқа шақырып отыруға, марапаттардың қажеттігін айтты.

Рим ритторы балалардың сауаттылығын дамыту үшін оқытуға әдістемелік кеңестер беріп отырған. Ол оқыту үрдісін көрнекті құралдар арқылы өткізуге ерекше мән беріп, оқытуда біржүйелік және бірізділік қағидаларды сақтап отыруға құнды кеңестер ұдайы беріп отырған.

Квинтилиан болашақ шешенге дамыған ес, көркем сөз, жақсы дауыс ырғағы және интонация, мәнерлі сөз, мимика қажет деген болатынды.

Шешенді тәрбиелеудің негізгі құралы Квинтилиан өлеңдерді жаттау екенін, оның адамгершілікке тәрбиелеуге көмектесетіндігіне тоқталды. Логикалық ойлауды, ойдың бір жүйелігін, бірізділігін тәрбиелеу мақсатында ол математиканы оқытудың қажеттігіне тоқталды, оқытуды

теориялық үйретуге, еліктеуге және жаттығуларға негіздей отырып құру керектігіне мән берді.

Педагогикалық ой-пікірдің даму тарихында Квинтилиан дидактика мен әдістеменің негізін қалаған, мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеудің талаптарын бір жүйеге келтірген алғашқы арнаулы педагогикалық еңбектің авторы ретінде ерекше орын алады.

Енді бірінші жолда Квинтилианның риторика оқытушысы болғаны үшін үкіметтен мемлекеттік жалақы алып отырған тәжірибелік шешен болғанын айта кеткен жөн. Сол үшін де оның жеке тұлғасы сый-құрметке тұратындай-ақ, өйткені мұндай педагогикалық жетістікке жету қай заманда да жоғары тұрады. Оқытушылар теориямен жиі-жиі, тым қатты айналысып кететіндігі соншалық, қызылтілділікке оқыту барысында тәрбиеленушілердің білімдерін практикада қолдана алатын білім көздерін 75%-ға ұғына алмайтындығын байқамайды. Риторикада білгендік аз – оны және қолдана білу қажет. Осындай кезде ақын болып туады, ал шешен болып қалыптасады! – деген Цицеронның сөзін қалай еске алмайсыз.

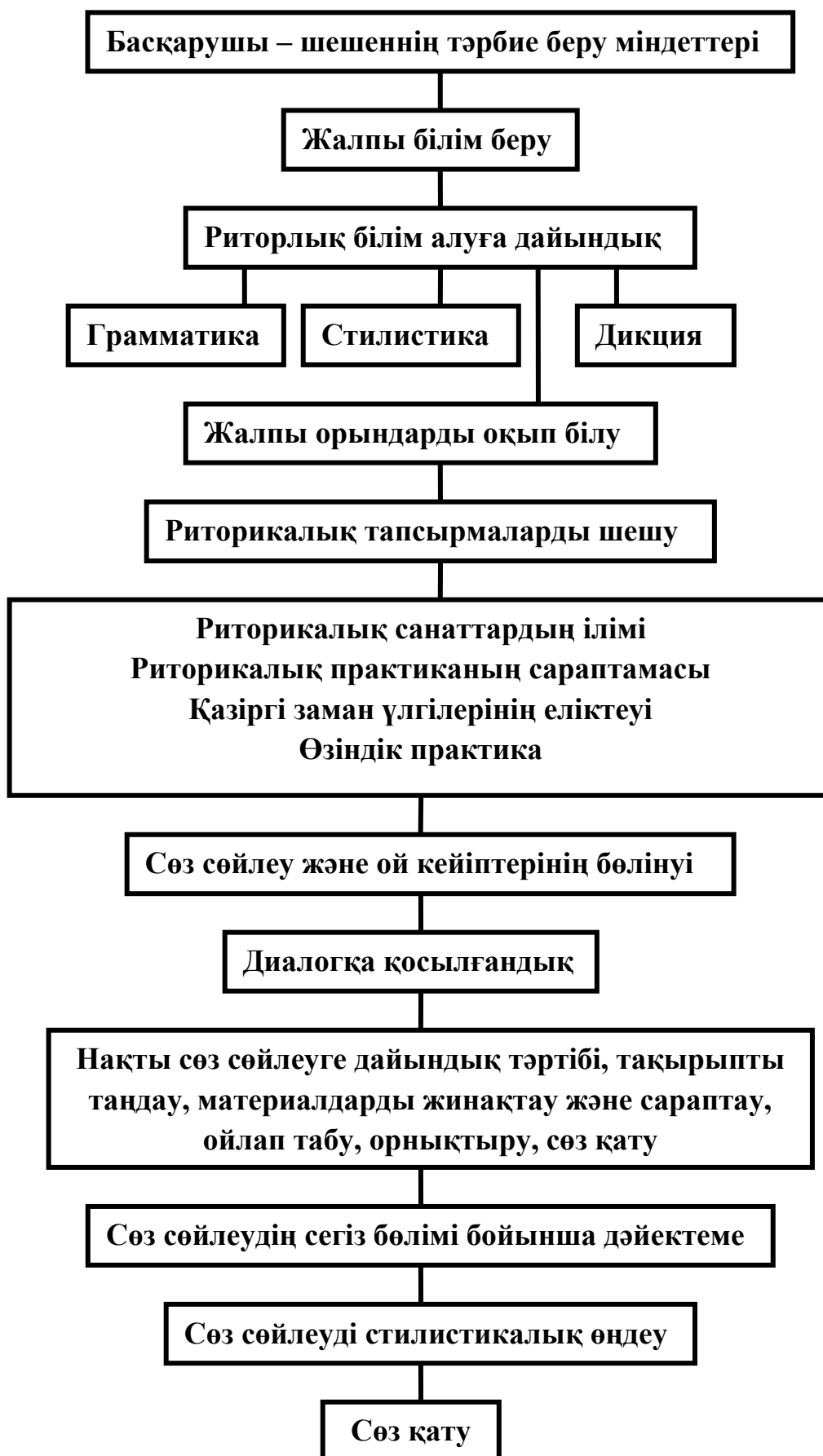
«Демосфеннен ештеңені алып тастауға болмайды, ал Цицеронға еш нәрсе қосалмайсың», - деп Квинтилиан өзінің «риторикалық тәлім жайлы он екі кітабінде» жазғандығын келесі түрмен бөлуге болады:

а) Өзінің жеке риторикасын жазуға оның жора жолдастары итермелейді -бұл туралы ол өзі де бекіміне негізделе отырып айтқан. Г.Кеннеди, Квинтилианның тума жаратылысы туралы сауал автоматты түрде жоғалады деп санаған. Квинтилиан өзінің кітабін аяқтай келе риторика ғылымының саласын жаңа жолдармен дамытатындығы туралы айтады. Бұл жерде ол өзінің бекітімін оригиналды түрде көрсетпейді, сондай-ақ теория нәтижелерінің қайталануының фактісін көрсеткен.

б) Квинтилианның кітабі өте үлкен, сондықтан да мұқият зерттегенді талап етеді. Г. Ран жазғандай, Квинтилиан қашан да биікке тырмысқан, сондықтан да болар, бүгінгі күндер де ол оқылмай, зерттелмей қалғандығы. Өзінің *«Рим дүниесіндегі риторика өнері»* атты кітабінде «риторикалық тәлім жайлы он екі кітабі» антикалық замандағы риторикалық ойлардың ішіндегі ең ғанибеті деп айтуға мәжбүр болды. Міне, сондықтан да оның еңбегінің көпшілік жеке сәттерін оқып немесе жанама қайнар көздерді зерттеп жатқанда, тек бірнеше адамдар қана толық оқып шыққан.

Александр Никольскидің 1934 жылы Санкт-Петербуркте Ресейдің Императорлық Академиясында аударылып баспаға шыққан, «Риторикалық тәлім жайлы он екі кітапі» бүгінгі күнге дейін әлемдік филологияның және *юриспруденцияның* қайталанбас ескерткіші болып қала бермек, ал оны оқып білу қызылтілділіктің жаңа оқырмандары мен оқушыларын күтеді.

Квинтилиан оқытуы бойынша риторика ілімін оқып білуге арналған трек-сызба үлгісі

§ 4. Талқыламалы-полемикалық сөз аясының құқықтық шығармашылық және құқықты қолдану тәжірибесіндегі ең маңызды құрылымдары

Әрбір тараптардың қатысу мақсаты, олардың міндеттері;

айыптаушы тезисі және ақтау тезисі. Соттағы сөздің функциясы, нысаны және мазмұны. Ресейдегі сот риторикасы көркеюінің мазмұны және шарттары, себептері. Ресейдегі сот шешендік сөз тарихынан қысқаша ақпарлар.

Аристотель мен Квинтилианнан кейін шешендік сөздің ежелгі үш түрін, М.В.Ломоносов Ресейде соттық тарату болған емес деп атап көрсеткен. Осындай жағдай 1864 жылғы сот ісіне жаңа қағидаттар енгізген реформаға дейін болып келгенін тағы да айта кету өте жөн. Істі тыңдау ашық бола бастады, процеске прокурорды, адвокатты және алқа мәжіліскерлерінің (маманданбаған судьялар) кіргізілді. Мұны біз сол заманның атақты жазушысы Л.Н.Толстойдың «Жексенбі» немесе А.Н.Толстойдың «Қасіретте қадам жасау» атты әдеби шығармаларынан нақтырақ көруімізге болады.

Сот көпшіліктің жиын отырыстық жеріне, прокуратура мен қорғаушы шендерінің ұрыс даласына айналды. Аты шулы сот процестері өз отырыстарына көпшілік әлеуметті тартты, сондай-ақ баспасөз беттеріне де жарық көре бастады.

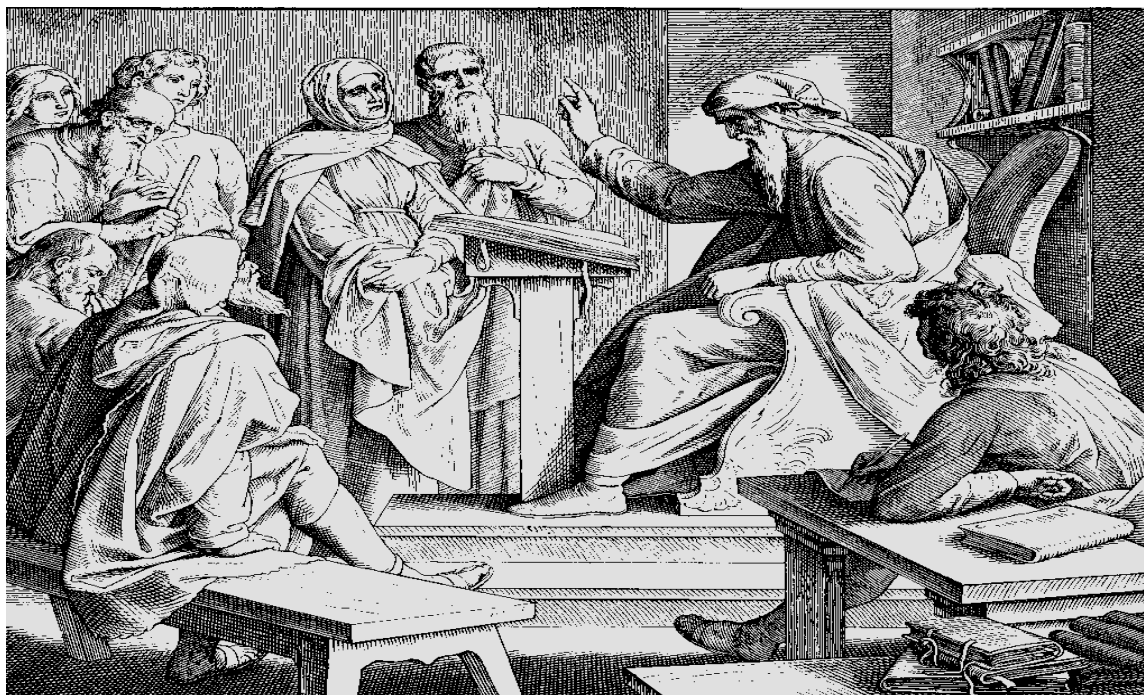
XVII-XIX ғасырда орыстың В.Д.Спасович, К.И.Арсеньев, К.Ф.Хартулари, Ф.Н.Плевако, А.И.Урусов, П.А.Александров, В.И.Жуковский, П.Я.Пассовер, С.А.Андреевский, Н.П.Карабчевский, А.Ф.Кони секілді сот шешендерінің ғажап пlyingасы шықты.

XVII-XIX ғасырдағы орыс риториктері дәстүрлі түрде құрамына сот шешендігінің негіздері қаралатын тарауларды қосқан. Митрополит Макарийге қарасатын (XVII ғасырдағы) «Риторикада» сот шешендігі келесі кейіпте айқындалған: «Род судебный есть же описует брани, как сопротивные двух суперников на суде речения», яғни «Сот тегі дегеніміз бұл балағаттарды суреттейтін, соттағы екі қарсыластардың бір-біріне деген сөздері». Осы «Сот тегінің» жанрлық әркелкілігі бойынша «риторикаға» «айыптау», «балағаттау», «кемсіту», «жала жабу», «бағындыру немесе кінәсін жеңілдету»-лер қосылған.

Сондықтан да XIX ғасырға дейін өз мөлшерінде белгілі заңгер-шешенді немесе жалпы айтқанда қаншалықты болсын сауатты заңгерді атауға мүлдем мүмкін емес. Өзгеше айтқанда соңғысы таңқаларлықтай жайт емес, егерде мысалға Петр дәуірінде қандай соттар болғандығын еске алсақ: «Өрескел адамдар, өрескел әдептілік нақты сотты әркім өзінікін айқайға салып бір-бірін тыңдамастан шулап жатқан базарға айналдырған».

«Барлық ынтасымен және орынды сыйымен» сотқа кедергісіз кіре беретін челобитчиктерге заң бекерге рұқсат еткен. Соттардың

өздері бір-бірін бересе борсаңдаған пілнеме, анаңмен қарғыс атқан ұры неме деп дауыстап балағаттап жататын.

Әрине, сот құрылысының сот нысаны сот шешендігінің спецификасын айқындайды. XIX ғасырдың бірінші жартысында декабрист М.С.Лунин айтқан: «орыс сот ісін жүргізуі түнекте басталып, үнсіздікте созылып, жасырын, көбіне әрекеттегі жақтардың бірінің келісімінсіз және зілдей қажетсіз қағаздармен аяқталады. Іс үшін сөйлейтін ақтаушылар жоқ, оқиғаны бекітетін алқа билер жоқ, ең маңыздысы сот билігіне ие болушыларды ұстап қалып, ағартып және бағыттаушы жариялық жоқ» деп көрсеткен.

19-шы ғасырдың 60-шы жылдарындағы реформамен жағдай толығымен өзгеріп, абзалы, XIX ғасырдың екінші жартысындағы земдік, крестьяндық және әскери реформалардан қарағанда ең қолайлы батыл шара болды. Сот реформасының бастамасы 1864 жылғы «Сот жарғысына» сәйкес құрылған сот алқа билері мен ақтаушылардың мекемесі болды. «Сот жарғысының» құрылуларының жылдықтар түрінің бірінде Ф.Н.Плевако «жарғылар судьялардың және прокурорлардың карьералары үшін емес, олар Ресейде шындықты орнату үшін» деген.

Ресейде сот реформасын енгізгеннен кейін бірқатар жарқын қызыл тілді сот шешендік саңлақтар тобы алға тартылды, олар: П.А.Александров, С.А.Андреевский, Н.П.Карабчевский, А.Ф.Кони, А.В.Лохвицкий, Ф.Н.Плевако, В.Д.Спасович, А.И.Урусов, Н.П.Шубинский және тағы басқалары.

Сот құқығының тарихшысы Г.А. Джаншиев «бірден жаңа таныс емес сот ісін жүргізу формаларын игерген және сот ісі мен соттық білімді жетілдіре алатын осыншама дарынды, білімді және адал

адамдар қайдан пайда болды» деп таңғалған.

Таза заңды аспектіні сөз қылмай сот алқа билерін, оның құқықтық спецификасы жөнінде келесілерді атап өту жөн: «...заң бойынша айыпталушыны қылмыстық істі жасағаның емес, істеген әрекеті үшін кінәлі ма деп сұрауымыз керек екенін ұмытпау керек».

Алқа билер сотында іс бойынша басты жағдайлар бойынша ең маңыздысы болып айыпталушының жеке басының мейірімді және жаман қасиеттерін, адамгершілік бейнеттерін және оның мұқтаждықтары мен сынақтары табылады.

Жалпы орыс сот шешендіктерінің тарихынан сот шешендерінің екі типі бөлінеді, олар: роционалдық тип (А,Ф.Кони, П.Н.Обнинский, В.Д.Спасович) және эмоционалдық тип (Ф.Н.Плевако, Н.П.Карабчевский, С.А.Андреевский) деп бөлді. Ф.Н.Плевако «Логика логикамен, бірақ дегенімен төрелікті адам жүзеге асырады және дәлелдеу әлі сендіру емес», бірінші кезекке сот сөзін тыңдаушыларға эмоционалдық әсер етуді алға тартқан.

Сөзсіз, көптеген риторикалық сот шешендерінің тәсілдерін тура аудару мүмкін емес. Дегенімен, бірқатар ерекшеліктер бар, бұл сол кездегі сот шешендіктерін сипаттайды, біздің күндерімізге дейін өз өзектілігін жоғалтпаған.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы заңгерлердің жоғарғы мамандық деңгейі сөзді сөйлеу, меңгеруіне, ауызша және жазбаша сөз сөйлеулердің шеберлігімен байланысты болған. Әйгілі заңгерлердің сөздері аяқталған көркем шығармалар есебінде қабылданды.

Осындай тақырыптағы «адвокаттық сөз шеберлігі» мәселен: «Құрметті алқа отырысының мүшелері, әлбетте ол қандай әйел болмақ еді, егер өзінің күндесін бауыздамағанда!» немесе «Құрметті алқа отырысының мүшелері, айтыңыздаршы қайсысың өте қатты қысылған кезде нәрестені терезеден тастамайсыздар?» және т.б., сот шешендерінің қарастырып жатқан сөз сөйлеулерінің нақтылығына, қарапайымдылығына және де айқындылығына төтеп беруі қажет, сөздің риторикалық көрнектілігінен бұрын логикалық дұрыстығы өте қажет дегенді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы сот шешендерінің ұнатқан әдіс-айлалары. XIX ғасырдың екінші жартысындағы сот шешендерінің ұнатқан әдіс-айлалары, яғни адамға деген сый туралы, адамгершілік туралы, заңның мағынасы туралы, моральдық қағидаттары туралы ой толғамдар.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы сот шешендерінің ең ұнамды тәсілдері - адамды сыйлау жөніндегі толғаулар, гуманизм, заңдарды білу, моральдық қағидат туралы болды. XX ғасырда-ақ жалпы орындар заңгерлердің соттық жарыссөз кезіндегі пайымдаулардың бастамасы ретінде қолданыла бастады. Алқа-билер соты кезіндегі соттық сөз шешендігін қабылдау жасампаздылығы

жалпы белгілі риторикалық тәсілді қолданудан, яғни көпшілікке шағымдану арқылы туындайды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресей сот шешендігіне әртүрлі типтегі шешендер ұсынылды, олар: эмоционалды және дәртті Ф.Н.Плевако, логикалық ақылгөй А.Ф.Кони, тапқыр және философиялық ойлаушы В.Д.Спасович, романтикалық С.А.Андреевский, парадоксалды Н.П.Карабчевский және тағы басқалары болды.

**Адвокат Ф.Н. Плевако
(1842-1908)**

***Сот шешендігінің данышпаны
Ф.Н.Плевако***

Сот шешендігінің тарихында Ф.Н.Плевако ерекше орын алады. XIX ғ оның даңқы қоғамның барлық жерін баурап алды. Нақты сол туралы көптеген аңыздар мен тарихи оқиғалар сақталған. Көбісі Ф.Н.Плеваконы еңбек жолын өзінің білімдарлығы мен ізденімпаздығының, ісіне тиянақтылығының арқасында уәкілетті әділқазының көмекшісінен адвокаттық шеберлікке дейін көтерілді. Көз суырардай көркі жоқ, үні үңгірдің түбінен шыққандай күңгірлей естілетін, ал тіл тиегін ағытқаннан дүлдүл сойлы ділмарлығы, тапқыр ойлы шешендігі, әр сөзін айқын қолданып, қадап айтатын адалдығы жұртшылықты өзіне баурап, сана-сезімін біржола жаулап алатын ол ақтаушыға қажетті ең негізгі үш қасиет – «иландыру, тебірену, кешірім бергізу» тетіктерін еркін меңгере білген еді деп бағалайды әріптесі А.Кони.

Плевако ешқашан да соттағы ақтау сөзіне алдын ала жазып дайындалмаған, қандай сипаттағы дау-дамайға кез болса да «еңіске салса – төске озған, ертеден салса – кешке озған» ойға алғыр, сөзге жүйріктігімен тайпалып, кез келген іске заңдылық пен әділет алдында баршаның тепе-теңдігі туралы қағидат өресінен төрелік айта тұра, жосынды жазадан ізгіліктің, кісіліктің ғұрпын алға оздырған, ақтау сөздерінде қоғамдық жүйенің құқықтық-моральдық ұстанымдарын жегідей кемірген жемқор шенеуніктерді, ынсапсыз дінбасылары мен озбыр полицейлерді, қара халық, қалың бұқараны теспей сорып отырған жер иеленушілер мен өндірісті меншіктенушілерді аяусыз сынап, батыл әшкерелеген. Б.С. Утевский Плеваконы өзінің естелігінде былай деген: «әдемі айналыстардың, каскадтардың, қатты сөздердің, адвокаттың айлакерлік іс-әрекеттері мен тапқыш қылықтардың шебері деген.

Плевако - тектік заңгер. Оның стилі шын мәнінде ерекше болған, өзінің жіңішкелігінде таңғаларлық шиеленісті және ықпалды болған. Ол

сөз қатудың керемет тәжірибесін иемденген. Үшкір, ойлық, тапқырлық қарсыласының назарын аударма білу, тыңдарман аудармашыны салалы үлгілермен көміп тастау. Міне, осының бәрі Плеваконың сөз сөйлеуінде болған. Плеваконың бір замандасы оның тұлғасы туралы былай деген: «Ол эпикалық тыныштылығының шыңынан ең жоғарғы пафоспен лирикалық поэзиядан еркін өтіп кетуші нағыз шешен» деп айтқан. Плевако өзін тындап отырған тыңдармандардың нақты жүрегіне соққы бере алатын, адамның ойына келмейтін күш және адамдардың жүректеріне глаголдық от жағатын ақын жан.

Федор Плевако өзінің тәжірибелік заңтану қызметін Мәскеу округтық сотында концеляриялық құжаттарды ақысыз толтырумен бастаған. Кейіннен сенімді сот алқа отырысының мүшесі М.И.Доброходовтың көмекші лауазымына ие болды, ал 1870 жылдың 19 қыркүйегінде Федор Никифорович өзі Мәскеу сот палатасының сенімді алқа отырысының мүшесі болып тағайындалды.

Суретте: Федор Николаевич Плевако

Содан кейін-ақ Плевако фамилиясы әйгілі бола бастады, керемет адвокат туралы даңқ оның қашанда алдын-алып отырды. Федор Никифорович Плеваконың соттағы сомдаған сөздері тек қана жоғарғы заң оқу орындарын-дағы білімгерлер үшін оқулықтар емес, сондай-ақ Ресейдің әдебиеттік мұралық құндылығына айналды. Плеваконың соттағы сөз сомдай шығуының сипаттық ерекшелігі өзгермес эмоционалды ұстамдылығы, бекітімін логикалық түрде негіздей алуы және Қасиетті жазбаларды міндетті түрде айтып өтуі болып табылады. Плевако өзінің жұмысында Сот реформасының қағидаттарын толық мөлшерде іске асырып отырды. Оның айыпталушыны қорғаудағы шеберлігі, іске қатысушылардың мәртебесіне және дәулеттік деңгейіне тәуелді болған емес. Айыпталушы кінәсінің сатысы туралы талқы негізіне басты жолда

Ресей заңдарын қоя отырып, дегенмен Плевако, таза сенуші православ христиан есебінде, ешқашан адамдардың бір-бірінің алдында моральдық жауаптылығы бар екендігін айтуды ұмытпаған.

Ол сіздің сот алдында сөз сөйлеуіңіз қаншалықты қарапайым болса – соншалықты ол жақсы болады деген. Мәні жасырын, ұзақ құрамдықтан көрі қысқа бірақ көлемді айтылған қатым сөз тез қабылданады. Эзопты тіл жазбаша көрсетілімде жақсы, ал көпшілік алдында сөз сөйлеген кезде оларды кіші дозаларда қана рұқсат беріледі деп көрсетеді. Жай дәйектерден көрі кейіптер, салыстырмалар, метафоралар түсіну үшін қол жетімді келеді.

Аксиомдардың тізіміне қарағанда адамдар уақиғаларды тыңдағанды жөн көреді. Мұндай әдіс-айлаларды орыстың атақты адвокаты Плевако жақсы қолданған. Осындай бір сөз сөйлеуін В. Вересаев былай деп сипаттайды:

Кемпір құны елу тиын тұрмайтын қалбырдан жасалған құман ұрлап алады. Сол үшін де алқа сотында ісі қарастырылуға жатады. Кезекті ме немесе біреудің қалжыңына байланысты ма, кемпірдің қорғаушысы есебінде Плевако түседі. Прокурор плеваконың қорғап сөз сөйлеуін алдын ала жансыздандырып тастау мақсатымен кемпірді қорғауға айтылатын сөздердің барлығын дерлік айтып үлгереді: Байғұс кемпір, жан ашырлық жетіспеушілік, түкке тұрмайтын ұрлық, сотталушы аяушылық сезім тудырады т.б.

Бірақ, жеке меншік қасиетті, біздің барлық азаматтық тұрмыс жайлылығымыз дәл сол жеке меншікте тұр; егер біз соған қол сұқтырсақ, онда еліміздің жойылуына әкеп соқтырамыз сөзсіз деген екен.

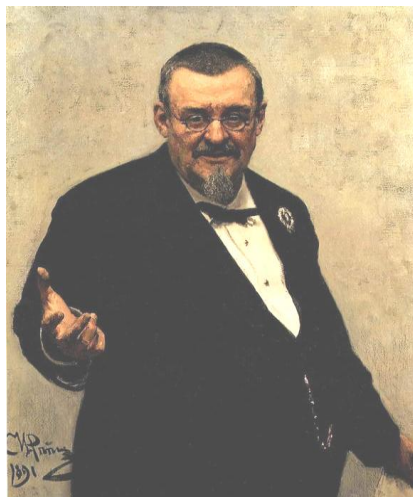
Плевако орнынан тұрды: Өзінің мың жылдық ғұмыр көшуінде Ресей көптеген қиыншылықтар мен сындардан өтті. Печенектер жаулады, половцылар, поляктар. Жүз мыңдаған тіл көздер өтті оған, Мәскеуді жаулады. Барлығына шыдап, барлығының зардабын Ресей көтерді, бірақ одан ол күшейе түсті және сыннан одан әрі өсе берді. Бірақ енді, енді..... отыз тиын тұратын қалбыр құманды мына алдымыздағы кемпір ұрлап отыр. Мұны енді әлбетте кешіріңіздер, Ресей көтере алмас және бұдан ол әлбетте құрдымға кетуі ықтимал!»

Плеваконың нық саптанған, эмоционалды сөзі прокурордың салқын дәлелдерінен сенімдірек болды және осыған байланысты сот сотталушыны ақтады деп айтуға болады ма,. Бірінші адамның аузынан айтылған оқиғалар ерекше танымалдықты иемденеді, яғни шығып сөз сомдаушының өзінің басында болғандықты, немесе көзбен көріп қатысқан адамның оқиғалары туралы әңгімелер, жалпы «көрген адамның феномені» - өте күшті әдіс-айла. Сіздің айтқан сөзіңіз қаншалықты қарапайым болса, соншалық жасырын гипнозды әдіс-айлаларды қолданғаныңыз белгісіз болады. Ал бұл дегеніңіз тыңдарман аудиторияны жаулап алудың тікелей жолы. Мұндағы ең тез таралушысы, ол ондаған ақылға қонатын болжамдардан көрі, адамдарды өзіне тез тартушы тәсілдер, яғни трюизм деп аталатын әбден соғылған ақиқат. Бірақ, егер сіз біздердің

барлығымызға керегі бірақ нәрсе немесе сіздер өз жақындарыңызға жақсылық тілейсіздер ғой деген әншейін (баналды) типте айтсаңыз, сізбен барлығы да сөзсіз келіседі. Бұл енді аксиома: өйткені сіздің жеке пікіріңізге өзге біреудің пікірі жақын тартса, онда соны айтқан адам сізге жағымды келбетті болып көрінеді. Осындай жайтпен сіз тыңдарман залының сүйспеншілігін оңай жаулап аласыз. Енді артынша әншейін сөз және жалпы орындылық қатарында даулы болса да алдын ала өзіңізбен дайындалған сөзді де сомдап жіберуге болады. Сонда бәрі де шалынусыз және кедергісіз өте береді.

Тыңдарман дәрісхананы жандырып жіберуге, олардың түңіреңкі болмасы үшін, әркез бойы адамдарға қысқа-қысқа сауалдар беріп отыру қажет. Мұны, екі жақ келіспеушілік әдіс-айласын қолданып, оңай жасауға болады. Мәселен, «бұл сұраққа сіз меннен жауап күтесіз бе?. Ал осы жайт бойынша өзіңіз не ойлайсыз?» деп сөйлейсіз.

Өткір сезім – тыңдарман дәрісхананың белсенділігін оята тұрақтандырудың жиі қолданыстағы тәсілдерінің бірі. Парадоксты міндетті түрде қолданып, тыңдармандарға жиі-жиі қандай-да болмасын тітіркендіретіндей мәліметтер беріп отыру қажет.

**В.Д. Спасович
(1829-1908)**

**«Адвокатураның патшасы»
В.Д. Спасович**

В.Д.Спасович өзінің құқығы бойынша еңбегі сіңген нағыз алқа отырысының мүшесі болады. С.А. Андреевский өзінің естелігінде былай деген: «Барлық әкімшілік министрлер, сенаторлар және прокурорлар еріксіз томеннен жоғары қарайтын». А.Ф Кони Спасович туралы былай деген: «Спасович тек қана түбегейлі және дарынды өкіл есебінде емес сондай ақ өзінің іскерлігімен осы салада сот тұрақты ең терең назар қойылатын және зерттеуге қоятын әдіс-айлалар мен тәсілдерді алатын. Спасович Петербург университетінде заң факультетін бітірген соң ғылыми және педагогикалық қызметпен айналысты. Оның қылмыстық құқық және қылмыстық процесс, азаматтық және халықаралық құқық бойынша көптеген еңбектері басылып шықты. Оның өз заманындағы ең күшті қылмыстық құқық бойынша оқулығы бар. 1866 жылы адвокатураға түсті. Адвокат есебінде даңқы көбісінде атышулы процесстерде жариялы сөз сомдайтын. Спасовичтің еңбектері күнделікті газет журналдарда

жарияланып, жеке кітаптармен шығып отырған. Бірден бір танымал тұлғасы ретінде логикасы, анықтылығы болды.

В.Д.Спасович 1849 жылы Петербург университетінің заң факультетін тәмамдады. Оқуын аяқтағаннан кейін қылмыстық істер бойынша чиновниктер палатасында қызмет қылды. 22 жасында халықаралық құқық кафедрасы бойынша магистерлік диссертация қорғады. Педогогикалық жұмыстармен айналысты. Поляк жазушыларының еңбектерін орыс тіліне аударып отырған. Белгілі ғалым-тарихшы К.Д.Кавелиннің жақын досы болған, нақ сол кісінің нұсқау беруімен Петербург университетінің қылмыстық құқық кафедрасына жұмысқа орналасты. Қылмыстық іс жүргізу саласындағы өзінің белгілі теориялық жұмыстарымен дарынды криминалист Спасович орыстың қылмыстық құқық бойынша заманындағы бірден-бір күшті оқулықтардың авторы болды. Спасович білімгерлер арасында үлкен танымалдылыққа ие болған. Оның оқыған дәрістері білімгерлердің басым көпшілігін өзіне тартып отырды. Спасович қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу ғылымындағы немқұрайлы, «барымен базар» деген көзқарас жасағандардың тікелей қарсыласы болды, әмбе сонысымен университет басшылығының оны ұнатпаушылығын оятып отырды.

1861 жылы Петербург университетін, білімгерлер толқуына байланысты бір топ алғы шептегі ғалымдармен бірге тастап кетуге мәжбүр болды. Содан кейін адвокатурада 1866 жылдан бастап қызмет қыла бастады. Бірқатар саяси істер бойынша қорғаушы есебінде қатысты.

Бұл керемет эрудициялы, энциклопедиялық білімі бар, шешен, әмбе өзіне және жұмыс бойынша ұжымдастарына өте қатаң қарайтын, тарих пен әдебиетті түбегейлі білуші, үлкен сөз сипатын бере білуші суретші болды.

Спасович, қашанда өзінің ой-пікірлерін мұқият өңдеп алып отырды. Оның сөздерінде ешқашан дүрдиген, шақылдақ сөздерді кездестірмейсің, сөз қату стилі қарапайым, түсінікті, қисынды. Орыс тілінің байлығын ширақ және ұқыпты пайдаланып, өзінің сөздерін ол қашанда қатал логикалық тәртіпте құра білді. Спасовичтың сөзінің үлкен абзалдығы, ол оны сәтті жоспарлауында көрінеді, іс бойынша жиналған дәлелдерді мұқият саралауы болып саналады. Үлкен психолог бола тұра, ол дұрыс сарынды қашанда таба білген. Спасович сотталушы өзінің қылмысқа қатысы жоқтығын айтып отырған, сондай-ақ қылмыстың саралануы күмәнді болған жағдайда да немесе қылмысты жасағандық жоққа шығарылған жағдайда да бірқалыпты мықты болды.

Оның бірден-бір күшті сөздері – ол Нина Андреевскаяны өлтіруі бойынша істегі сөзі. Мұнда қорғап сөз сөйлеудің тәсілі мен әдіс-айлаларына дайындықтың үлгісін, істің материалдарымен шынайы ғылыми тереңінен танысып шығуды көруге болады. Бұл сомдаулары

адвокаттың сотта сөз сөйлеуге керемет дайындық жұмысын көрсетеді. В.Д.Спасовичтың сондай-ақ сотта сөйлеуінің медицина сарапшыларымен пікір-таласушылық бөлігі өзіне үлкен назар аудартады. Шешен арнайы медициналық танымдылығымен өте жақсы қаруланған. Сарапшылармен жоғары деңгейде ғылыми пікір-таластық жүргізу үшін, ол арнайы сұрақтарға арналған көптеген еңбектерді қарастырып шыққан. Осы пікір-таласта ол іс бойынша жинақталған көп сандық дәлелдік материалдарды игере алу үшін өзін жеткілікті дайын сезінеді. Кейбір жеке жерлерінде айтылған сөз ұзақ ырғақты болғанымен, бәрібір де сот дәлелдемесіндегі терең және мән-жайлық сараптың үлгісі болып танылады. Бұл сөз үлкен теориялық және тәжірибелік мүддеге ие. Ол жанама айғақтармен ерекше епті жұмыс жасауы туралы куәландырады.

Оның офицерге бағынбағаны үшін әскери сотқа берілген, аға фейерверкер Дементьевтің қорғауына айтылған сөзі психологиялық күшті болып табылады. Спасович істің барлық мән-жайы бойынша мұқият талқыдан соң, әділ-қазылар алқаларына назар аударып, керемет психологиялық аяқтама береді: «Еңбегі сіңген фейерверкерге, георгий кавалеріне қарап ол былай деді, - ...түріктердің атқан оғының алдында тұрғаннан бетер, бейбітшілік кезде өз армияның офицері алдында өмірің қиынырақ түсуде болды ғой рас па? деген екен.

Замандастары белгілегендей, сөзді бастай отырып, Спасович басында тыңдаушылардың көңілін қалдырғандай болады. Бірінші сөздерді ол ылғи да үлкен ішкі кернеумен айтатын. Шешен басында тұтықтанып, сөздері дүлей болып, даттары қиын туындап, құлаққа жағымсыз естілетін, бірақ бірінші минуттар өткен соң, ол сөздерін нық, нығыз, сенімді айтып дәрісхананы баурап алатын. Байқалған сөз-ақаулары жомарт, ашық кейіпті тілмен берілетін ой байлығымен жуылып кететін.

Өз өмірінің 40 жылын адвокаттық қызметке беріп, Спасович осы жұмысты әдеби және ғылыми қызметпен тіркестірді. Оның шығармаларының он томы білімнің ең түрлі-түрлі салаларына арналды.

Мұнда сондай-ақ құқықтың сауалдарына арналған зерттеулер және әдеби-таршылдық және публицистикалық мақалалар бар. В.Д.Спасовичті әдеби еңбектері үлкен дарын екенін және оның қызығушылығының көпқырлылығында айғақтайды.

А.Ф. Кони (1844-1927)

Әділет сотының патриархы А.Ф. Кони

А.Ф.Кони (1844-1927) сот әлемінде бірден бір алғы шектегі орынды алады. А.Ф. Конидің сот шешендік өнері оның прокурорлық қызметімен байланысты. Бұл туралы оның еңбек өтілімінің тізімі: 1867-1870 жж. Харьков округтік сотының жолдас прокуроры, 1871 ж прокурор, 1878 ж Петербург округ сотының төрағасы, 1885 ж. кассациялық сенат депутатының обер-прокуроры. «Қажетті қорғану құқығы» туралы 1865 ж кандидаттық диссертация қорғаған. Кони әділет сотына қызмет етуге жарты ғасыр өмірін берген. Прокурор Кони айыптау сөз сөйлеуінде айғақтарды сәтті топтастыра білген және саралай білген, оларға күмән тудырмаған. Конидің соттағы сөз сөйлеуі сондай түрде логикалық дәлелдемелік болып ажыратылады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында құқықтық тәлім-тәрбие саласында көзге түскен көрнекі заңгер әрі жазушы, сыншы А.Ф.Кони «шынайы гуманизм мен психологизм істі қарауға философиялық тұрғыдан келу, адамға деген ізет пен құрмет, мінсіз тіл шеберлігімен ерекшеленеді».

А.Ф. Конидің дарындығы көп қырлы: дарынды сот шешені, керемет лектор, атақты жазушы және критик, бірақ ең маңызды құқыққа қызмет ету. Судья этикасы туралы алғашқы болып айтқан А.Ф.Кони. Ол судьяның тұлғасын былайша түсіндіреді. Судьяның өзінің ішкі сендіруі үлкен маңызды болып табылады. Идеяның тұлғаға қатынасы туралы айтады. Бұл мәселе тек судьяда емес, тергеуде де кездесіп отырады. А.Ф.Кони ойын, судья үкім шығарған кезде барлық сәттерді саралай білуі керек. Алдын –ала іспен толыса отырып, материалға талдау жасай отырып, үкім шығаруы керек. А.Ф.Кони «барлық жағдайдың ішіндегі ең маңыздысы-қылмыскер тұлғасы. Ешқашан да сотталушы сабырлы күйде болуы мүмкін емес. Ол қиын, ұзақ апталар мен айларды жалғыз бастан өткереді, өзі үшін де, туысқандары үшін де ұялады- айыпталушы орнында отырған тұлғаға судья сөзі қатты әсер етеді, кейде қатты қорқады. Сондықтан судья сабырлы түрде баяндауы керек, оның даусында кекету немесе күлкі ету толығымен жоқ болуға тиіс» - дейді. Судья өзінің сезімі, ойларымен, қағидаларымен үкім шығаруына болмайды және мынадай өткел «мен былай істегім келеді» деу орынды. Судья үкім шығарған кезде бір қана сұрағы болады «Менде бұдан басқа амал жоқ». Судья үкімінің түбінде тек логикалық ой қана емес, міндет жатуы керек. Өзінің ішкі сезімін сендіру барысында күмәндану пайда болады.

А.Ф.Кони айқындау арқылы күмәндануларды жеңе білуге болады дейді.

А.Ф.Конидің пікірінше, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, орыс айыптаушысының және орыс қорғаушысының белгілі-бір айқындалған үлгілері пайда болды. Біріншінің негізгі сипаттары – «сабырлық, сотталушыға қарсы жеке ызаландырушылығының болмауы, ынтызарлық және істің деректерінің бұрмалаушылығын тудырмайтын, айыптау әдістерінің жағымдылығы және соңғы маңызды айта кететіндігі, дауысында, сот үстіндегі өзін ұстауындағы, қолмен сілтеп (жест) сөйлеуіндегі, қырсық қылжақбастықтың мүлдем және толық болмағандығы».

Мінсіз қорғаушыны А.Ф.Кони келесі түрде бейнелеп сипаттайды: «Ол өзінің клиентінің құлы да емес, сот әділдігінің тықырауынан қашып құтылуға ұмтылушының көмекшісі де емес. Ол өзінің пәк ойынша, толық кінәсіз немесе басқаша және басқа кінә үшін кінәлі, қалай және не үшін оны кінәлап жатқан адамның досы, ақылшысы».

Соттағы сөз, сотқа деген бағыт мақсатты және тиімді әсерді тудыруға шақырады, соттың және сот мәжіліс залында қатысқан азаматтардың сенім пікірінің қалыптасуына әсерін тигізеді. Әдетте прокурорлық (немесе айыптаушы) сөз және адвокаттық (қорғаушының сөзі) деп бөлінеді. Дарынды орыс заңгерлерінің соттағы сөздері терең психологизмге толы, өйткені шешендер алқалы мәжіліскерлерінің және тыңдаушылардың сезімдеріне деген әсерлі ықпал етуге тырысқан. Бүгінгі күнде соттық сөздің психологиялық сарабына қарағанда, дәлелді айғақтау тарабы едәуір үлкен мағынаны иемденеді.

Сот процесі - азаматтық және қылмыстық іске байланысты барлық материалдарының зерттелуі, солармен байланысты, ақиқатты іздеу мән-жайлығындағы болып өтетін, процессуалдық оппоненттердің пікір-таластық күресінің аясында болып жатады.

Оның ақырғы мақсаты - әрбір қылмыс жасаған адам әділ жазаға ұшырауы және әрбір жазықсыз адам жауапқа тартылмауы және сотталған болмауы үшін заңды және мұқият талданған үкім шығару. Анықтау, дәлелдеу, жеткізе білу - **сот риторикасының** нысаны мен мазмұнын анықтайтын үш іліктес атқаратын қызметі.

§ 5. Жалпы және жеке риторика.

Сотта дискутивті-полемикалық сөздің аясында қатысудың оңтайлануы

Бесбөліктік түрде бөлу (грек-римдік дәстүрлі-классикалық үлгілер Аристотель, Тулий Марк Цицерон, Марк Фабия

Квинтилиан) соттың дискутивті-полемикалық сөздің аясында қатысуды оңтайландырады: негізгі сөздің әдістері және тұрпаттары, Ресей ғылыми ұламалар тәжірибесі (М.В.Ломоносовтың өсиеті, Н.Ф.Кошанскийдің риторикасы және т.б.).

XIX ғасырдың басында жалпы риторика және жеке риторика деген ұғымдар пайда болды. Бұның себебі немен байланысты? XIX ғасырдағы Ресейдегі шешендік сөз теориясы өнер ретінде қарастыратын шешен сөздің заңдылықтармен айналысатын ғылым болып табылатын. Бірақ бұл заңдар не барлық ауызша және жазбаша шығармаларға жалпы немесе әрбір жеке түріне және жекеше қарайтын. Сондықтан риторика жалпы барлық шығармаларға тән ортақ заңдарды және жеке, әрбір шығарманың жеке ерекшеліктерін зерттейтін, соның ішінде ауызша сөйлеп шығушының ерекшеліктерін түсіндіретіндерге бөлінді. Мәселен, жалпы риторикаға түсіндірудің затына сай келетін стильді қарастыру жататын: жоғарғы туралы жоғары стильде айтылатын, төменгі туралы – төмендетілген; жеке риторикаға – ресми қағаздарды құрастыру жатады.

Ежелгі Грекиядағы сот шешендік өнері.

Аристотельден бастау алған *жалпы риторика* келесі бөліктерден тұрады:

сөз шешенінің (оратордың) бейнесі;

өнертабыс - сөздің мазмұны;

композиция - орналасқандығы;

сөздің эмоциялары;

сөздің стилі (сөз түсіндірушілік және сөз айтылуы)

Шешендіктің - өзіндік риторикалық, тәжірибенің және ғылымның отаны деп - ертедегі Грекияны есептеуге болады, бірақ шешендік өнерді Мысырда, Ассириде, Бабылда, Үндістанда да білді. Дегенмен де ежелгі Грекияда ол жылдам дамыды, арнайы ғылымның нақ риторика теориясы секілді жұмыстар алғашқы рет осында жарыққа шығып көрінді. (Аристотель, Платон, Горгий, Пратагор, Исократ, Фрасимаха еңбектері және т.б.).

Осы дәуірде (V ғ. б.э. дейін IV ғ. б.э.) осы елде неге риторика биіктерге жетеді, өйткені демократиялық мемлекеттік құрылғы ерекшеліктері қажетті шарттарды және оның

гүлдеуіне қолайлы атмосфераны жасайтынын атап өту қажет. Ауызша сөз қоғамдық өмірдің маңызды және жарық кезеңі болып табылады және саяси күрестің құралы ретінде алдыға шығады. Мемлекетте жоғарғы органмен халық жиналысы болды, сонда саяси қайраткерлер тікелей қатысты. Демос (халықтың) назарын тарту үшін, ең шешен адамдар өз ойларын тартымды айтып беруге тиісті болды, сөйте тұра өз дұшпанының дәлелдерін жоққа шығару да керек болған. Осыған ұқсас жағдайда сөйлеудің өзіндік мазмұны қана емес, формасы (нысаны) және сөйлеу өнері аз роль ойнаған жоқ. Деметрий Фалерский өз сөзін былай бекітті: «соғыста темір қандай құдіретке ие болса, саяси өмірде сөз сондайға ие болады». Горгий – теоретик және сот шешендігінің практигі – ол мынаны көрсетті : «сөз ұлы төрелікке ие, өзі өте аз болса да, өте керемет істерді іске асырады. Ол өйткені үрей қуа алады және қайғыны жояды, қуаныш әкеледі, қайғыға ортақтасуды оятады.

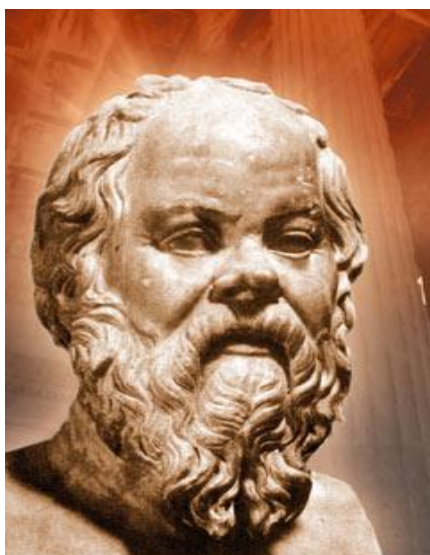
Ежелгі Гректің саяси және сот шешендерінің өте жоғарғы сөз мәдениеті шешен (оратор) өнерінің саласында көбіне теориялық жұмыстар жасаумен анықталады, бұл әлі күндерге дейін өз мәнін жоғалта қойған жоқ, тіпті мұндай сөзді шешеннің сөйлеу техникасымен сұрақтардан байқауға болады.

Шешендік өнердің көптеген сұрақтары алғашқы рет Ежелгі Грекия риториктердің теориялық жұмыстарынан қарастырған: сөзбен сендіргіштігі, шешен мақсаттары, сөздерді топтастыра алу және басқа сөздер. Дәл осылай, Аристотель риториканы сенім өнері ретінде анықтады, өйткені шындық, ақиқат жеткіліксіз болған жағдайда ықтимал жасай алатын осы тәсілді қолдануға болатындығын көрсетті.

Сөз құдіретіне ие болу құштарлығы әрқашанда болады, бірақ оның мәні өте-мөте өтпелі кезеңдерде, демократияның саналы дәуірлеу тұсында артады. Мұның тарих тағылымындағы айғағын шешендік өнердің гүлдену дәуірлерінің көне грек және рим елдерінің шарықтау дәуірімен, қайта өрлеу кезеңімен (эпоха ренессанс), Франциядағы XVIII ғасыр, Ресейдегі XX ғасыр революцияларымен, қазақ топырағындағы XV ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейінгі егеменді мемлекет, ел болу кезеңдерімен сайма-сай келуінен көреміз. Антикалық шешендік өнер қақындағы алғашқы толыққанды мәліметті бізге Перикл дәуірі (б.з.д. V ғ.) береді. Перикл даңқты мемлекет және саясат қайраткері бола жүріп адамдарды сұлу сөзбен ораған шешен ретінде бөленді. Бұл кезеңдерде шешендік сөздердің теориясы мен шешендік өнер ілімі пайда болды. Оның негізін Коракас, Лисий және Горгий салды. Коракас шешендік өнерге «Шешендік дегеніміз – сендірудің қызметшісі – деп анықтама берді. Көне Грекиядағы софистер (б.з.д. Vғ.) шешендік өнердің нағыз шеберлері болды. Олар әртүрлі көзқарасты тұтынушылардың арасында сөз сайыстарын өткізіп, сөз құдіретін танытатын тапқырлық сайыстарында сынасты. Софистер өздерінің теориялық және практикалық сабақтарының

мақсаты жастарды қоғамдық шынайы өмірге дайындау деп түйді. Сондай-ақ олар шешендерді (кәсіби шешендерді) дайындады. Софист Горгий алғашқы шешендік өнер туралы оқулықты да жазды. Софистік ағымның көрнекті өкілдерінің бірі – Сократ.

Сократ ғылыми трактат жазып қалдырмаған. Оның философиялық ой-тұжырымдары Аристотель мен Платон еңбектерінде көрініс тапты. Сократ даналық сөздерін көшеде, алаңда жиын-топқа сөйлеп, айтып отырған. Сократтың тәсілі - асқан шеберлікпен табылған сұрақ-жауап арқылы қисынды әңгіме-дүкен құру, сөйтіп күрделі, ғибратты ойлар өрбіту болды. Осыған мысалдардың бірі ежелгі грек философы, шешені болған ғанибет тұлға Сократтың осы ғылымды алға жылжытудағы еңбектері, өмірі және керек десеңіз өлім алдындағы сөздері жарқын үлгі есебінде бүгінгі ұрпақтарға қалып отыр.

Ритор есебіндегі Сократ (469-399 жж б.э.д)

Сөзді сөйлеуді жарататын кез-келген адамға, сөзін босқа жібермес үшін тыңдармандарға қалыптаса білгені жөн.

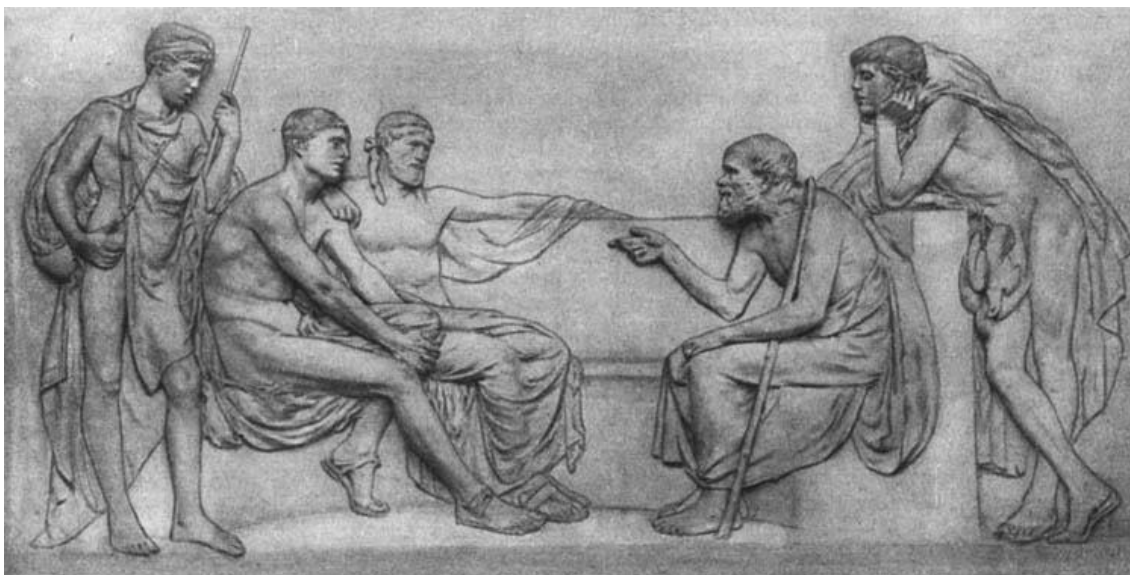
Сократ өзінің ақыл ойымен және моральдық позициясымен риторикаға да, софистикаға да әсер ету арқылы ақылгөй адам есебінде ежелгі грек тарихында қалды. Ол өзі туралы қалаға ұсынылатын сондай адамның рөлін таңдап алып былай деп, /жылқыға қонған шыбын секілді, үлкен және құрметті, бірақ тойымшылдықтан әбден жалқауланып кеткен әмбе өзін сол қала тұрғындарына сәйкестендіруді сұрайтын /түрінде сипаттайды. Сократ өмір бойы қала азаматтарына өздерінің жанашырлары туралы айтып, солар туралы ойлау керектігіне шақырған. Жанашырлық канонына ол келесі, әділеттілік, адамгершілік, батылдық, сабырлық, ізгінамыстылық секілді әдептілік сапаларын қосқан. Сократ адамның өзінің жүріс-тұрысының мөлшеріне бағаны келтіре білді.

Сократ өзі саяси полемикасымен (грек тілінен аударғанда – әскери, дұшпандық) және эстетикасымен (грек тілінен аударғанда дауласу, жарысу) тәжірибелік риториканы байыта білді.

Соттағы дауларда әркім даудың көмегімен ақиқатқа жетуге, ал нақтырақ айтқанда сондағы екі жақ қарсыластардың ой-пікірлерінің қақтығысуы арқылы дамуымен және әркімнің өз пікірлерінен қайтпау сұхбаттары түрінде өткен. Ол кезде сөз диалектикасының да

мағынасы болды /«сұхбат»/, немесе сөз ойыны секілді сұхбаттың көшіп-қону нысанында ойлана білу секілді. Осындай жолдармен философтар және ұстаздар есебіндегі софистер қызыл тілділікте виртуозды сөзбен ақыл-ой ойынына жетіп, сондай-ақ ақша тауып, даңқа бөленіп, Отанға және азаматтарға деген ізгілікке ие болып отырған. Ал Сократ болса, ол да софист, бірақ бөлек болатын, ол өзінше ақиқат пен ақылды іздеген. Одан да бетер софистерден алшақ кеткен Сократтың шәкірті Платон болды, ол сондай-ақ софистердің ең басты қарсыласына айналды.

Сократ эристикасының негізгі белгісі есебінде (ирония) кекету болды, (грек тілінен аударғанда-әумесерлену, сайқылану деген сөз) – жасырын күлу, ештеңе білмейтіндерге сайқылық көрсету, сұхбатанушыны білмейтіндігімен ұстап алу секілді. Сократтың, кекетуі, өз сөзін жоққа шығара бастамай жатқанда қарсыласын тапқыш сұрақтың жүйесімен тұйыққа айдап кіргізуінен тұратын.

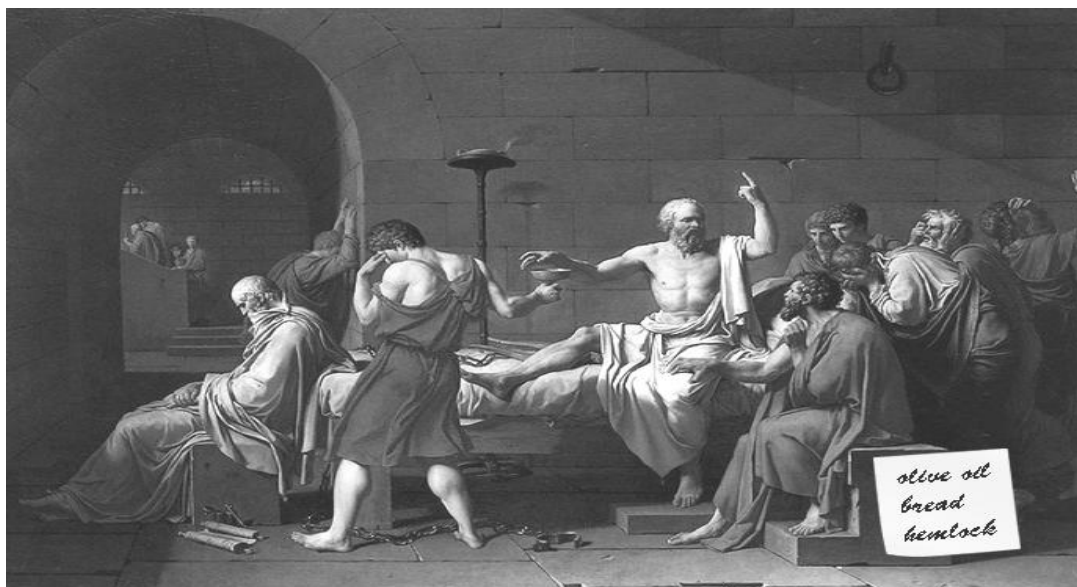
Бірақ мұны ол жаманшылықпен емес (/«көрінген жамандықты, мен ұятты деп атаймын /»-/«Горгий») керісінше, жайдары, әңгімелесушіні өкпелетіп алмайтындай және оның бұрыс ойлайтындығын көрсетіп келтірген. Сократ: / мен сендермен бірге ізденушімін, егер кім, менімен дауласа отырып, дұрыс айғақты тапса, мен онымен бірінші болып келісемін - деген (/«Горгий \»).

Сократқа әңгімелесу үшін бастысы болып - әңгімеде және сөзде алдыңғыдан келесі туындайтындай, логикалық ұстанымды сақтау болған. Лисияның бір тамаша сөз қатуын саралай отырып Сократ, / «бұл сөзде барлығы астын-үстін тасталған, ол өзінің пайымдауының басынан бастап ағылғанына емес, керісінше арқасымен теріс аққанына тырысқан. / «Сократ, көрінген сөз тірі зат секілді құрылуға тиіс, оның денесі мен басы, аяқтары болуы керек, әмбе денесі аяқ-қол, бастары бір-біріне бір бүтін сияқты шақ болуы керек деп есептеген («Федр диалогы /»). Сократты мүлдем түсінбестен, шын мәнінде болмаса да,

оны нақақтан-нақақ құдайды терістеді және жастарды азғындатты деген кінәмен өлім жазасына кесті. Сокарт одан жалтармады, себебі өйтіп жасаса ол өздігімен қалмас еді де, қолына берілген уды батылдық көрсетіп ішіп жіберді.

Өлер алдында Сократ удың пиаласымен тұрып, қылмысты әділқазылар алқаларына қарап өзінің /«сократтық»/ мақамымен сөз қатты: /«*Мендегі үлкен үміт, әділқазы алқаларым мені ажалға жібере отырып, сіздер ізгілік іс жасайсыздар. Өйткені екiнiң бiреуi қана болады немесе ажал толығынан менi сезiмнен айырады немесе ол менi өзге жерге көшiредi. Егер ажал адамдағы барлық сезiмдi өшiрсе, онда өлу дегенiңiз қандай бақыт, Ұлы құдайлар! Нелiктен бұл түн ганибет едi! Және жанымның да өзге дүниеге көшүi ганибет. Ал әдiлетсiз соттарда нақақ сотталған Паламеда, Аянта және өзгелердi кездестiру мен үшiн қандай қуаныш болады десеңiзшi және Сизифа, осы менiң сұрақтарым үшiн нақ осы жерде болғандай өтемеген болар едi. Әмбе сiздер де, әдiлқазылар, менiң ақталуым үшiн дауыс бердiңдер, сiздер де ажалдан қорықпаңыздар. Ешқандай да жақсы адамға тiрi кезiнде де, дүниеден өтiп кеткеннен кейiн де, ешқандай жаманшылық қауiп болмайды, сондай-ақ оның iсi ажалсыз құдайлардан өтiп кетпес және менiмен болған жайт, кездейсоқ емес.*

Мені айыптағандарды да, соттағандарды да мен кінәламаймын, тек өкiнiштiсi болып, олардың маған жамандық жасап жатырмыз деп ойлағаны қана. Алайда бiздердiң тарқағанымыз жөн, маған өлу, ал сендерге өмiр сүруге кетулерiң. Ал осы екi тағдырлардың қайсысы жақсы екендiгi тек құдайларға мәлiм, ал адамдар мен ойлағандай, ештеңе де бiлмейдi/ – деген екен.

Сократ ұрпақтарға үлкен скептик түрінде есте қалды. Өзінің уақытының дана адамы бола тұра, ол /« **Мен білемін, ештеңе білмейтіндігімді** »/ деп айтуға қорықпады. Тек Сократ қана адамды

оның тілінен тануға болады, тіл адамның зияткерлік (интеллектуалдық) суреті деп қанатты /«Менің сені көруім үшін сөйлеп көр»/ нақыл сөзге (афоризмге) сыйғызды:

Замандастарының естелігінен белгілі болғандай, Сократ кедей, аяқ киімі де жоқ, жалаңаяқ, жұпыны кеткен жарлылардың киімін киіп жүріп, оқытқан адамдарынан ақша алмайтын адам болыпты. Ақы алған оқытушы, оған кім ақша төлесе соған ләззат сыйлаушы салдақы әйелді есіне түсіретін. Сократ ақы төлеуші шәкірттерге босқа уақытын жібергісі келмеді, ол кімде талап болса, сонымен қана сұхбаттасты, /« жан толғамы барлармен »/және кімнің рухы мен ой талғамы /« жұмыс »/ істегендермен. Міне осындай адамзат тарихында ғажап риторлық өнері бар тұлғалар өмірден өткен. Сондықтан да олардың бейнелерін әлі күнге дейін үлгі есебінде тұтып, олардың айтқан сөздерін, жүріс-тұрыстарын бүгінгі күндегі сот шешендерінің риторлық тәсілдеріне талап-ереже етудеміз.

Софистердің риторика ғылымына сіңірген еңбегін әдебиетші ғалым былайша бағалайды: «Олар риториканы-шешендік, *эвристиканы*-тартыс өнері, *диалектиканы* - дәлелдеу өнері дәрежесіне жеткізді» - дейді.

Шешендік өнер теориясына айтулы үлес қосқан грек философтары: Платон мен Аристотель болды. Платон шешендік өнердің пәні мен мәнін: «Шешендік - сендірудің шебері, оның маңызы мен мақсаты осында» - деп анықтайды.

Шешендік өнер теориясының бүтін бір дәуірін тудырған атақты грек ойшылы, алыптардың алыбы, жаратылыс, логика, этика, психология, педагогика, тарих, саясат, эстетика ғылымдарының түп-тамырын қозғап зерттеген Аристотель шығармашылығы.

Шешендік өнер табиғатын жасай отырып, Аристотель риторика пәнінің ауқымын өзіне дейінгі бұл мәселеге қатысты көзқарастармен салыстырғанда кеңейте түсті. Аристотельдің айтуынша, риторика жекелеген пәннің арнасында қалып қалмауы керек. Ол сендірудің құралы мен жолдарын шартты түрде барлық пәндерден таба алады. Осы қасиетімен ол дәрігерлік, арифметика, геометрия т.б. арнайы ғылымдардан ерекшеленеді. Шешендік өнердің жалпылық мәнін, мақсатын тиянақтаған соң, Аристотель шешеннің мақсатқа жету жолында нені меңгеру керек екендігін үйретеді.

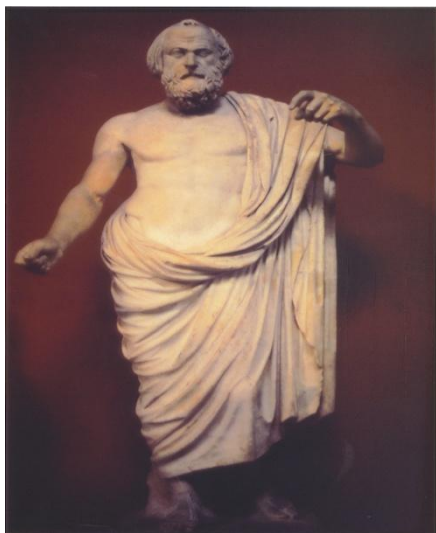
Шешеннің сөйлеу барысындағы нандырудың амалдарын қарастыра отырып, Аристотель өзінің «Риторика» еңбегін үш бөлімінен түзеді.

Бірінші бөлімде шешеннің тыңдаушыларын тыңдауға мәжбүр ететін қағидаттары сараланады.

Екінші бөлімде тыңдаушының сеніміне кіріп мақсатқа жету үшін қажетті шешеннің жеке бас қасиеттері мен ерекшеліктері сипатталады.

Үшінші бөлімде Аристотель шешендік өнердің техникалық жақтарын сөйлеу процесінде пайдаланатын ойды жарыққа шығарудың амалдарын, сөйлеу мәтіндерінің құрлысын қарастырады.

Ол сөйлеудің алғы сөз, әңгіме, дәлелдеме, қорытынды секілді төрт түрлі бөлшегін бөліп көрсетіп, әрқайсысының нандыруға, сендіруге қажетті маңызын жан-жақты негіздейді. Мұны кезінде ежелгі грек шешендерінің қатарындағы Демосфен де құптайды.

Демосфен (б.з.д. 384-322 жж.).

Көне Грекияның тағы да маңдайалды шешендерінің бірі – Демосфен (б.з.д. 384-322 жж.) Құл иеленушілік дәуірдің өкілі, демократиялық құрылымның қорғаны болған адам. Оның Македонияның үстемдік әрекеттеріне қарсы дербестік үшін болған Афина күресінің тұсындағы саясат шешен сөздері, әсіресе, антимакедониялық партияны басқарған кездегі және оның

Македония патшасы Филипке қарсы айтқан сындарлы сөздері тарихта қалып, тағылымдық сөздердің қатарына енді.

Шешендік өнер Демосфен өмірінің мәні болды, ол оны өнердің ұстазы етіп аталмыш шығарды.

Ол қажырлылық пен үлкен еңбектің арқасында өзін-өзі қайта туындатты, әлем шешендерінің эквивалентіне айналды. Демосфен сөйлеу мен оның техникасын қажетті шегіне жеткізді. Ол өзінің болмысы арқылы Цицеронның «Ақын болып жаралу керек, шешендер жүре келе қалыптасады» деген аталы сөзін дәлелдеп шыққандай. Ал бұл қағидаттың қазақ даласындағы көрінісін бабаларымыз «көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады» деп ұлағатты оймен өрнектеген. Демосфен өз өнернамасында сұрақ-жауап әдісін кеңінен пайдаланған. Осылайша, сөздің драмалық қасиетін күшейтті. Ол нақтылы дерек көздерімен сөйлеген, ойды түсінікті, еркін баяндаған. Сөйлеудің техникасын еркін меңгерген ол тыңдаушы алдында мың сан қозғалысқа түскен. Демосфен сөздері сөйлеу мәнерімен туған. Қарапайым және көтеріңкі пафоспен (екі стильде) келеді. Ол осы екі стильді де еркін игерген. «Демосфеннен 170 қолжазба» біздің дәуірімізге келіп жетті.

Ертедегі Грекияның ең көп таралған жанры сот сөз сомдаулары болды, сонымен қатар сот сөздеріне саяси және салтанатты сөздер үлгі болып саналды. Ежелгі грек өміріне сот

үлкен орын алғанымен, қазіргіге аз сенделіп жүрді. Айыптаушы ретінде әрбіреуі шыға алды, бірақ айыпталушы өзін-өзі қорғауы қажет болған. Айыптаушы сөзі нақты айып тағылған жерді көрсетіп тұрған, арыздану себебінен көрінген, осының нәтижесінде айыптың абстрактілі орны дәлелденіп, жасалып отырды. Соттың өзі көптеген құраммен ерекшеленіп отырды. Мысалы, афиндік өкілеттік ант беруші соты (гелиэ) қылмыстық істерді қарастырды, оның отырысында 501 сот өкілдері қатысқан. Әрине, айыпталушы өзінің кінәсіз екендігін сотқа дәлелдеумен болады, аяушылық танытуын сұрайды, өз жағына соттың көңілін бөлуге тырысады. Логикалық дәлелдемелер күшімен ешқандай үміт артпаса да, ол қандай да болсын тәсілмен сезімге әсер етуге тырысты. Осындай мақсатқа болмас тәсілдер қолданылды. Егер айыпталушының отбасы бар болған жағдайда, ол өз балаларын сотқа әкеліп, сотты өзін аяушылық танытуына жалынды, егер айыпкер соғыс жауынгері болса, ол кеудесін ашып соғыстан қалған тыртықтарын көрсететін, егер айыпталушы ақын болса, ол өз өлеңдерін оқитын. Сондықтан ежелгі грек риториктері осындай оғаш көрінетін, егер оларды сол кездің заңымен бағалайтын болсақ: «сот өкілдері мен айыпталушы бір адам болса, сендіру үшін өте көп көз жасты төгуге және мыңдаған аяушылықтарды танытуға тура келеді»-деп жазған (Платон).

Әйтеуір, шатасқан сот құқығы жағдайымен ежелгі Афина қаласында соттасу оңай болмайды, өйткені барлығы бірдей тыңдаушыны өзіне қарататындай сөз дарынына ие емес. Сөйлеген адамның тағдыры тек қана соттағы сот өкілдерінің тыңдаушылардың өзінің кінәсіз екендігін айтып жеткізуіне байланысты болған. Ал сот өкілдерінің дарыны өз қамқорлықтастықтарына қай жерде айыпталушы дұрыс екендігін, қай жерде бұрыс екендігін ажырата білуінде. Сондықтан көбіне сот өкілдері, ретінде шешен адамдарға сүйенген болатын. Бұл адамдар істің мән-жайына құлақ түріп, сөз сөйлеу үшін ақша талап ететін, ал өз клиенттеріне сотта барлық мәліметтерді жаттап, ауызша айтатын. Осындай ойлап шығарушыларды логографтар деп атады. Логограф жағдайы оңай болған жоқ: ол өзінің авторлығын көрсетпей жасыра білді, клиент стиліне қарай барлық сөзін айта білді. Сөйлей алмайтын адамның сөзі өзі айтып тұрғандай болған. Оратор мақсаты дауды көтеру немесе кемітуді біржақты тырысуы болды. «Александрға деген риторика» атты кеңес кездейсоқ емес: «онысы шын сияқты, тыңдаушы ақылында еске түсіру жанында дайын үлгілері тұрады». Адамдарға қарсы айыптаушылық сөзде шын дәлелдерді қолданатын болсаң, сол адамның бұрын да сондай іске барғанын дәлелдеп шық. Ол іске бармаса да, соған ұқсас іс жасағанын дәлелде. Ол адамға осылай істеу тиімді болғанын дәлелде. Өйткені көптеген адамдар өз тиімділігін ойлайды және бөгде адамдардың қамын да ойлайды, сондықтан да олар осындай істерге барады. Егер өз қарсыласының

ықтималдылығын тапсаң, оны осылай жина. Ал егер таппасаң, дәстүрлі түрде ұқсас кеткеніңе сілте - деп көрсетілді.

Ежелгі Грекияның атақты логографтары, белгілі сот шешендері болған - Демосфен, Лисия, Коракас, Исократ. Бірақ Лисиямен дайындалған сөзі (445-380 жж. жуық біздің э.д.) сотта сөйлеудің ең жоғарғы нүктесіне барады. Ол сот сөзінің негізін қалаған 400-ге жуық сөз жазған, осының 34-і сақталған. Лисияның басты сөзіндегі табысы клиенттің бейнесін шындық ретінде, оның мінезін нақты сипаттай алуында. Әрбір сөйлеуші өзін аңқылдық, айтыс-тартыстарда сынамаған, өзін адал және ақкөңіл адам, мемлекеттің алдында зор еңбектері бар екендігін айтады. Осыған орай олардың сөйлеу тілдері «қарапайым стилде» болып табылатын. Лисияның ең бір сүйікті тәсілі ретінде-типизация түрі болатын, ол оңайлықпен мақсат қоя алатын, қарсыласын соттағы іске байланысты емес, оның жеке өмірі мен оның шыққан тегін де қопарып шығатын. «Агоратқа қарсы» сөзінде Лисий Агораттың теріс қылықтары деректеріне сүйене отырып, тұрақтылық сызығын қоса береді, бұл айыпталу- шының айыпталу дәлелін күшейте түседі: *«...Агорат өлім жазасына қиған сыйлы адамдары осындай екен, өз отанынан қашырып жіберген, ал өзі қандай адам? Менің айтайын дегенім, біліп қойыңыздар, құл тегінен құл шығады, сондықтан осындай адамдардан зиян келеді. Оның әкесі Евмар деген кісі болған, бұл Евмар Никокл мен Антиклдің құлы болған... Содан кейін, өзінің осындай тектен шыққанына қарамастан, заңсыз байланыстар жасаған және басы бос әйелдермен көңілдес болған. Ол қылмыс жасаған жерден ұсталған, сондықтан оған жаза-өлім жазасы» қолданылады деп сөзін аяқтаған.*

Лисиямен дайындалған барлық сөздердің сотта сөйлеудің барлық ережелеріне жауап беретін құрылымы болған, олар:

- 1) тыңдаушылардың мейірбандылығын және назарын аудару мақсаты, кіріспе;
- 2) сөйлей алу мазмұны, барлық істің жағдайларын жасау, қазіргі заңды тәжірибеде істің фабуласы деген ұғыммен анықталады;
- 3) қарсыластың дәлелдерін жалған екендігін анықтау және өз пайдасына келтіру;

Софистиканың кейбір шабуылының арқасында және ежелгі грек риторлардың айыптаудың жалған екендігінің әртүрлі тәсілмен талқылау бір жағынан дау болып келеді: «Дауға қарсы жүру, бұл белгілі бір адамға зиян екендігі не мынаны жоқ немесе не мынау тап осы беттердің артынан зиянсыз ; не мынау еш дәл осылай маңызды емес немесе ұяттысыз немесе ана мөлшерлерде бола алмайды, қандайлар да оған қосымша жазады. Тағы да әділетсіздікке түсуді айта отырып, ауыстырғанға бір нәрсе береміз немесе бұл зиян болса, бірақ бұл жақсы болса немесе қайғылы болса, тағы сол сияқты; «Үшінші тәсілге жасалған әрекеттің қателі түрде жасалғаны жатса, немесе қайғылы жағдаймен болғаны немесе қажеттіліктен болғаны

туралы бекіту жатады». Жалпы сөздің қорытындысы 4-ші тармағымен тұжырымдалған.

Ежелгі грек риторика ғылымына негізделі отырып адам өркениетінде алғашқы азаматтық республикасын құрған, философия, мемлекеттік құрылыс және өзге де бағыттарда ғылымды дамыту деңгейі шегінен тыс кеткен риторикалық өнердің жоғарғы сыныбында, ежелгі Рим (Үрім) мемлекеті болды.

Ежелгі Римдегі сот-шешендік өнердің жалпы ұғымы.

Римнің мемлекеттік өмірлері (III ғасыр б. э. дейін- б. э. II ғасыр) әсіресе заңгерлердің орны өте көрінетін болған. Нақ мынаны осы дәуірде сот процесі түрі, екі жақтардың белсенділікпен сипатталған толық дамуын көрсетеді. Сот форумда жүрді, сот төрағасы мінберге орналасқан (трибунал). Әртүрлі жақтарда айыпталушы қорғанушы және айыптаушымен болды. Айыптаушы (оларға кез келген рим азаматы бола алатын) дәлел сотына өзі дерек, дәлелдер жинап әкеледі және куәгерлердің келуін қамсыздандыруды өз жауапкершілігіне алатын. Римдік классикалық құқыққа, өзіне үйлескен жоғары дәрежеде айтылу техникасының жалпы нормалары, нақты және дәлдік қалыптастырулары, шешімдердің негізі, дамыған шешендік өнердің талабына сай болды. Ертедегі Римнің құқықтық нормалары көптеген орынды, нақыл сөздердің мінез-құлығына ие болды: қырағылар үшін құқықтар жазылған; заңдар білу - олардың сөзі үшін ұстану емес, бірақ олардың күшті және мағынасын түсіну; дұрыс жауап бермеу, кеңестер немесе істің шешімін табу, заң барлығы емес, тек қана қандай да болмасын оның бөлімі.

Ертедегі Грекияда, сөйлеу өнері бұдан жұқа тәрбиелеу жүйесіне: бірінші кезеңінде пішінмен әдебиет мұғалімі болды, грамматика, екіншіде - мұғаліміне, риторикаға оқу содан соң келе жатты. Шешендік өнер теориясынан және жаттығулардың тәжірибесінен салынды, отырғандардың тарихпен берілген тақырыпқа сөз сомдаулардың құрастырушысында, мифологияның, әдебиеттің немесе қоғамдық өмір облысынан салынды. Жаттығудың бірнеше түрі болды: ойдан шығарылған тақырыптарға сөйлеулер, ойдан шығарылған соттың шатақты - өсек айтатын сөздері, мінез-құлық таңдауында қандай болмасын айналысқандары, осындайлар жанында шешендік өнермен тек қана рим ақсүйектері лайықты болып отырды.

Ежелгі Римдегі шешендік өнердің теориясы

Ертедегі Римдегі шешендік өнер теориясы көне грек дәстүрлеріне сүйенеді. Онан арғы өзінше дамуы классикалық риторика бес бөлімнен тұрды (материал іздеу, оның орналастырылуы, ауызша айтылу, есте сақтау және айту): табу туралы оқу барлық сот контроверсийдің мүмкін түрлермен (оқиғаларымен) жүйеленді, жалпы үлгілерге оларды алып барды, орналастыру туралы оқу, сөйлеу композициясына жатты. Ауызша

айту туралы оқу рим риторикасының орталық бөлімі болып келді және риторикалық пішіндердің теориясын және қабылдауларын жасап келді. Есте сақтау туралы оқу шешендердің кәсіпшілік жадын дамытты. Көптегенде оқып айту туралы, актерлік өнерге, шеберлікке сүйене отырып және шешеннің дауыс екпіні қарастырылды, денелері мен бет қозғалыстары сөздің табысты болуына сәйкес болу қажет. Римде күмбезбен болат шешендік теориясымен «өсиет риторикасы» оратормен әйгілі рим 12 кітапқа автор Фабия Квинтилиана маркасы (35- жанында 100 г . б.э.). және сот сөйлеу классикалық тірек сызбасы туралы Квинтилиана ескертпелері практикалық мақсатқа лайықты: «тиісті емес шешен ана, не әрбірді аталғандардың менімен бөлімдердің (кіріспе, баяндау, дәлелдер, жалған екенін білдіру, нәтиже) томға баяндауға міндеттейді, ал ең алдымен оған ойлау керек-ақ, қандай руға іс жатады, ол неде нақ болады, не оған алдын ала алады және не зиян келтіру, сонан соң не бекіту және не тиісті қайтару, сыпайы қандай бейнемен әңгімелеу, әйтеуір, тілектестік ізденуі туралы ойлану. Өйткені, барлық бөлімдердің, маңыз барлығы істі шолмап, бізге білу қандайды біздің пайдамызға арналған олардың рух ертіп әкелу болмайды». Квинтилиана - мына оқу мәртебелері туралы сот шешендікке көңіл бөлумен жұмыстарында өңделген. Қаралатындар оларға мәртебелердің - құру 4 топ, бөлулер, бағалаудың және қорғаныстың төрт сызығы сияқты достың ар жағында дос жауапты - ереді көрсетілген айыпталу тойтарысы жанында: «болжаймыз, адамға айыпталу көрсетіледі»: сен өлтіру жазасына жатасың – сені сол басқарды». «Айыпталушының мақсаты - іспен көрсету:» мен жазаға жатпаймын». ол ең алдымен, орыннан теріске шығара алу:» мен өлтірулерді іске асырмадым». Ондай болса соттан сұрақ келеді : «мынау қандай орын болды»- бұл құру - мәртебесі делінген екен.

Айыпкер адам шегіне алады және айтады: «мен өлтіруді іске асырдым, бірақ ол абайсызда болған болатын». Ондай болса сот затымен сұрақ келеді: «әрекет неде?»; ол анықтама - мәртебесі. Айыпкер адам тағы шегіне алады және айта алады : «мен өлтіруді іске асырдым, бірақ тек себебі өлтірілген Отан дұшпаны болды». Мұндай болса сот затымен сұрақ келеді: «қандай рұқсат болды?»; Енді бұл бағалау - мәртебесі. Әйтеуір, айыпкер оны құралдың кім, не ретінде екенін мәлімдей алады деген өсиет сөздер қалды.

§ 6. Сотта сөз сөйлеудің шеберлігі

Ертедегі Рим елінде сотта сөз сөйлеу шеберлігі Тацита, Квинтилиан, Цецилия және Цицерон сөз сомдауларында жарқын түрде адамдардың көз алдарына келтірілген. Сот шешендік тарихы б.э. дейін 106-43 жж. Цицерон Марк Туллиммен көбіне-көп айқын болды. Цицерон шешендік өнерге балғын жасында ерекше назар аудара және баурай, айқын анықтауды қолға алды, ол әйгілі заң маманы Квинта Сцеволланың тыңдаушы шәкірті. Рим қашан да, құқық пен шешендік

теориясымен санасып отырған. Оларға әрине шешендік өнер туралы үш трактат мәртебелі: біріншісі, ол «шешен туралы», екіншісі «Брут», үшіншісі «шешен». Цицерон олардың қолбасшылық қызметі мен шешендік қызметін салыстырады. «Шешен» Цицерон пікірі бойынша, философиялық білімді адаммен тиісті болу, ораторға арналған юриспруденция, білім және тарихтар, темперамент және такт, сезгіштік және иелік, қажетті техникалық қабылдаулардың айқын сомасымен көрсетеді. Трактатта «шешен туралы» Цицеронның шешендік үш үлгісі алғашқы рет бөлінген:

1) бұйрықшыл шешендер, көтеріңкі және күшпен ойлау және жариялық сөздің салтанаттылығымен;

2) барлық шешен шыдамды және зерделі, барлығына үйренушілер;

3) анықтаушылар, орта үлгі - біркелкі.

Бүгінгі күн шешендері Цицеронда «тек қана оларда қарапайым тектес туралы - пішінде сөйлеуді, көтеріңкілеп адамгершілік туралы тиістісімен, қоңырсалқындылықпен сөйлеуді» - қана біледі. Трактаттарда сотта сөйлеу композициясы және Цицеронның өзіндік сөз сөйлеулерінде біркелкі айқындалады. Ол келесі құрылым түрінде көрінеді:

1) кіріспе - ол үш түрлі мақсаттың ізіне түседі: тыңдаушылардың назарына жету, етженді түсінулер және алдын ала жан ашудың ескертулері;

2) сөйлеген жақтың жүйелі әңгіме заты туралы жарықтандыруы негіздерімен талап қою, баяндауға көрсетіледі, (барлық қажетті толықтықтардың тартуы), ықшамдық және шынға ұқсас орталық пункті;

3) қорғаныштың немесе айыптың орталық тармағының қарастырылуы, көзқарас әділдік шешен дәлелдері, дұшпан дәлелдеріне көзқарастардың жалған екенін білдіруі. Ар жағында дәлелдердің топталуы көзделеді және қадағалауға ұсынылады ең салмақтылардан басқа көбірек әлсіздер үшін ар жағында пропорционалдықтың және олардың ең маңыздыларының арқасында және ойландыратындардың, безендіргендердің құралдарын ерекше бөлуде;

4) нәтиже бойынша екі мақсат ізіне түскендік: тыңдаушылардың санасында айтылған барлығы жалпы сипатты қосындылау және пайдалылар үшін сөйлегеннің құмарлықтарын қоздыру.

Соңғысы дәлелдермен секілді ақылына (дәйектермен), дәл осылай және олардың сезімдеріне қол жеткізеді. Цицерон сот процесінде (Верлеса ісі бойынша) айыптаумен сөз сөйлей алды, сондай-ақ дәл осылай (Росция ісі бойынша) қорғаушы ретінде де қатысты. Цицерон сотта сот шешені секілді емес, мемлекеттік қызмет тұлғасы секілді болып та сөйледі. Цицеронның шешендік тәжірибесінде «Катилинарии» - 4 сөзі бойынша, Цицеронның

ойсырата жалаңаштап кеткен қарсыласы, саяси дұшпаны Луция Каталинанан негізгі орынға қояды. Ол Каталинанның қастандығын басуды, өзінің негізгі ерлігі есебінде есептеді. «Каталинаға қарсы «бірінші сөзі 63 ж.б.э. дейін» болды. Одан Цицерон сөз сомдаулығында биік буын, барлық шешендік қабылдауларының қойылту стилін анықтауға, байқауға болады:»

Каталина, қай уақытқа дейін біздің шыдамымызға сен қиянат етесің? Мынау қауіпті ойын қаншама адамды жойып жіберуге жеткізген жоқ па? Сенің асқақтығыңның шегі бола ма? Саған бәрібір, саған тек Палатинаның түнгі күзеті және күзетшілері қана көрініп тұр, қайда? қалада!- халық үрейлері және барлық мейірбан азаматтардың қам істеушілігі ... олардың жүздері, көздері ме? Сен немесе сенің ниеттеріңнің араны ашылғанын өз басың мүлдем көрмейсің, сезбейсің, сен туралы, сенің кім екеніңді осындағы барлық ұры-қарылары да біледі және мұнымен сенің қолдарың мен аяқтарың байлаулы. Ең болмаса, біреуге не өткенін, не алдыңғы түнмен сенің не істегенің, қайда болғаның, кімді жинағаның, қандай шешім қабылдай алғаның мына бізге белгісіз? – деген сөздерінен көруге болады.

Цицерон замандастарының есінде қарсылық білдіре тұрушылық бейнесімен қалды. Оның бір жағынан, дарындылығы туралы, кең білімділіктің арқасында, өткір ақылда сөйлегенін, екінші жағынан, оның атаққұмарлық, мақтаншақтық белгілері туралы да айтылып отырды. Бірақ Цицерон өзі көптеген ойшылардың мұрагерлер қатарларын ынталандыру үшін ісін үнемі жалғастырып отырады. Қайта оның ойы адам мен қоғамның тығыз бірліктерін, ең басты философиялық тезисін білдіреді. Францияда ренесанс заманындағы Робеспьердің сөз сөйлеуі Римдегі шешен сөйлеулеріне ыңғайланғандығымен өз заманының қызығушыларына ұсынылады. Цицероннан кейін көптеген сот шешендері, өздерінің шешендік өнерлерін нақ сол стилдікпен сот шешендік мінез-құлықтарын алмастырады: рим құқығы барлық заңгерлік ұстанымға азырақ болса да, барлық қатаң жүйеге де мойын сұнады, шешендіктің көбірек үлесіне және көбірек формалдығына қайталану көрсетеді, соттағы қызыл тілділік тарихын цицерондық шешендік бейнесінсіз көрсетуге болмайды. Ол сөз бен істің шебері болған, өз білімдерінің философиялық тереңдігін және әрекеттердің тәжірибелік дағдысын қосқан адам әмбе азамат.

Марк Тулий Цицерон (106-43 б.э.д.)

Шынайы шешен Цицерон ұғымында диалектиканың тапқырлығын, философтың алғыр ойын, ақынның ақиық сөзін, заңгердің жадысын, трагиктің қайғылы даусын, лицедейлердің мықты ойынын игеруі керек /.

Цицеронның жоғарыда айтылып кеткендей «Шешен» атты еңбегінде майталман шешен болудың алғышарттары, талаптары жасақталады. Ең әуелі жан-жақты білім, жеке бас эрудициясы, философиялық жүйелер білгірлігі, заң ісіне жетіктік, шешендік өнер теориясына кәнігілік атап көрсетіледі. Кең ауқымдағы философиялық ойлау - шешендік өнер үшін қажетті алғышарттардың бірі. Бұл жағдайда шешенге ең қажетті философия ғылымының өзекті екі саласы - этика мен логика. Сондай-ақ Цицерон «Брутта» тағы бір қызғылықты тұжырым жасайды: «Шешен айырықша екі қасиетке жетік болуы керек; алдымен, нақты дәйектемелермен сендіре білу, екіншіден, тыңдаушылардың жүрегін толқыта сөйлеу, өйткені кейде сотты сенімге жетектегеннен гөрі, оны тебіренткен оңтайлы».

Цицеронның өз шығармаларында дүркін-дүркін айналып соғып отырғанының мәселесі - сөздің әсерлігі үшін қажетті деп табылатын сезім күйі. Ол өзінің «Шешен туралы» еңбегінде адамдардың әрекет үстінде ережелер мен заңдардан гөрі көпшілік жағдайда сезім ырқына жиі беріліп, соны басшылыққа алатынын, сондықтан шешеннің тыңдармандардың сезім күйіне әсер ете алуы шешендік өнерде аса маңызды деп атап көрсетеді. Цицерон тыңдармандардың ерекшелігі мен қызығыушылығын ескере білу - шешеннің биік мақсаттарға қол жеткізуінің айтулы көрсеткіші деп есептейді. Сөз сомдаудың әсерлігінің астарында рим халқының: «халық ұлылығын мойындаған шешен қана ұлы» деген мақұлдауының жатқандығын көреміз. Әрі бұл шешендік өнердің ұлы мақсаты да.

Цицеронның шешендік өнер іліміне арналған еңбектерінде шешен үшін сөйлеу композициясы, стилі, сөйлеудегі айшықты тіл оралымдары, сөз сомдаудың дыбыстық жағы, артистік қасиет секілді тәлім алатын көптеген жайттар қамтылған. Әйгілі шешен Цицеронның трактарттарындағы өрбітілген тұрлаулы тұжырымдар мен мәнді пайымдаулар, міне, осындай.

Құлиеленуші Рим империясының V ғасыр соңында құлдырауы жаңа феодалдық формацияға өтумен аяқталды. Ерікті азаматтардың тең құқылы ара қатынасы вассалдар мен мырзалардың ирархиялық ара қатынасына ауысты.

Біреу ғасыр «жоғары күшке» табынған шешендік өнер бұл тұрғыда өз қолтаңбасын да қалдырды. Бұл белгілер белгілі мөлшерде қазір де сақталған. Орта ғасырлық схоластика лебіздері, догматизм, бедел

алдындағы аса жоғары құрмет, әсіресе, мақұлданған дәйексөздер, марапаттаулар да, дәлелсіз пікірлерден көрінді.

Бірақ бұған қарамастан қатал діни шектеулердің шеңберінде де шешендік өнер ары қарай дами берді. Және мұнда, мысал үшін, шіркеу догматтарына қарсы бағытталған «күпірлік қозғалыстар» едәуір роль атқарды.

Шіркеу уағыздарының ықпалымен аса ірі дін ілімінің шешендері өсіп жетілді. Атақты Ианн Златоуст (407 жылы өлген) әйгілі византиялық уағыздаушы ретінде саналды. Златоуст деген аттың өзі халықтық сөзге құрметпен қарауды, адамдарды сыйлауды, сезіммен тындаушыларға әсер ете білуді көрсетеді. Цицерон шешендігінде адамдарға тез әсер етіп, есінде сақталатын нақыл сөздері болған. Сол сөздерге ақыл қойып түсіне қарасаңыз, екі ауыз сөздің ар-жағында жатқан түпкілікті өмірге жол көрсетуші сипатты көріністі көруге болады.

Енді төменде Рим империясының әйгілі шешені, қоғам қайраткері Марк Туллий Цицеронның:

- Күмәндану арқылы шындыққа жет.
- Адамның келбеті – жүрегінің айнасы.
- Көп өтірік айтатын адамдар шыншыл болып көрінуге тырысып бағады.
- Қолыңнан келсе, істе!
- Жұмыс істеген адам дұрыстап демала да білуі керек.
- Кез келген ілімді айқын түсіну үшін ұқыптылық керек.
- Барлық нәрсені біліп, саралау жасай білу аз. Сонымен қатар, соған байланысты сауатты қадам жасай білу қажет.
- Сананы тұрмыс билейді.
- Ғаламшардағы әр адам өз ақылымен ойланып, өзгенің пікірінен тәуелсіз шешім шығара білуі қажет.
- Жазу өнері шешендікке баулиды.
- Білім дегеніміз заңдар мен ережелерді құрғақ жаттау емес, - олардың мағынасына жетіп, мәнін түсіну.
- Өмір бойы сүйіп, махаббатыңды төккің келетін адамды да таңдай біл.
- Шектен тыс көп тамақтану адамды қуаттандырудың орнына сылбыр қылады.
- Ар-ұждан - Құдайдың сыйы.
- Тура биде туған жоқ.
- Көпшілік алдында сөйлегісі келген адам айтқалы отырған әңгімесінің мәніне жетіп алмаса, сөзінің құр былдырдан айырмашылығы қалмайды.
- Біліктің ең зоры - өзіңді өзіңе бағындыра білу.
- Адамзат баласының арасындағы бауырмалдық пен достықты сақтап тұруға тырысу әркімнің парызы – деген қанатты сөздері.

Цицерон мен Квинтилианнан бастау алған *жалпы риторика* келесі **5 бөліктерден** тұрады, осылардың әр қайсысы сөз сомдауды дайындықта

және іске қолдануда айқындалған сәтті қайталайды:

өнертабыс (лат.inventio - не айту керек?);

орналасуы (лат.dispositio - қайда айту керек?);

пікірін сөзбен білдіру (лат.elocutio - қалай айту керек?);

зейін (лат.memoria);

сөз айтылу жолы және дене қимылы (лат.pronuntiatio);

Әрбір осы бөліктер, жоғарыда айтылғандай, сөздің дайындығы мен бұрмалаудың жұрнағын қайталайды.

1.Өнертабыс (лат.inventio) - ниеттің тууы, идеяны құрау, сөз мазмұнының жаралғаны. Алдағы сөздің мазмұнын және айғағын ойлап табу өте қажет. Риторикалық ілім риторға идеяның және сөздің таратуын тудыратын белгілі бір техниканы ұсынады. Сол техника туралы ортақ жер ілімі (топикте) - яғни, айғақтың құрылысының немесе сөздің бұрмалануының тәсілдерінде іске асырылады.

2.Орнығу (лат.dispositio)-сөздің композициялық құрылысының ереже лері туралы тарау. Ойлап табылған материалды ақылмен, бірінен кейін бірі белгілі бір тәртіп бойынша орнықтыру қажет. Классикалық риториктер сөз композициясының 8 бөлігін ұсынған: назар аудару, тақырыпты атау, әңгімелеу, сипаттау, дәлел, мақұлдамау, үндеу, қорытынды.

Сөзді айту түрі, білдіру (лат.elocutio) - сөздің сөздік рәсімделуі туралы тарау. Сөздің риторикалық сәні дәл керекті сөзді пайдалана алуынан тұрады. Н.Ф. Кошанский сөзді айта білдірудің міндеттерін келесі сәттермен атайды:

- буынды және оның қасиетін қарастыру;

- сәннің барлық түрлерін қарастыру;

Ойды білдіру үшін қажетті сөздің, кейін осы сөзді сөз тұрпаттарында сәнді орнықтыру тәсілдерін іздену - мәтінді жаратқан адам жұмысының күрделі кездерінің бірі. Ойды мүмкіндігінше көз жеткіздіретін және көркемді сөз нысанына айналдыру - осы міндеттерді іске асырмай риторикалық мақсатқа жету мүмкін емес.

Н.Ф. Кошанский сөз шешеніне өте пайдалы және сөзді оңтайландыратын әдістерді ұсынады, ол өткендік теория мен тәжірибені ұштайландыратын нәтижені қолдану сөзді барынша жандандыра алады. Олар айыптап та, ақтап та айтылатын сөздер үшін өте маңызды. Сонымен, тәсілдер мен пішіндерді Н.Ф. Кошанский авторлық аталуда ойдың тұрпаттары деп атады.

Н.Ф. Кошанский (1781-1831)

Риторика кітаптарының бірден бір авторы Царскосельск лицейінің орыс және латын сөздігінің оқытушысы философия докторы Николай Федорович Кошанский (1781-1831) болды. Нақты сол Кошанскийдің сабағында, оқытушы оқушыларына раушан гүлін өлеңмен сипаттап беріңіздер дегенде, лецеист А.Пушкиннің «Роза» атты өлеңі жарық көрді. Айта кеткен жөн дарынды

ақын жас бала педантикалық және қатаң Кошанскийдің сабақтарына тәнті болғанды.

Н.Ф.Кошанский екі риториканы жазды: «Жеке риторика» және «Жалпы риторика». XIX ғ. қос жазбада кездеседі яғни риторика және реторика деген соңғысы толығынан грек риторикасын қайталайды. Кошанский дәстүрмен санаса отырып, сөз ғылымын эстетикамен шектесетін үш негізгі бөлімге бөледі: грамматикаға, риторикаға, поэзияға. Жалпы риторика ойды ойлап табу, орналастыру және айта білу ғылымы және (ерекшелігінде) барлық прозаикалық шығармаларды тануға жетекшілікті көрсетеді. Біріншісінде жалпы, ал екіншісінде жеке деп аталады. Әрбір осы риторикаларда өздерінің пәндік заты, мақсаты және өз шектері болады. Әрбір осы ғылымның өз теориясы және өнер есебінде өз тәжірибесі бар. Жалпы риторика өзінде барлық прозаикалық шығармалардың бастапқы, негізгі, жалпы тәртіптерін көрсетеді. Ал жеке риторика не? Ол жалпыға негізделе отырып, әрбір прозаикалық шығармашылықтарды қарастырады, оның негізгі абыройын және жетіспеушіліктерін табады.

Егер жалпы риторика шығармаларды құраудың жалпы тәртібін көрсетсе, жеке риторика жеке түрлерге тәртіпті ұсынады, мысалы, қалай хат жазу, әңгіме қалай жүргізу, оқу және оқу шығармаларын қалай құрау, шешендік қызыл тілділіктің әркелкілігі қандай және соңғысы, көркем (немесе жағымды) прозалар қалай жазылады.

Кошанский жаңа уақытта (әрине XIX ғ. туралы айтылады) Ресейде қызыл тілділіктің негізгі түрі руханилық бөлінуі де екендігін ерекше атап көрсетті. Ал өзге елдерде, мысалы Ағылшын елі, Францияда саяси және сот шешендігінің белсенділігінің артуын ол ерекше ескеріп өтеді.

Кошанский шешендік өнерге былай деп анықтама берді: «Шешендік сөзді жеткізе білушілік өнер, естілікке, құмарлыққа, еркіндікке және т.б. әсер етіп қозғағыш, Алланның бергені..... шешендік барлық өзге прозалардың шеңберінде жоғарғы орын алады. Ол ерекше жағымды өнерді құрайды және өзге прозалар секілді ойлап табушылықпен, орналастырушылықпен және ойды айта білушілікпен

канағаттанбайды, сондай-ақ тағы да тілдің әрекеті сөз қатуды да талап етеді». Кошанский сөз сөйлеуді екі үлкен рулық бөлімге бөледі: жай өмірлік (сый марапаттық, мадақтаулық, саяси, әскери) және руханилық (уағыздаушылық, сұхбат, нақылдық және ақырлық жолға жіберулік сөзге).

Тоғызыншы баспа. Санкт-Петербург. Типтікке. Әскери тұрғылықты жерлер Департаменті. 1844.-- В 8-ю д. л. 106 .1 бет.

Ақыл-ойға әсер ететін ойдың тұрпаттары:

а. Ескерту (оссуратио) - шешен тыңдаушыларға ескерте отыра өзіне қарсы сөйлейді және оны теріске шығарады. Сендірушіліктің көптігіне қызмет етеді.

ә. Жауап берушілік (subjectio) - өзіміз сұраушылық етіп және өзіміз жауап берушілік жасаймыз. Хәм тұрпат көңіл салуды, әуесқойлықты және соны қанағаттандыруды қозғайды.

б. Шегіну (consessio) - біз қарсыласымызбен келісеміз, бірақ қарсыласты басу үшін және біздің ақиқатымыздың одан сайын расталуы үшін. Қарсыласты оның қаруымен таң қалдыру үлкен ақылдықты талап етеді.

в. Айыру (distribute) - тектің орынына түрін, бүтіннің орынына бөліктерді анықтау. Ол ақиқатты айқындайды, ақыл-ойды одан әрі сендіртеді.

г. Ауыстыру (antimetabole) - сөйлемде сөздердің орнын ауыстырып, ең күшті және жиі жағымсыз ойды береміз. Хәм тұрпат күтпеген жайлы, бірақ сондықтан да ақыл-ойды одан да қаттырақ сендіртеді.

ғ. Тапқырлық (охумогон) - айқын қайшылықпен өткір ой. Ойландырып және сезінуге мұқтаж етеді.

е. Шегіну (digressio) - бір ойдан екінші ойға өнерлі түрде өту. Пайым бөліктерінің қосылуына қызмет етеді.

ж. Оралу (revocatio) - сыртқы ойдан басты ойға көшу, шегіністің салдары. Осы екі тұрпат бірінен соң бірі қашан да болуы тиіс, ақыл-ойды бір ақиқаттан екіншісіне аударады және бұл шешендер үшін маңызды.

з. Өсіре алу (gradatio. Incrementum) - ең әлсізден ең күштіге деген баяу жүріс ақыл-ойға одан сайын әсерін тигізеді.

и. Түзету (eporthosis) - абайсыздан немесе әдейі емес айтылған ой бөгде, ең күштісімен жаңартылады.

Қиялға әсер ететін ойдың тұрпаттары:

а. Суреттеу (hypotiposis) - ойды немесе оқиғаны көз алдында шынайы болып жатқандай және біз оны көріп тұрғандай көріністі, тірі суретті ұсыну. Ол мынадай ынтықтарды тудырады: аң-таң болуды, рахымды, ызаны, кекті және т.б.

ә. Жандандыру (prosopopoeia) - сезімнің сиқыры, жансыз немесе дерексіз нәрсеге өмір де, әрекет те беріледі. Бұл тұрпат қиялды қатты таң қалдырады.

б. Сөз алмасу (sermocinatio) - тамаша айланыс, сөзді жансыз немесе өліге беріледі. Бұл тұрпат жан беруге қосылады, жансыз нәрсеге өмірді және әрекеттің үстіне сөз беріледі.

в. Қарама-қарсы қою (antithesis) - бір нәрсені екіншісіне немесе бір ойды екінші ойға қарсы қою (контраст).

г. Салыстыру (paralellus) - ұқсас нәрселерді, жақын әрекеттерді немесе қасиеттерді салыстыру. Бұл тұрпат көне орыс өлең-жырларына тән.

ғ. Риторикалық анықтама (descriptio, Paraphrasis) - қиял үшін тартымды болатын ең басты қасиеттерді, ең маңызды мүліктерді және сипаттамаларды суреттеу, анықтау.

д. Кернеулік (energia) - бір нәрсе туралы көптеген қысқа және күшті ойлардың жиынтығы. Өсірке ұқсас. Айырмашылығы: өріс баяу және ақыл-ойға әсер етеді, ал кернеудің күштілігімен және күтпеген жерден қиялға әрекет етеді.

е. Асыру (auxisis) - асыра көп сөйлеу.

ж. Кішірейту (me/'os/s, Tapinosis) - азсөйлеу.

з. Мүмкін еместік (impossibile) – мүмкінеместік пен қиын салыстырылады және соңғысы ең ыңғайлы деп ардақталады.

Жүректі толғандыратын ойдың тұрпаттары:

а. Хабарлама (Communicatio) – тыңдаушыларға деген сенімділік, олардың ар-намысына бағытталған кезде. Олақ көңілдікті көрсетеді, ақиқатқа деген сенімділікті көрсетіп және соған қарай жүректі лүпілдетеді.

ә. Күмән (Dubitatio) – жанға жағымды ұғымсыздық, ынтызарлықтың трагедиялық күресі, неге еру керек, нені қалау керек екендіктің белгісіздігін көрсетеді. Кімге болса да өз жүрегін өзгенің сезімінде тексеріп көру жағымды болып келеді.

б. Баяулық (Sustentatio) – ой және сөздердің біржаққа кете беруі, ал әрекеттер кенеттен басқа жаққа ауысады. Бұл кенеттілік жүрекке жағымды.

в. Үндеу (Apostrophe) - жоқ, жансыз және тіпті дерексіз нәрсеге айтылған тірі сезім. Ол өмірді барлық жағынан болжайды және жанды тебіренеді.

г. Жүріп өту (Praeteritio) - айтқысы келмей тұрғандай, барлығын есептеп шығару, неғұрлым елеусіз, мейірімді болса, соғұрлым жүректі баурайды және ақыл-ойды сендіреді. Көптеген дәлелді немесе айғақты есептеу үшін қолданылады, өйткені жартылай дыбыстап, жанап өтіп сөйлейді.

ғ. Тоқтату (Aposiopesis) - ойды немесе сезімді аяқтамай, байқаусызда сөзді үзеді. Үндеместікпен ұқсас: адам өзі бір сөзді айтпаған секілді, ал нәтижесінде тұтас ойды – тоқтатады.

д. Жалбарыну (Execratio) - өзінің немесе өзгенің жеккөрінішті басына антын бұзғаны үшін: барлық апатты шақыру.

е. Тілек (Votum) - өзіне және өзіне ұнамды жанға барлық игілікті немесе ерекше бір нәрсені тілеу. Сипаттаманың қорытындысында және сөздің тұжырымдарында қолданылады.

ж. Өтіну (Interrogatio) - ойдың және сезімнің жауапты талап етпейтін сұрағына айналдыру.

з. Лептеу (Exclamatio) - үлкен ынтықпен сыртқа шығарылған жанның еріксіз қозғалысы, ойы, сезімі. Оған тағы қосымша лептеу (Epirhonema) жатады

- ол да лептеу, бірақ сөзді қорытындылайды және маңызды ойды білдіреді.

Барлық осы әдістердің тиімділігін тек олардың соттық сөзде мұқият пайдаланған кезде бағалауға болады.

Жалпы риториканың тағы да екі элементі бар. Олардың біріншісі:

Зейін (memoria). Таңдалған және жазылған сөз сомдау материалдарының алдында оны есте сақтап алу қажет. «Зейін дегеніміз - сөздерді ойға мықтылап бекіту», - деп 1620 жылдың «Риторикасында» оқимыз. Бірақ бұл зейінге бекітуді қалай жасауға болады? Жеке қабілеттер және жеке әдістермен бірге болашақ сөз сөйлеуге дайындықтың әмбебап әдістері де бар. Жад мәселесі - негізінен, сөз материалдарын үйде өңдеп дайындау мәселесі. Неғұрлым ритор (әрбір сөйлеуші) келешекте сөйлейтін сөз мәтінін ойластырып толықтырса, соғұрлым оның жад қоржыны бай болады. Ол сол әртүрлі тәсілдерді әркелкі нысанда пайдаланады:

- жазылған тексті іштей немесе дауыстап жаттау, оны қайталау арқылы («жатқа білу» сансыз қайталау арқылы есте сақтаудан тексті ойлана отырып еске түсіру, мағынасын оймен бірнеше рет айта отырудан айыра білу қажет);

- бірнеше рет мәтіннің жазылуы, редакциялануы, кейін еріксіз түрде ойда және ауызша түрде де көріне бастайды;

- дайындаған мәтінді дауыстап оқу арқылы есте сақтауын тексеру;

- ешқандай тексті қолданбай сөйлеу, өз бетімен немесе біреудің алдында;

- мәтінді үнжазбаға жазу арқылы ойға сіңіріп немесе дауыстап айту және өз сөзіңді кейінірек саралау;

Екіншісі:

Ауызша сөйлеу және дене қимылы (pronuntiatio). Қызыл тілдік шешені өзінің сөзін арада дауыстың шығуымен, ыммен және дене қимылымен жүзеге асырады. Бұл сөздің жүзеге асуындағы соңғы кезеңі, бірақ сөз қабылдау шешеннің сыртқы көрінісін сөзді айта білуін сынаудан басталады.

«Сөздің мағынасы оны қалай айтқанына баланысты» (мақал). Ежелгі ұлы грек шешені Демосфен шешендік өнерде бастысы «оның айтылуында және дене қимылында» - деп айтқан.

Сөздің айтылуында бірнеше жағдайға көңіл аудару керек: шапшаңдық және серпін, қысқа үзіліс, дауыс ырғағы, дауыстың қаттылығы, дауыстың тембрі, логикалық екпін, артикуляция, дем. Шешеннің мәнері айтушының тұлғасы туралы түсінік береді. Адам тек тілдің көмегімен ғана емес, сонымен қатар дененің көмегімен, яғни, қол, аяқ, қалып, ым және т.б. көмегімен «сөйлейді».

Жеке риторика

Жеке риторикада ауызша және жазбаша тілмен білдірілетін шығармашылықтың жеке түрлеріндегі, жанрларындағы сөздің ережелерін қарастырады. Н.Ф. Кошанский «Жеке риторика дегеніміз прозаның барлық түрінің оқу нұсқауы, ол әрбір шығарманың мазмұнының, мақсатын, ең ыңғайлы орнын, ең басты абзалдықтарын және басты кемшіліктерін түсіндіреді, сонымен бірге ең жақсы, өнегелі шығармаларды және ең маңызды жазушыларды көрсетеді».

Заманауи риторика өзінің зерттелу саласына сөздің ең көп түрлері мен нысандарын енгізуі керек. Ю.В. Рождественскийдің үлгісін пайдаланайық:

1) ауызша сөз:

а) жазбаға дейінгі жазбаша негізі жоқ сөз (тұрмыстық сөз, үн қату, фольклор);

б) жазбаша прототипі болуы мүмкін риторикалық сөз, яғни, жазбаша түрі бар ауызша сөз (саяси, соттық, эпидейктикалық, оқулық, насихаттық, уағыздаушылық);

в) репродуктивтік, яғни, жазба сөзді ауызшаға көшіру (диктор, театрлық);

2) жазба сөз (хаттар, құжаттар, шығармалар).

3) баспасөз, әдебиет (көркем, ғылыми, журналдық);

4) бұқаралық коммуникация, бұқаралық ақпаратқа (радио, теледидарла-ма, газет, кино, жарнама) және информатика деп екіге бөлінеді.

§ 7. Соттағы талқыламалы-полемикалық сөз аясында қатысудың дербес жетілдіру дағдысы туралы әдістемелік нұсқаулар

Бәрінен бұрын дау неден туады және не туралы дауласуға болады? Дау пікір, айқындама, тұжырымдама т.б. жөнінде болуы мүмкін, тек ешқашан дерек жөнінде болуы мүмкін емес. (Дерек үшін дауласпайды). Дау эристикалық болуы мүмкін, дау үшін дау, жеңіс үшін дау, жеке дау және қатысушылар оларды «қарсыластар» деп атайды. Дидактикалық риторикада осындай сөйлеу жағдайы болуы мүмкін, бірақ болмауы керек, қатысушылар мұнда өз беделінен айырылады.

Нағыз ғылыми дау **диалектикалық** деп аталады (бірақ бұл диалектикалық даудың болуы мүмкін еместігі деген емес, мысалы, әлеуметтік-тұрмыстық риторикада). Оның диалектикалығы – жақтардың ой-пікірлерінің эволюциясында, даудың негізіне екі жақтың жақындауынан бастап оны жоюға дейін бару (біртұтас позицияның тұжырымы немесе бір жақтың өздігінде дұрыс еместігін мойындауы).

Дауды жүргізу үшін айқын сипатталған **ой-пікірдің** келіспеушілігі болуы қажет. Яғни әр тараптың қайсысы болмасын негізделген тезистерін айтуы керек. Көбінесе даудың негізін анықтаушы процесс – даудың қажет еместігін анықтайды (позициялардың ұқсастылығы айқындалады).

Тезисті негіздеу дәлелдердің көрсетілуінің (демонстрациясының) көмегімен жүргізіледі. Дәлел міндетті түрде дауға қатысушы жақтардың қатысуымен бекітілуі қажет (басқа жағдайда жана даудың тезистері бәрібір шексіз түрде пайда бола береді).

Консенсус жетістіктерінің негізінде екі жақпен қабылданған, даудың пәнін жою кезінде ортақ айқындама, тұжырымдалған тезистер болуы керек.

Созылған даудың **сөз рәсімі** бекітілген жалпы негіздер мен себептердің анық дыбыстауының мүмкіндігін қажет етеді. Сондықтан сот риторикасында бұл өте қажет, не болмаса процесстің ұзаққа созылуы мүмкін.

Қалай пікір-таластық (полемикалық) сөз аясына дұрыс кіруге болады?

Егер сіз дауға пікір-таластық (дискуссия) жолымен түскіңіз келсе, сіз:

а. Сіздің келіспеушілігіңіздің кімге арналғандығын анық бекіту, тезис арқылы өз ойыңды қабылдата білу және оның негізін тұрақтандыруды бастау.

ә. Өз дәлелі немесе жаңа тезисі бар үшінші жақты қатыстыра отырып даудың сөз саптауын сақтау керек.

б. Дау эристикалық болып кету үшін диалектикалық түрде жүргізіп аяқтау керек. Мүмкін болмаған жағдайда (мәселен, өзіңізге нақты келетін қарсы ынғайды) пікір-таласты тоқтатып, қатысушыларға олардың дауды жүргізудегі этиканың жоқтығын көрсету керек.

в. Қарсы пікір білдірушінің баяндама сөзін бөлуге болмайды, әртүрлі позициялар бойымен өз келіспеушілікті белгілеңіз және оны баяндамашының сөзінен кейін айтыңыз. Қашан да сотта кейбір айыптаушылар мен қорғаушылардың сөйлеушінің сөзін қиып кету үлгісі өте ұсқынсыз болып көрінеді.

г. Қарсылық білдіруге рұқсат сұраңыз.

ғ. Егер сізге қарсылық көрсетсе, пікірді қана қабылдамай, бірақ орнына ештеңе ұсынбаса, оның меншікті позициялық тұжырымына қол жеткізіңіз.

д. Міндетті түрде әңгімелесушіні сізбен дауға араласқаны үшін алғысыңызды білдіріңіз, пікірсайыстың пайдалылығын көрсетіңіз, бірақ оны асырып айтпаңыз.

Қалай полемикалық сөз аясына жоғары дәрежеде тұрған адаммен дұрыс және әдіпті кіруге болады (бастық, төреші және т.б.) ?

Жоғары тұрған адаммен дауласудың өз ерекшеліктері бар.

Сіз сол жариялы айтуды ұсынған позицияда алаң болмауыңыз керек, бұл ретте лазым беделді пікірлерге сүйену қажет, нақты айғақтарға, ал өзіңіздің «меніңше» деген ойыңызға емес.

Орнатылған үлгілермен айтысуға азаптандыруға рұқсат етілмейді, өз қана пікіріңді айтып салуға болады. Соттың риторикасында бұл ең маңызды.

Бәрінен бұрын жоғарғымен дауға кіру үшін міндетті түрде кешірім сұраңыз, өйткені бұл теңбе-тең сөйлеу жағдайы. Артық сезімсіз, өзінің дұрыс еместігін мойындаған жөн, жоғарғы тұрған адамнан оның дұрыс еместігін естуге тырыспаңыз. Жоғарғыда тұрған адамды сізбен дауға кіргені үшін алғысыңызды айтыңыз, тағы бір рет сол демек үшін кешірім сұрау артық болмайды.

Сонымен, әрбір дискутивті-полемикалық сөз аясына қатысу- өте қиын және жауапты міндет. Біздің жағдайда арнайы айту керек: дискутивті-полемикалық сөз аясына тағы да айта кетейік, қатысу- қиын және жауапты міндет. **Тезисті түсіндіру** дәлелдердің көмегімен жүруі керек, олар бар жақтармен қабылдануы керек. Дегенмен қазіргі сот тәжірибесінде әдепсіз және ретсіз сөйленген сөз, дәлел боп шыға алмайды. Кәсіби сот сөйлеушісі тек қана дәлел болатын болжамдарды өткізеді. Сондықтан дискутивті-полемикалық сөз аясында рет ретімен сөйленетін сөз дәлелдеме деп аталады.

§8. Квинтилиан - Ломоносов (ресей дәстүрінде) тірек сызбасына сай бесбөлікті жалпы риторика бойынша кезекті талқыламалы-полемикалық сөз аясында, тараптардың негізгі сөз сөйлеуге қатыстылығы ретінде пікірлерді (дәлелдерді) көріністеу

Заманауи орыс дәйектілік техникасының терең тамырлы тарихы бар. Ол византиялық және антикалық көпшілік алдында жариялы сөз-сөйлеу мәдениетінен шығады және батыс-еуропа қоғамының

әдістері мен дәйектілік формасын қабылдаған. Риториканың құрылысы және терминологиясы дәйектілік техникасын дұрыстайды және қайталайды.

Риторикалық терминологияның өзге мәдениеттен алынып қабылдануы (грамматикалық ретінде), дәйектілікті ойлау мен сөз мәдениеті есебінде түсінуге мүмкіншілік береді. Міне, сондықтан да орыс риторикасы негізінде классикалық терминологияны сақтауда, дегенмен терминдер мазмұны ұлғаюда және терминологиялық жаңалықтар кей-

кездерде өте қажет. Бір жағынан, Ресейдің заманауи құқықтық мәдениетіне демократиялық құқық тілінің көптеген терминдері толық құқықты енді.

Жоғарыда бірталай айтып кеткендей жалпы шешендік өнер теориясының дамуына орыс ғалымдарының үлесі зор. XVIII ғасырдың өзінде шешендік өнері туралы бірнеше еңбектер белгілі болды. Осылардың ішінде М.Усачевтің «Риторика» кітабын атап көрсетуге болады. Бірақ осы және басқа да еңбектерде діни, яғни шіркеулік шешендіктің әсері әлі де күшті еді.

Бұл Ресейдің мемлекеттік құрылымдық жағынан демократияның парламенттік өмір сүру арнасынан қол үзгендігімен түсіндіріледі. Бұл түр батыс еуропа елдеріне тән еді. Шындығында университет қабырғаларында қана жанды сөздің еркін дамып, жетілуіне жағдай туды.

Бұған шешуші қадамды Мәскеу университеті мен ғылым академиясының негізін қалаушы М.В.Ломоносов жасады.

Ол қазіргі орыс әдеби тілінің негізін қалап, тілінің қиын реформасын жасады. Ломоносов «Шешендікке қысқаша басшылық» кітабын жазып, орыс шешендік өнерінің бастауын ашты. Өзектілігін күні-бүгінге дейін жоймаған бұл кітапта орыс шешендік өнерінің әрі-қарай даму бағдарламасы жасалынды.

М.В. Ломоносов шешендік үшін ең алдымен рухани дарындар мен тұлға дарындары керек деп көрсетеді. Алайда шешен үшін тек табиғи сапалар жеткіліксіз. Риторлық теориясының негізгі талаптарының бірі-халықтық сөздің элементтері мен құрылымы туралы білім. Ломоносов «Риторика» атты кітабында сөйлеуді төрт бөлікке бөлуді ұсынады, олар: **кіріспе, түсіндіру, бекіту, қорытынды**. Әрбір бөлікке қатысты тапсырмалар, ұсыныстар берілген.

М.В. Ломоносов

(1711-1765 ж.ж.)

Ломоносовтың риторикасы

Жоғарыда айтылғандай, бірінші рет орыс тіліндегі риторика оқулығын Михаил Васильевич Ломоносов жазды. Ол 1748 ж. «Қызылтілділікке қысқаша жетекшілік» деген атаумен шықты. Мазмұнында сөз сөйлеу ғылымын ұнататындардың пайдасына шығарылған, яғни бұл екі жақтық өзінің қызылтілділігінің риторикалық жалпы үлгілі ережелері көрсетілген бірінші кітап болды». Ломоносов риториканы жазбаша және ауызша сөз сөйлеу ғылымы ретінде анықтайды. Бұл ережелер жинағы оған көбінде мемлекеттік, қоғамдық және діни-философиялық тақырыптарды

қозғайтын, ауызша және жазбаша шығармалардан алғандығына ұсынылған. Өзінің еңбектерінде ол риториканы жеке бөлектендіреді, яғни тегінде прозаларға және өлеңдерге, шешендікке байланысты қызылтілділік туралы ілімді, яғни поэтикалық туындылар шығармашылығына үлгі етіп жазады.

Жалпы М.В.Ломоносовтың риторикасы үш бөлімнен тұрған, олар: *ойлап табушылықтан безендіруден, орналасушылықтан*. Ол осылай өзінің кітабінің құрылысын негіздеген: «Риторика жалпы қызылтілділік туралы ілім... Аталған ғылымда үш тектік ереже ұсынылады. Оның біріншісі, ондайды қалай ойлап табатындықты, ұсынылған материя туралы не айтылуы қажеттігі; екіншісі, қалай оқытады, ойлап табылғанды қалай безендіру қажет; үшіншісі, оларды қалай орналастыру қажеттігін көрсетеді, міне сондықтан да риторика яғни, ойлап табушылық, безендірушілік және орналастырушылық секілді үш бөлікке бөлінеді. М.В.Ломоносов кітабындағы риторика негізгі теориялық жағдайлары Ежелгі Грекия және Ежелгі Рим, Орта ғасырлар, Жаңа өрлеу және Жаңа заманның атақты жазушыларының шығармаларындағы цитаталарымен авторлық аударма мағлұматтары бойынша қоса беріліп отырды. Оқулықта Ломоносовтың өзімен жазылған мысалдары көп, соның ішінде өлеңмен жазылғандары да бар.

Кейінгі барлық орыс риториктері жұмыстарын М.В. Ломоносовтың еңбектеріне негіздеген.

§9. Сотта сөз сөйлеудің риторикалық бейнелері

Ритор деп көпшілік алдында өзінің әсер етуші сөзін құрай сөйлеп, өткізе-алатын адамды айтады.

Батыл, жариялы айтылған сөз - нақты бір қауымға бағыттталып, тәмамдалған шығармашылық сөз. Қандай да болмасын қауымға бағыттталып, жариялы айтылған сөз – әрекетті болуға тиіс, бірақ ритордың басты мақсаты - жариялы айтылған сөзінің әсерлі болуын қамтамасыз ету.

Ықпалды сөз – қоғамды ұйымдастыра, біріктіре және оқыта отырып жариялы айтылған сөз.

Жариялы айтылған сөзді көпшілдіктік деп оларды бағалап және қолдана алатын, қабілеті бар қандай да болмасын адамға бағытталған сөзді атауға болады. Көпшілдік сөздің жалпыға жетушілдігі бірмағыналық бола бермейді: жариялы айтылған сөздің құрылысы және мазмұнына және оларды қабылдаушылардың мүмкіншілігіне байланысты көпшілдік сөздің әртүрлі нысандары мен сатылары бар. Ритор бейнелері сотта сөз сөйлегенде өз ойынды білдіру үшін қажет. Антикалық заманда мынандай келесі тезис болды: тыңдаушыларға тек дәйектермен қана емес, риторлық бейнелермен де әсер етуге болады деген.

Риторикалық бейнелер адамның жақсы есінде қалады. Риторикалық бейнелер сот жарыссөздеріне тазалық, анықтылық, нақтылық және әдемілік береді. Бірақ риторикалық бейнелерді дұрыс қолдана білмеу – күлкілі жағдайлар туғызады. Мына текстте риторикалық бейненің көптеген түрлері кездеседі: Күйеуі әйеліне ашуланып:

«Мен ия деп айтсам, ол жоқ деп айтады; таңертен де кешке де айғайлайды (антитеза).

Ешқашан, ешқашан онымен тыныштық жоқ (қайталану).

Ол жалмауыз кемпір, ол шайтан! (гипербола).

Бірақ, сен байқұс маған айтшы (үндеу): мен саған не істедім?

Не деген ақымақтық еді саған үйлену! (леп).

Одан да маған суға батып өлу керек еді! (тілек).

Сенің шығындарыңды, менің еңбегіммен саған тапқан ақшамды айтпай-ақ қояйын (үндемей қалу).

Бірақ сенен құдай үшін жалынам жұмыс істейінші мазамды алмашы (жалыну). Ол байқұс жылап жатыр:

Осыдан көресіздер қайтадан мен кінәлі боламын (ирония).

Жарайды солай-ақ болсын. Ия, мен мазасызбын, өз өзімді ұстай алмаймын (ұтылу) ... Бірақ маған мынаны айтшы, неге менімен жақсы сөйлесуге болмайтын ба еді? (риторикалық сұрақ).

Мен жынды, хайуан, саған күн көрсетпейтіндігім, сені соғатыным, адам өлтіргенім бәріне белгілі (градация мен ұлғайту)».

Риторикалық бейнелердің түрлері мен кіріспесі сонау антикалық заманнан басталған. Қазіргі уақытта дәстүрлі түрде ойлар бейнесі және сөз бейнелері бар.

Ойлар бейнесі - ойдағыны жеткізу құралы болып табылады, ал сөз бейнелері - сөйлеу жеріне назар аудартады. Тағы да бір ойлар бейнесі мен сөз бейнелері арасындағы айырмашылық ойлар бейнесі ойланғанның және елестетілгеннің өзгеруіне байланысты; ал сөз бейнесінде сөздерді ауыстырғанымен бейне өзгермейді. Бейне ол сөз, яғни сөз ауысуына байланысты.

Төменде сотта сөз сөйлеудің риторикалық бейнелерінің түрлері мысал- дарымен көрсетіледі.

Ой бейнесінің анықтылыққа бөлінетіндері:

1) шешеннің ұстанымы - ескерту («Мен сізге дәлелдеймін...») біліп қою («Маған қарсы тұрады... бірақ, мен айтайын...»), көну («Сен оны білмесен де, жасағың келмесе де, сен оны істедің»), рұқсат беру («Өзің ойлап тұрғаныңды жаса, бірақ содан кейін қалай аяқталатынын көресін»);

2) Заттың мәні – анықтама («Сот жарыс сөзі – заң өмірінің формасы», «Күнәнің қисықтығын мақұлдау қылмыс болып табылады»), анықтау («Кім мына лайықты ерді, жоқ ең абыройлы ерді өлтірген»), қарама-қарсылық (түрлердің қарама-қарсылығы) («Біз жақ абырой үшін күреспек, ал анау жақ арсыздық үшін», «мында – адалдық, анда – алданыс, мында – айбын, ерлік, ал онда – қылмыс»).

3) Ойланған затпен қарым-қатынас – лептеу («Бір рет баланың сенімін алдаған адамға ой қалай сену қиын, қиын!») кейіптеу тірі емес заттарға адамның қасиеттерін, сөздерін, сезімдерін т.б. беру («Егер сенің әкең көрден тұра алса, былай дер еді ...», «Мына хаттың жолдары қорқытты, жалынды, қарғады»).

4) Тыңдаушылармен байланыста болу, яғни сұрақ қою: риторикалық сұрақ, сұрақ-жауаптық кешені, күдікті сұрақ, кеңесші сұрақтар («Былай қарасаң, дауласатын несі бар? Дұрыс баланы тәрбиелеу үшін ананың мағынасы аз екендігін кім өзінің жауапкершілігіне алады? Қыз, бүгінгі қарап отырған ісімізде «Кіммен болу керек?» деген сұрағына анасыз балаға жақсы болады деп кім жауап бере алады? Ешкім олай айта алмайды, айтса да ол өтірік болады») Үндеу (Әкелер, ерлер, ағалар! Сіздер бізге қарағанда отбасы жағдайларын өте жақсы білесіздер! Новохацких іс әрекетіне саналы баға бере аласыздар).

Сөздің бейнелері 3-ке бөлінеді:

1) Әр түрлердің қайталануы:

Анафора – сөйлеу бейнесі, басындағы сөздердің қайталануына тән (Күйеуі оны бекер ұстап қалды. Бекер ол бірге тұрған кездерді еске алды.);

Эпифора – сөйлеу бейнесі, яғни сөйлемнің соңындағы сөз бен сөз тіркесінің қайталануына тән (Мен дүкенде бос сөрелерді көргенде, мен олар кінәлі екендігін білемін! Мен кінәсіз атылған адамдардың бейіттерін қазатынын естігенде немесе оқығанда, мен – олар кінәлі екендігін білемін), «нығаю» синонимдері («Сот зер салып сотқа қатысушылардың барлығын тыңдады: айыпталушы, куәгерлер, жәбірленуші, маман»). Бірде-бір маңызды сұрақ назарсыз қалған жоқ, бірде – бір сотқа қатысушылардың сұрағы сотпен алынып тасталған жоқ, бірде-бір өтініш себепсіз еленбей қалған жоқ!») сөздердің әртүрлімағынада қайталануы (Кімде өмірден қымбат басқа ештеңе жоқ, ол адам өмірге лайықты өмір сүре алмайды); қайталанумен қосылу арқылы дамыту (Тарихта бірінші рет халыққа қарсы қылмыскерлер өз істеген қылмысы үшін Халықаралық Қылмыстық Соттың алдында жауап береді, бірінші рет халық бүкіл жерді қанға толтырғандарды, кінәсіз неше миллион адамдарды өлтіргендерді, мәдениет орталықтарын қиратқандарды, адам өлтіруді енгізгендерді, азаптаушыларды, шалдарды, әйелдерді, балаларды жойғандарды соттап жатыр);

2) бейнелерді кеміту – жобаланған сөздерді кеміту (эллипс) («... заңды (күйеуінің) қалай жатқанына, сонымен соңғы (рет) қарады»); жалғаулықсыз - әдейілеп жалғаулықсыз сөйлем құру, яғни сөз сөйлегенге қозғалмалылық пен қонғандық беру (Байқұс әйелге жылдар бойы ашу жиналып, шыдамдық азая, бұрынғы салмақтық жоқ болып кетті»);

3) бейнелерді ауыстыру (орналастыру) – инверсия – сөздердің орналасу ережесін бұзу (Терең ескі заман).

Сот шешенін мақсатты қалыптастыруды жандандырудағы ролдерді айқындау. Сот риторикасында ерекше орынды мынандай жолдар алады: қайта ойлану, осы арқылы сөзге тура мағына емес, ауыспалы мағынада. Осы риторикалық бейнеге мыналарды жатқызуға болады:

1) **метафора** - бір сөздің (құбылыс немесе тұрмыс аспектісі) екінші сөздің қасиетіне алмастыру, ол сөздер ұқсас болуы тиіс. Метафора өзінің дәлдігімен ерекшеленеді. Көптеген метафоралар сот жарыссөздерінде көптеп қолданылады. Мысалы: ақыл айтады, заң талап етеді, жаза қаталдығы, мұқтаждық қысымы, т.б.

2) **метонимия** - аралас-құралас қағидаты. Метонимия метафора сияқты сөздерден сөйлеуде екі жаңа сөз туындау арқылы сөз сөйлеу («Пушкинді оқығам», «Бетховенді тыңдадым»).

3) **Синекдоха** – бүтіннің атауы бір бөлігінің атауымен өзгертілуі немесе керісінше. Жиі синекдоханы метонимияның түрі ретінде қарастырылады. Атаулардың өзгертілуі киімнің атауымен сол киімдегі адамды атау. Мысалы: «Кеш уақыты. Көшеде шұбар бір топ, мас тұлыптап мен көкрекшелерден құралған».

Ал енді сотта сөз сөйлеудегі ауызша бейне оны мәнерлі, көркемірек қылады. В.И.Жуковский өзінің сотта сөз сөйлеуінде былай деген: «Сотталушы бір жарым жыл жалғыз камерада отырды. Сот алқалығы сіздер білесіздер ме, жалғыз камерада отыру деген не екенін? Ол ұзындығы үш қадам, ал ені екі қадам ... және бір үзім аспанды көрмеу».

Сотта сөз сөйлеуде риторикалық бейнелерді дұрыс, орынды қолдана білу ол сөз сәндігі емес, сот жарыссөзінің жалпы қажетті стратегиясы. Ал енді сол сөз сөйлеу бейнелерін тікелей жандандырушы, әрине ол ритор.

Ритор дегеніміз - ықпалды жария айтуларды іске асырушы адам. Айту - сөздің тағайынды тыңдарман-дәрісханаға арнаулы бітілген туындысы. Әр тыңдарман-дәрісханаға деген ритордың мақсаты - ықпалды сөз-айтулар болып табылады. Ықпалды біріктіретін де және қоғамды мән-жайға оқытатын да сөз-сөйлеп айта алулар болып табылады. Жариялы сөз - айтулар оларды бағалы және пайдалы, алғыр көрінгенді бетке айталатын арнау. Жария қашанда жалпыға қолжетімді емес, тең мағыналы болады. Жалпы олар: түрлі пішіндер және құрылым айтудың және оның хат алушысының мүмкіндік мазмұнына деген тәуелділікте болады.

Жариялы шарттар, фактурамен жасалған сөздер:

Көрінген сөз арқылы тағайынды аспаптың және тағайынды материалда құралады. Құралым сөздің аспабының материалымен және сөздің фактурасымен қана аталады. Тәуелділік фактурасының

ауызекі, жазба, баспалау, бұқаралық ақпаратқа дегенге қарасты болады.

Риторлық бейнелер сотта сөз сөйлегенде өз ойынды білдіру үшін қажет. Антикалық заманда мынандай тезис болды: тыңдаушыларға тек аргументтермен қана емес, риторикалық бейнелермен де әсер етуге болады деген.

§ 10. Сот шешенін мақсатты қалыптастыруды жандандырудағы рольдерді айқындау

«Оратор» деген сөз XVIII ғасырда латын тілінен алынған (лат. orator - яғни orare – сөйлеу, айту). Оның бірінші мағынасы – «нақ сөз сомдаушы», «сөзді айтып жатқан

адам». Бұл мағынада осы сөз термин есебінде қолданылады: прокурор немесе адвокат, азаматтық іс жүргізудегі талап беруші немесе талап жауапкерінің құқықтарын қорғау мен қарсы тұру және қылмыстық іс жүргізуде сотталушының құқықтарын қорғап немесе мемлекеттік айыптауды қолдай отырып, сот талқылауында іс жүргізудегі жәйтімен сәйкестікте өзінің функциясын орындайды. Шешеннің ролі бұл сөздің түсінігінде іс жүргізушілік заңмен қарастырылған әрекеттерді орындауға тіркеседі: яғни, саралап, құқықтық баға беру.

«Оратор» сөзінің тағы бір мағынасы бар, ол: «кімде-кім қызыл тілділікпен сөз сомдау қабілетіне ие болса», бұл тек сөйлеуші адамға қана емес, сондай-ақ тыңдармандардың алдында сөз сомдай алатын адам. Ол тыңдармандардың назарын өзіне аударта алады, өйткені ол сөз шебері; ол шешендік өнерді игере алады; және де өз ісін жақсы көреді. Шешен – бұл өзінің жариялы сөзін айту үшін тақырыбын және іс материалын терең қамтыған адам және онысын еркін игеруші; сондай-ақ жариялы айтатын сөзінің тезисін айқын және анық пішіндей білетін; жұмыс жоспарын құрай білетін; материалдарды сенімді, анық, логикалы мазмұндай алатын адам.

Жақсы шешен болу үшін, шешендік өнер дегеніміз не екенін білу қажет. Шешендік өнер – бұл жария сөздерді айта білу үшін және соған дайындалу бойынша шығармашылық әрекет. Бұл дегеніміз, нәтижесінде адам логикалы, ұғымды, қызықты және сенімді етіп, тыңдармандардың алдына шығып сөз сомдай алатын қабілетке қол жеткізетін, үлкен тапжылмас еңбекке негізделген қызмет: Көпшілік алдында сөз сөйлеу теориясында шешендік өнер, көпшілік алдына шығып сөзді сомдаумен дайындық бойынша шешеннің білімі мен қабілетінің комплексі ретінде түсіндіріледі: бұл тезисті пішіндеп және материалдарды жинақтауға, сөзді құрау өнері және тыңдармандарға анықталған әсер беру мақсатында жариялы сөйлеуде деген қабілеті, бұл сондай-ақ дәлеледеп және дәлелді теріске шығаруды, сендіртуді, білуге деген сөз сөйлеу шеберлігі. Айта кететіні, яғни сол шешендік өнері өте спецификалы. Оны және де сот қызылтілділік деп те атайды.

Қызылтілділік жалпы ұғымда – ол тек қана әдемі сөйлей алу емес, сондай-ақ сендірту, бұл дарын мен айқындалған білім және қабілет жарасымдылығы. Соттағы қызылтілділіктің іс жүргізушілік заң шығару нормаларымен кесімді болатын, өзінің ерекшелігі, спецификасы бар және сөз сөйлеудің құқықтық-бағалау сипатты болжайды. Соттағы қызылтілділіктің негізгі функциясы (немесе соттағы шешендік өнердің) іс бойынша заңдық ақиқатты айқындауға ыңғайласуы, судьялардың ішкі бекімін нысандау.

«Әрбір шешеннің өзінің тексерілген, бірнеше рет жұмыс жасап көрген сөз сөйлеу тактикасы, шешендік айла-әдістері және сөз сөйлеу құралдары бар. Біреулері Ф.Н.Плевако секілді, соттағы тыңдармандарды өзінің шабытымен, ал өзгелері – А.Ф.Кони секілді, терең ойлылық және айқын мазмұндаумен бағындырады». Бірақ қандай да болмасын, сот шешеніне тыңдармандардың ойына жететіндей етіп, сауатты, дәйектермен сөйлей алуы маңызды. Бұл ең бастысы».

Сот шешенінің өнері дау мәнінің ашық анықталуында көрініс табады (тезис, мақсатты қондырғы), сотта жариялы сөз сөйлеуге судьяның назарын аударта алуды және оны сөздің айтылып болуына дейін сақтауды құра білу, істің мән-жайын толық және объективті саралауды білу, қылмыстың немесе азаматтық жанжалдың себептерін нұсқай білу, айыпталушы мен жәбірленушінің тұлғаларына терең психологиялық сараптама бере алу, дәлелдермен және оларды теріске шығару жүйесін құра білу, дұрыс құқықтық тұжырым жасау және соған судья мен тыңдармандарды сендіру.

Әрине ол психологиялық әсер бере алуда көрінеді, ойларын сөзбен сомдау үшін нақты тілдік құралдарды таба алу, себебі мағыналы, құнды ой керемет пішінге мұқтаж. Сөздің кемелділігі соттағы тыңдармандарда шешенге сенімділік атмосферасын қалыптастырады.

Сотта жақсы сөйлеу - бұл жөнді, ұқыпты, жан-жақты және істің материалдарын объективті саралай, құқық нормаларына сүйене отырып, адамның ойына жететіндей, қисынды, нанымды, әдеби тілдің шамаларымен сәйкестікте сөйлеу.

Қызылтілділік ол «әдемі сөйлей білу» сияқты, сот шешендік өнерінің құрама бөлігі - эмоционалды әсердің тиімді тәсілі болып табылады. Тілдің бейнелеуші-сомдаушы құралы сот шешеніне сот көңілін істің бір немесе өзге де бөлшектеріне тоқтатып өтуге көмектеседі. Сот шешенінің шеберлігі үнемі тоқтамсыз, мақсатты, бағытты еңбектенуіне негізделеді. Тек тығыз жаттығулар және шеберлікке жету талпынысы көпшілік алдында сөйлей алуға жеткізеді. Сотта сөйлей білу өнері дегеніміз – яғни ол, істі барлық материалдарымен, барлық дәлелдермен еркін игере алу, өз сөзінің пішінін сезіну, оның мағынасын түсіну, шешен кәсібінің құпияларын білу. Өз позициясының дәлелдерін мүрткісіз мазмұндау – шешендік еңбектің маңызды мәдени белгісі. Соттағы сөз сөйлеу қоршаған ортаға, оны тыңдаушы адамдарға әсер етуі үшін, олар келесі түрдегі спецификалық сапаларды иемденуі керек:

Нанымдылық

Соттағы сөз сөйлеудің мақсаты – судья мен алқа отырушыларын шешеннің позициясының дұрыстығына сендіру. Сендіре сөйлеу – бұл дегеніміз деректермен бекітілген, нақты тұжырымдармен ойды өзінде көрсететін сөздер.

Сөздің нанымдысының маңызды факторы шешеннің іс бойынша өзінің позициясының дұрыстығына және оның ой мәдениетіне сенімділігі. Нанымдылық – бұл не нәрсе болса да оның шыншылдығына мықты сенімділігі. Нанымдылыққа дәлелдерді келтірумен жетеді. Дәлел – бұл тезис ақиқаттығын мойындату үшін келтірілген бірімен бірінің байланыстылығы бар, бір немесе бірнеше бекітімдер. Соттағы сөздердің нанымдылығы көптен көп дәлел сапаларына тәуелді. Судьялар прокурор және адвокаттардың ойларының дұрыстығын бірінші жолда факт жүзіндегі материалдардың мағыналық және құндылық сатылығы бойынша бағалайды. Судьяны іштей толық нандыру үшін дәлелдің күші қана, олардың нанымдылығы мағыналы болады.

Түсініктілік - Соттағы сөздер барлық тыңдаушыларға түсінікті болуға тиіс.

Айқындылық - Айқындылыққа материалдарды түпкілікті білу, сөздің нақты композициясымен, мазмұндаудың қисындылығымен, дәлелдердің нанымдылығымен қол жеткізуге болады.

Қарапайымдылық - Сөзді мазмұндаудың қарапайымдылығы сөздің тез, жеңіл ұғымдылығына және судьяның ойы қиындықсыз шешеннің ойына еріп отыратындығына жәрдемдеседі. Алайда қарапайымдылықты және жабайылықты шатастыруға болмайды. Сөздің қарапайымдылығы күрделі синтактикалық құрылысты да, риторикалық айла-тәсілдерді де қолдануды болжайды. Уақытында және орынды келтірілген салыстыру, ашық түсті метафора, риторикалық сұрақ, фразеологизм жария сөзді тірілтіп, оны қарапайым қылады.

Нақтылық - Нақтылық – сөздің қатынастылығының негізінде сөздің мазмұндық сипаты (бұл факт жүзіндегі, заттық нақтылық), сөз бен ойдың қатынастылығы ол түсініктемелік, пікірлік нақтылық, сөйлеп жатқан адам қолданып жатқан сөздердің қаншалықты мағыналы екендігіне тәуелді. Түсініктемелік нақтылық- бұл автордың ой жоспарына сәйкестікте жақсы түрде, сөз немесе сомдауға деген ізденісі.

Қисындылық - Қисындылық бүтін текст деңгейінде композициялы жариялы сөйлеуде құрылады және олардың негізгілері ретінде – ұғымдардың, түсіндірулердің, сипаттаудың, салыстырудың, саралаудың, синтездің, абстрактілеудің анықтамасы қисынды айла-тәсілдер қатарында түседі. Қисындылық жеке бөліктердің деңгейінде соттағы сөз сөйлеу, жария сөйлеу және композициялық бөліктің жеке байланысы қаншалықты айқын және дұрыс айтылғандығына тәуелді.

Орындылық - Бұл тіл құралының мақсаттық құрылғымен қатынастылығы, сөздің мағынасымен, тақырыпқа, тапсырмаға, уақытқа, орынға және шешенге сәйкес құрай алуы.

Орынды сөз келесі белгілерді иемденеді:

- тілдік құралдары мен мағынасының шамаластығымен, яғни сөздер бір немесе өзге мағыналарды нақты бере алуға тиіс.

- мән-жайда тілдік құралдардың шамаластығымен.

- шешенге тілдік құралдардың шамаластығымен.

Тазалық - Сотта жариялы сөйлеп жатқан шешеннің сөздері таза болуы керек. Сөздің тазалығы болып құрамында ластығы бар, диалектілі, жаргонды сөздер жоқтығын санауға болады. Таза сөзде қазіргі кездегі ауызсөзде тұрақтанып алған, биік шатыр, кавказұлтты адам, шатырың кетті, құлақпен тік тұру, құлаққа кеспе ілме және т.б. секілді ауыз сөз қисындары болмауы керек. Сөздерді сондай-ақ әркелкі сөз кідірімдері толықтырып отырады, мысалы: а-а-а-а, м-м-м деген сияқты және т.б. Сондай-ақ жоғарыда айтылған адвокат сөздеріде таза деп есептелмейді.

Дұрыстық - Дұрыстық әдеби тілдің жалпы қабылданған нормаларын сақтауды болжайды.

Түімділік. Жинақылық - Сөздің жинақылығы ойдың тиянақты сөйлемшесімен, нақты тұжырымдардың болғандығымен, артық сөздің болмағандығымен, ақпаратты келтірмейтін, езбе және артық сөздің жоқтығымен, ебедейсіз ойдың болмағандығымен жетеді. Сөздегі көп тараған қателік, езбе сөз болып табылады.

Сөздің қысқалығы - Сөздің қысқалығы эмоцианалдық және экспресивтілік жәрдем болатын оның терең мағынасымен үйлесімді болуға тиіс.

Бейнелілік, эмоцианалдық, экспресивтілік - Эмоциялықты соттағы сөздің материалының өзі шақырады. Шешеннің жариялы сөйлеуінің экспресивтілігі (бейнелігі) өзіндік ойлау қабілетіне, оның не туралы сөйлеуіне қызығушылығына өз сөзін қадағалай алуына бейнелі сөйлеуге саналы ниет білдіруіне тәуелді. Сөздің бейнелілігі әңгіменің мәніне қызығушылыққа қолдау болып, судьяның және сот залындағы қатысушылардың қызығушылығын шақырады.

Экспресивтілікті, сондай-ақ эмоциялықты құру үшін тіл құралдары қызмет қылады, солардың көмегімен шешен сөздің мәніне эмоцианалды-еріктілік қатынасты бейнелеп және сонымен алқа отырысының мүшелері және істі тыңдаушы азаматтардың эмоциясына әсер етеді. Бұл әркелкі көркемдік-бейнелік құралдар. Дегенмен әркелкі көркемдік-бейнелік құралдар соттағы сөзде дәлелдердің дауыстануын күшейтуге жәрдем болғанда, сондай-ақ шешеннің ойынша маңызды, ойды судьяға, сотталушыға немесе сот залында қатысып отырған азаматтарға жеткізе алғанда орынды болады. Риторикалық айла-тәсілдерді жай қана сөздің безендірілуі, әдемішілігі үшін қолдану оның қисынды аспектілерін әлсіретіп, нанымдылығын төмендетеді. Әсер берудің бірден-бір айласы ол адресация, яғни сөздің нақты кімге бағытталғанына көңіл аударту. Соттағы сөздегі адресацияның негізгі құралы болып олардың қолданылуы стильдік нормалармен үйлесімді,

мәртебелі би, қадырменді сот, құрметті алқа отырысының мүшелері, құрметті судья деген қаратпалық сөздер.

Алқа отырысының мүшелеріне және тыңдармандарға әсер етудің бірден-бір өзіндік құралы болып, оларда бағалаулық мағыналы сөз арқасында потенциалды бағаламдығы бар бағалау сипатындағы терминдер түседі, олар: өрескел бұзақылық, асқан қатыгезділік, ережені жөн-жосықсыз дөрекі бұзушылық, зиянды зардаптар және т.б. Бұл терминдер соттағы сөзбен профилактикалық функцияларды орындауға жол береді.

Даралық - Жариялы сөз сөйлеудің ерекше сапасы болып даралық (өзіндік өзгешелік), өте танымды деректер туралы штамптық сөздікті қолданбай-ақ, өзіндік сөздермен атай сөйлеуді білу. Штамптықтар – бұл шаблондық, сөзде жиі қолданылатын және құлақты жиі қылған сөздер және семантикада жиі қолдана бергендіктен өшіп, қарайып кеткен бейне сөздер. Штамптық сөздерді адамдар ойланбастан әдетпен қолданады, сонысымен олар сөздерін даралықтан айырады.

Соттағы сөздер келесі әркелкілікте болады:

- қылмыстық істер бойынша бірінші сатыдағы сотта прокурордың сөзі (айыптап сөйлеу)

- қылмыстық істер бойынша бірінші сатылықтағы сотта адвокаттың сөзі (қорғап сөйлеу және жәбірленуші өкілі-адвокаттың, азаматтық талапкер және азаматтық жауапкердің)

- сотталушының өзінің қорғауына байланысты сөзі (өзін-өзі қорғау сөзі)

- жәбірленуші және оның өкілінің сөздері

- азаматтық талапкер және азаматтық жауапкердің немесе олардың өкілдерінің сөздері (қылмыстық істер бойынша азаматтық талап шегінде)

- азаматтық талапкер және жауапкердің немесе олардың өкілдерінің азаматтық істер бойынша сөздері

- прокурор мен адвокаттың бірінші сатыдағы азаматтық істер бойынша сөздері

- прокурор мен адвокаттың екінші сатыдағы қылмыстық және азаматтық істер бойынша сөзі

- қоғамдық айыптаушылар және қоғамдық қорғаушылардың қылмыстық істер бойынша сөздері

- қоғамдық ұйымдардың өкілдері және еңбек ұжымдарының азаматтық істер бойынша сөздері

- реплика сот сөзінің айрықша көрінісі ретінде

§ 11. Шешендік сөздердің ерекшеліктері және оны оқытудың тиімділігі

Шешендік сөздердің ерекшеліктері және оны оқытудың тиімділігі туралы айтар болсақ, мұнда өз жұртымыздың бастауын сонау 17-

19 ғасырлардан алатын Қазақ сот шешендігін қарастырғанымыз жөн. Нақ осы тақырыпты мұқият жүйелеп алатын болсақ, оны үш бөлікке бөлуге болады дер едік: біріншісі ол XVII -XIX ғасырдағы Қазақстан сот шешендігінің спецификасы, екіншісі сот билерінің ауызша шешендігінің тарихы, ал үшіншісі билердің шешендік өнерінің айырмашылық ерекшеліктері.

XVII - XIX ғасырдағы Қазақстан сот шешендігінің спецификасы

XVII – XIX ғасырлардағы Қазақстандағы сот шешендігінің ерекшелігі билер сотымен айқындалған. Бірқатар шешімдерге қатысты сот билігі халық соттарының еншісінде болған, яғни билер мен қазыларда. Оны 1871 жылы Торғай облысының губернаторы Л.Ф.Баллюзектің жариялаған қазақтың қарапайым құқықтары жайындағы деректер дәлелдейді, сонымен қатар өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді: би соттары ауызша және ашық бұқара халық алдында өтуіменен, кішкентай елеусіз қылмыстар мен ең ауыр кісі өлтіру қылмыстары да ешбір қаламсыз, қағазсыз өтуімен ерекшеленеді. Билердің шешімдері, дәстүрлі құқығы – адат және ислам дінінің шариғатына негізделген. Шариғат құраннан алынған. Құранның бір сүресінде былай жазылған: «Мұхаммед, біз саған бір кітап жібердік. Ішінде шындық жазылған. Сен соныменен адамдардың дауын шешесің». Шариғат, әсіресе отбасылық, некелік қарым – қатынастарда көп қолданған. Қазақстанда ХУ–XIX ғасырларда хандық билік кезінде көптеген даулы жағдайларда шариғат пен адаттың қосындылары шешетін. «Сібір қырғыздары» (1822 ж) туралы жарлық шыққанға дейін билер соты ешқандай шектеусіз жұмысын атқарған. Аталған жарлық бойынша сайлау жүйесі енгізіліп, билер сотының құқықтары шектелді. XIX ғасырдың аяғында Қазақстандық сот құрылымы «Түркістан мен дала өлкесін басқару ұстамына сәйкес» (1886-1891 жж) империялық соттар қалыптаса бастады, сонымен қатар «халық сотын» қалыптастыру да қарастырылды. Билер сотын қарастырғанда міндетті түрде оның бұрынғы халықтық формасын атап өту керек. Билер соты алқа сотына ұқсас жеке сипатта болды. Мысалы, айыпкерге қатысты ешқандай тура айғақ болмағай, бірақ үлкен күмән туғызған жағдайда билер адал руластарының көмегіне жүгінуге мәжбүр болатын, олар өздерінің кезектерінде айыпкерді ант бере отырып кінәләді немесе ақтады. «Алқа билердің» саны бұндай жағдайларда қарастырылып отырылған істің маңыздылығына байланысты болатын. Соттың өзі жария түрде және тек ауызша өткізіліп, барлық жағдайларда қорғаушы қатыстырылатын. Формальді қатынаста билерді ешкім ресми түрде сайламайтын және бекітпейтін.

Олардың шешімдерінің мағынасы жеке беделдеріне байланысты болды. Егер екі жақ та бидің руластары болып жалғыз сотты таңдаған болса, шешім жалғыз бидің шешімімен шығарылуы да мүмкін еді. Л.В. Валлюзектің еңбектерінде: «Соттың міндеттері билердің қолында болды. Бұл мәртебе халықтың санасындағы табиғи ойшыл және шешендік өнері бар, елдің әдет – ғұрыптары мен олардың тарихын жетік білетін адамдар». Би болу құқығына лайықты адам шешен және сот негіздерін терең білуі керек болатын. Сот негіздерінің терең білімділігі дәстүрлі шарифат құқықтарын және қазақ заңдарының негізі жеті жарғының жақсы білуі керек болған. Жеті жарғы ХҮІІ ғасырдың 70-жылдарында Тәуке ханның бастамасымен шығады. Ол үш жүздің билерін шақырып алып, солармен ақылдасып, солардың көмегімен заңдастырады. Екінші бір жағдайда, хан Тәуке Құмтөбеге жеті биді шақырып алады және сол билер Қасым хан мен Есім ханның заңдарын жаңартып береді. Осы заңның мәтінінде (А. Левшиннің жазуларында орыс тілінде) әкімшілік, азаматтық, қылмыстық нормалары көрініс тапқан. Бірінші орында кек қайтару заңы тұрған: қанға қан, жанға жан. Ұрлыққа, тонауға, зорлыққа, зинақорлыққа өлім жазасы кесілген. Осы жарғыға байланысты өлген адамның туыстары өлтірген адамды өлтіруге құқылы, қол, аяқ, құлақ және т.б. мүшелерді кескен адам дәл сол мүшесінен айырылуға тиіс. Алайда бұл жаза екі жақтың келісуімен немесе сот үкімімен жеңілдетілуі мүмкін, бұл жағдайда қылмыскердің жазасы сол жазаға белгіленген құнды төлеумен шектеледі. Міне осындай дауларды дала заңдарымен әділ шешу үшін халық арасында нақ солардың мойындауымен сөзге шешен адамдар шығып олар би атанып отырды. Мұнда шешендер өздерінің барлық қисынды ойларын алға салып істің ақ-қарасын табуға жол салып отырған.

Шешендік сөздер қазақ ауыз әдебиетінің күрделі де көркем бір саласы болып табылады. Қазақтың дәстүрлі шешендік сөздерін: шешендік толғау, шешендік арнау, шешендік дау деп шартты түрде үшке бөлуге болады. Шынайы шешендік қиялдан тумайды, өмірлік оқиғалардан, табиғи құбылыстардан туады, көп жылдық тәжірибе мен сан рет қайталау арқылы сыннан өтіп халық мойындаған қағидаға, даусыз ақиқатқа айналады. Оның үстіне әр дәуірдің әртүрлісөз шеберлерінің талғамынан, толғауынан өтіп шешендік сөз «тілге жеңіл, жүрекке жеңіл» тиетін сүйкімді үн мен ырғаққа ие болады. Шешендік сөздер үш түрлі болады: кеңесу, билік және салтанатты сөз. Ал құрылысы жағынан кіріспе, баяндау және қорытынды болып бөлімнен тұрады.

«Өнер алды–қызыл тіл» деп қазақ бекер айтпаған. Жоғарыда айтып кеткендей қоғам тарихына көз салсақ, қай халықтың болмасын күрделі қоғамдық, мемлекет қайраткерлері, қолбасылары, ғалымдары ойға шебер, тілге шешен болғанын байқаймыз. Қоғам қашан да дарынды, қабілетті адамдарға мұқтаж. Дарынды адамдар қатарын

көбейту үшін олардың сөйлеу тілі және танымын дамыту керек. Сондықтан біз мұның негізі халқымыздың даналықпен айтқан шешендік сөздерінде жатыр деп қарастырдық. Қазіргі кездегі оқу-тәрбиенің міндеті осы тың жатқан дүниені, даналыққа құрылған қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді, шешендік өнерді жас ұрпақтың бойына қалыптастырып, сол арқылы рухани байлығын арттыру.

Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз. Қазақ шешендік өнері - атадан мирас болып, алтын баулы желісі үзілмей келе жатқан ардақты өнер. Теңіз тербеп тереңінде шайқалған інжу - маржандай ғасырлар бойы халық жадында сақталып, жұпталып көптің көкейіне орнаған шешендік сөздер шешендердің даналық сөздерінде ашылады, айқындалады, ал шешендер әлденеше ұрпақтың сана сезімін аралап, көптің көкейіне қонақтаған ойлы, сырлы сөздерді жаттап, жадында сақтайды керекті, келеңді жерінде жаңартып кәдеге жаратады.

Қазақ шешендік өнерінің піспегі – шешен билер де, күбісі – халық. Ел есінде жүрген шешендік нұсқалардың туындыгері – шешен-би. Халық заманы озған сайын әлгіндей сөз үлгілерін талқыға салып, қырлап, өңдеп, құлпыртып әкеліп, кейде тіпті сан-саққа жүгіртіп әркімдердің (шешен-билердің) атынан айтады. Осындай әдеби-халықтық, фольклорлық сұрыптаулардан кейінгі біздің заманымызға келіп жеткен шешендік сөздер шымырқанған қымыздай жұтылған, таңдай татарлық дүниелер болып келеді. Қазақ ауыз әдебиетіндеде ерекше бір жанр болып табылатын - шешендік өнер, яғни риторикалық. Халқымыздың даналығының үлгісі шешендік сөздер - ғасырлар бойы халық сынынан ерекшеленіп өткен құнды мұра, асыл қазына. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша кеңес» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды. Біздің қазақ даласында осы аталған өзіміздің ғылым, көрші Ресей еліндегідей мұқият ғылым ордаларында зерттелмесе де, қазақ халықтық минталитетімізге тән сөз сөйлеудің жоғарғы сатыдағы деңгейі қалыптасқан. Дегенмен, қазақ шешендік өнері жайындағы ғылымның тарихы да шешендік өнер тарихы секілді арыда жатыр. Бұл ретте: «Ұлттық шешендік өнер ғылымының тарихы, әлбетте, «Шығыстың Аристотелі» атанған Отырарлық оқымысты Әбу Насыр әл-Фарабиден басталады». Ол «Риторика» атты күрделі трактатында ғылыми-теориялық топшылауларын алдымен кәдімгі тәжірибелік іс-мақсаттан, қолдану аясынан туындатады», - деп жазады шешендік өнер хақында жүйелі еңбек жазған ғалым С.Негимов. Ол

мың жылдан астам уақыт өтсе де әлі күнге халқымыздың ауыз әдебиетімен, өзге мұсылман елдеріндегі жазба еңбектерімен із қалдырып және де нақ осы риторика ғылымын түбегейлі зерттеген, тұңғыш біздің халқымыздан шыққан данышпан ғалым.

Әбу Насыр әл-Фараби (870 - 950 ж. ш.)

*Әбу Насыр Мұхаммад ибн Тархан ибн
Узлаг әл-Фараби -*

Әлемге әйгілі ойшыл, философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика, музыка зерттеушісі. Адамзат тарихында ғылыми ойдың үздіксіз даму барысында өзін

танымақтың немесе жан қуаты туралы ойлардың қалыптасу жолдарын танып білу күрделі мәселеге айналып, бастан-аяқ қарама-қарсы көзқарастардың өріс алуына түрткі болды. Адамның өзін танымақтық жөніндегі ілімнің алғашқы қадамы көне дүние философтарынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған Фараби еңбегі ерекше көзге түседі. Әл-Фарабидің Аристотель трактаттарына коментарилер жазуы адамзат тарихында теңдесі жоқ байлыққа айналды. Соның ішінде айрықша көңіл бөлуге тұрарлығы, ол «риторика» шешендік өнер туралы еңбегі бүгінгі күнгі сот шешендеріне азық болып отыр.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Риторикасы» шешендік өнерді әлеуметтік-қоғамдық, мемлекет тағдырын шешетін өнер деңгейінде қарастыра отырып сөйлеу процесінің қыр-сырларын нақтылады. Нақтылып айтқанда, көз жеткізу, көкейге ұялату, ұғып тыңдау, дәлелді пікір айту, шыншыл көзқарас, тиянақты білім, сөйлеушінің бет-жүзі, қимыл-әрекеті сияқты ұғымдарды жіктеп, бажайлап түсіндіреді.

Әбу Насыр әл-Фараби еңбегіндегі өзекті ой жемісі шешендік өнердегі басты нәрсе ақиқатқа қол жеткізу дегенді қадағалап отырады. Ал мұның өзі кей жағдайдағы батыс софистері еңбектеріндегі тек пікірге нандыру, сендіру, жүгіндіру сияқты жалаң нәрселерді қана қуаттап кетпей, жалпы аталмыш ұлы өнердің бастауларына қайыра соғып отыруды, төркінін еске түсіріп отыруды нұсқайды. Яғни, шешендік өнердің пайда болуының өзі шындықты іздеуден басталғанын еске салады. Бұл тұрғыда жалпы шешендік өнердің мәнін ашатын батыс софистерінен қалған мына бір дана сөз орынды айтылған деп білеміз. «Платон - менің досым, бірақ шындық одан да

қымбат» (Сократ), болмаса «Шешеннің парызы - шындықты айту» (Платон).

Сондай-ақ қазақ қоғамындағы шешендік өнердің, билердің ролін пайымдау мақсатымен жазылған ХІХ ғасыр шеніндегі Ш.Уәлиханов пен Құрбанғали Халидтің еңбектерін атап өткен орынды.

Ш.Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбалар» дейтін еңбегінде аталмыш өнер аясының билік-кесім айтылатын дау-дамайда туындайтынын дұрыс пайымдай келе, бұл өнердің бүтіндей бір елдің билік жүйесін атқарып тұрған заңдық күші бар көшпелі өмірге мейлінше лайықталған қасиетті өнер екендігін айтады. Бұл орайда Шоқаннан көп кейінде қазақ оқымыстылары шешендік өнердің билік, заңдық сипатын жоққа шығара қойған жоқ. Мәселен, Ә.Қоңыратбаев шешендік сөздерді заңдық, нақылдық, философиялық, сатиралық деп жіктейді.

Ыбырай Алтынсариннің замандасы Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасында» қазақ даласындағы билік өнердің сипатын көрсетумен қатар, бірқатар билер жөніндегі деректер бар. Б.Ысқақов бұл жөнінде: «Автор сондай-ақ ертедегі қазақ елінде әділ билік айтумен аты шыққан Майқы би, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билерді де әңгіме етіп кетеді», — деп атап көрсетеді.

Сот билерінің ауызша шешендігінің тарихы

«Шар шарттары» қазақ тіліндегі ең бірінші типографиялық тәсілменен басылып шыққан құқықтық құжат. Бұл құжатты 1855 жылы мамыр айындағы, Қарқаралы, Повладар, Семей, Өскемен, Зайсан билерінің төтенше құрылтайында Абай Құнанбаевтің төрағалығымен қабылданды.

Би-шешендер – шешендік өнердің негізгі доминанты (қозғаушы күші). Аталмыш өнер атауының өзі осы қалыптан шығып отыр. Бұл тұрғыдағы ойларымыз алдағы тарауларда кеңірек баяндайтын боламыз.

Ұлттық өнеріміздің тарихында Майқы би Мәнұлынан (Айса пайғамбардың тұстасы) бастап, Майқы би Төбейұлы (1105-1225 жылдар шамасы), Аяз би Жаманұлы (11-12 ғ.), Мөңке би (1207-1250), Едіге би (1354-1419), Бәйдібек би (1356-1419 жылдар шамасы), Әз Жәнібек (1406-1473), Жиренше шешен, Шоған би (1584-1642), Әсет би (1676-1723), Қадір-Тайжан, Тоқсан, Жанкісі, Антайлақ, Бөлтірік, Сары, Сырлыбек, Бала би, Ноғайбай, Саққұлақ, Бапан, Шоң, Шорман, Байдалы, Қараменде, Зіл-қара, Алшынбай, Асаубай секілді, сондай-ақ, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек және Әйтеке билердің жарқын бейнелерін әлі де қазақ даласындағы айтулы шешен-билер есімімен толықтыра, молықтыра айтуға болады. Қазақта шешен, би деген ұғымдар дербес тұрып та, қосарланып та айтыла береді. Белгілі бір шешендерін өкіл деп танысақ, мәселен, Жиренше шешен, Зілқара шешен, Әлібек шешен, Сүйінбай шешен, Бөлтірік шешен, Шәңкі шешен, Мүсіреп шешен, Тұяқ шешен, ал енді бір сыңарын би деп

түстеу, мәселен, Майқы би, Аяз би, Мөңке би, Әйтеке би, Бала би т.б.деп атау қалыптасқан.

Би атауы-әлгіндей емес, белгілі бір мақсатқа, мемлекеттік мүддеге қызмет ететін, жалпы шешендіктен салыстырмалы түрде тар арнаға ыңғайланған шешендердің тобын көрсететін атау.

Бұдан билердің рөлі тек қоғамдық мәселелерді шешу үстінде қана айрықша да, одан былайғы тұста шешендік сипаты жойылады деген ой туындамауы керек. Би дегеніміз - ел-жұрттың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, өткен-кеткен көне шежіресін, тарихын, қоғамдық даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың, жан-жануарлардың сан алуан қасиеттерін, құпияларын жетік білетін, бүгінгіге баға беретін, болашаққа болжам жасап, адамдардың көкірек көмбелеріне ой көзімен қарап көре алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай – ақ доп басатын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен жеткізіп беруде дара қасиеті бар біртума жандар.

Сонымен шешен деген тұста бұл ұғым біздің жадымызда көне Грек пен Римнің сот залдарында алқалы жиындарда тоқтаусыз ағыл-тегіл сөйлеп, аудиторияны сөзіне ұйытып, айтар ойына мүлгітіп тұрған оратор түсінігінде ассоциацияланады да, би ұғымы заңдық, билік күші бар судья болмысы арқылы көрінеді. Осы екі ұғымды, екі болмысты, табиғатты жақындастыратын, жанастыратын қалып-шешендік, шешендік сөйлеу процесі. Шешендік өнер ілімі (риторика) ерте қалыптасқан антикалық Грек пен Рим теоретиктері, іргелес орыс теоретиктері шешендік өнерді сөйлеу процесі тұрғысынан мейлінше жан- жақты талдады, ілгері еңбектер жазды. Риторика ілімнің көне және орта дәуірінде Протогор, Демосфен, Цицерон, Аристотель, Квинтилиан, Марк Антоний, Луций Крам қайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкілдері Кампонелла, Томас Мор, Петрарка, Данте, Рабле, Шекспир, орыс шешендік өнерінің теориясында Макарич, Усачев, Ломоносов, Рижский, Мерзляков, Галюч, Коменский, Сперанский есімдері тарих бетінде жарқырап қалды.

Біздің қазақ сот шешендік сөздерге ғылыми түрлендірулер жасау үстіміздегі ғасырдың 20-шы жылдарынан басталған.

Шешендік сөздерді ауыз әдебиетінің жеке саласы ретінде қарастырған бұл тұстағы зерттеулер А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Сейфуллин есімдерімен тығыз байланысты. Алдыңғы тарауларда аталмыш ғалымдардың еңбектеріне көп орайда жүгініп отыратындықтан, бұл ретте зерттеулерге арнайы тоқталмаймыз.

Сейфуллин Сәкен (Сәдуақас) (1894-1938)

Қазақтың атақты ақыны, жалынды жазушысы, дарынды драматург, білікті ұстаз, мемлекет қайраткері, Қазақстанның қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі. Қазақ КСР-інің Халық Комиссарлары Кеңесінің алғашқы төрағасы болған.

Қарағанды облысы Ақадыр (қазіргі Шет ауданы) ауданы Қарашілік қыстағында дүниеге келген. Нілдідегі орыс-қазақ, Ақмоладағы бастауыш приход мектебінде, қалалық үш класты училищеде оқыған.

1914 жылы Қазан қаласында «Өткен күндер» деп аталған тұңғыш өлеңдер жинағын бастырып шығарған. Омбыдағы қазақ жастарының «Бірлік» қауымы басшыларының бірі болған. 1917 жылы Бұғылыда мектеп ашып, орыс тілінен сабақ берген. 1918 жылғы сәуірде «Жас қазақ марсельезасын» жазып, 1 мамырда «Бақыт жолында» атты пьесасының беташар қойылымын көрсеткен.

Ақтар көтеріліс жасап, Ақмола совдепшілерін тұтқынға алған. Сәкен Сейфуллин атаман Анненковтың «азап вагонынан» 1919 жылғы сәуірдің 3-де адмирал Колчактың Омбыдағы түрмесінен қашып шыққан. 1920 жылғы мамырдың 7-де Ақмолаға қайтып оралып, атқару комитеті төрағасының орынбасары және әкімшілік бөлімінің меңгерушісі болған. Осы жылғы қазанның 4-де Қазақ Кеңес Автономиялық Республикасын жариялаған Кеңестердің Бірінші Құрылтай съезі делегаты болып қатысқан, Орталық Атқару Комитеті Президиумының мүшесі болып сайланған. Жер-су комиссиясының жұмысына және баспасөз ісіне басшылық жасаған. «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы, халық ағарту комиссарының орынбасары, Қазақ КАСР Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы, Халық ағарту комиссариаты жанындағы ғылым Орталығының төрағасы, Қазақстан пролетар жазушылары ассоциациясының басшысы, БК(б)П Қазақстан Өлкелік Комитетінің партия тарихы бөлімінің меңгерушісі, Қызылордадағы халық ағарту институтының, Ташкенттегі қазақ педагогикалық институтының директоры, «Жыл құсы» альманағы, «Жаңа әдебиет» журналы басшысы, Қазақтың мемлекеттік институтының доценті, «Әдебиет майданы» журналының редакторы, Қазақтың коммунистік журналистика институтының профессоры қызметтерін атқарған. С.Сейфуллин есімімен көптеген ауыл, елді мекендер, театр, мектеп, кітапхана, көшелер аталады. 1985 жылдан Целиноград қаласында (қазіргі Астана қаласы) С.Сейфуллин мұражайы жұмыс істейді.

Бұдан кейінгі кезеңдегі шешендік өнер тарихының зерттелуі Ә. Маметова, Б.Адамбаев еңбектерімен толықты. Шешендік сөздердің әр

жылдарындағы жиналып басылуына ат салысып, алғы сөздер жазып, өзіндік ой-өрнектер, ғылыми тұжырымдар қалдырып жүрген ғалымдар қатарына Т.Дәдебаев, С. Қорабай, Н.Төреқұлов, М.Қазбеков сынды бұл істің үлкен жанашырларын атаған лазым, жалпы шешендік өнер аясында туындаған сөздерді шешендік сөздер деп атап, оны әдебиеттің дербес, жеке жанры ретінде ғылыми тұрғыдан бажайлау үстіміздегі ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы А. Байтұрсынов, М.Әуезов және С.Сейфуллин сияқты ғалымдар еңбектерімен тығыз байланысты.

Аталмыш ғалымдар алғаш рет шешендік сөздерді ғылыми зерттеудің көзі (объектісі) ретінде арнайы қарастырды.

Мәселен, А.Байтұрсынов 1926 жылғы «Әдебиеттанушы» атты еңбегінің «Шешен сөз» деген тарауында шешендік сөздерді бес түрлі ішкі жанрлық үлгілерге жіктеді:

- а) саясат шешен сөз;
- ә) билік шешен сөз;
- б) қошамет шешен сөз;
- в) ділмәр шешен сөз;
- г) уағыз;
- д) соттағы шешен сөз.

Бұл тұстағы шешендік сөздердің функционалдық сипатын жазған, Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі ой сарабын тереңдеткен, дамытқан ғалым Халел Досмұхамедов.

«Қазақ халық әдебиеті» атты зерттеуінде Х. Досмұхамедов халық әдебиетін қырық алты түрге жіктей отырып, соның бір үлгісіне, жанрлық түрге «Билік сөз» деп шешендік сөздерді жатқызады. «Әртүрлі сот істері кезіндегі билердің тамаша үкім сөздері, екі жақтың ұтымды даулары мен тапқыр жауаптары, әдетте, ұйқасты мәтел не өлең түрінде айтылады. Поэзияның бұл түрі билік сөз (замечательные приговоры судей биев) деп аталады» – деп атап көрсетеді.

Кең көлемде жиырмамыншы жылдары қазақ әдебиетінің тарихын жасауға батыл қадам жасаған еңбек М. Әуезовтың «Әдебиет тарихы» десек, автор аталмыш еңбекте қазақтың шешендік сөздерін әдебиет тарихынан орын тептіріп, «Билер айтысы» деген терминдік атау беріп, өзіндік ілімнің әлі де болса теориялық шымырлануы қажеттігін былайша аңғартады: «Билер айтысының қазір де барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болғандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан, қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ бұл жіктеу уақытша қана және ылғи ішкі мағынасына қарап жасалған жіктер болады».

Бұдан кейінгі кезеңде жалпы шешендік өнер аясында пайда болған шешендік сөздердің құлақ кесті үлгісі ретінде қандай жәдігерлер қарастырылуы, аталуы тиіс деген көкейдегі ойдың

пердесін сыпырған, бұл төңіректегі теориялық ой-толғақтың неі шиырлауы керектігін Әуезовтен кейін тағы да атап көрсетіп, әдебиет тарихының тұтас бір дәуіріне арнаған еңбек С. Сейфуллиннің еңбектегі ой-зердесі М.Әуезовтің ой-пікірлерімен астасып, шешендік сөздердің негізі ретінде дау-дамайда, талас-тартыста туған билер сөзі алынуы керектігін зерделеген ой-әлемі жанрға «билер сөздері» деген термин – атау ұсынғандығынан аңғарылады.

Сондай-ақ С.Сейфуллиннің ғалым ретіндегі ой-тұжырымдарының құндылығының тағы бір қыры мынада: автордың қазақ билерінің болмысының халық өмірінің сан-алуан қырларымен байланыстылығын, билердің көп қырлы функциясын айта алғандылығында.

Әдебиетші ғалым С. Негимов бұл турасында «..бұған қоса ол әрі батыр, әрі әнші-ақын, жыршы, сыншы, сәуегей, шежіреші, ғұлама, бір сөзбен айтқанда, әмбебап дарын екендігін ескертеді», - деп пайымдайды.

Қазір де жаңаша ойлау диалектикасы тұрғысынан әдеби мұрағаттарымызды қайыра екшеп жатқан тұста билер функциясының аясын барынша кең арнада қарастырып жүрген еңбектердегі теориялық ой-пікірдің жоғарыдағы С. Сейфуллин еңбегінен бастау алатынын көреміз. Мысалы, зерттеуші Мұқадес Есламғалиұлы би – көсем, би – шешен, би – ақын, би – заңгер, би – емші, мәмлегер, би – батыр, би – саясаткер, қоғам қайраткері, би – ойшыл-ғалым, би – психолог, әртіс, би – тәрбиеші деп қазақ билерінің халық өміріндегі, қоғам алдындағы он түрлі қызметін түстегенде, жоғарыдағы С. Сейфуллиннің пікіріне сүйгендігін байқаймыз.

Сейфуллин зерттеулерінде табы сезіле бастаған бұл оңсыз теорияның ықпалы 1945 жылы қорғалған. Ә.Маметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты диссертациясына кері әсер етіп, кейін 1948 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихы» атты кітапта жал-құйрығы күзеліп, кейбір концепциялары алынып тасталды.

Ұлттық шешендік өнер, шешендік сөздер теориясының дамуының келесі бір кезеңі тікелей әдебиетші ғалым Балтабай Адамбаев еңбектерімен айқындалады. Балтабай Адамбаев М. Әуезов, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедов ұсынған «билер сөзі» терминін «шешендік сөздер» терминімен алмастырып, тақырып аясын айқындап, жанрдың ішкі үлгілерін мазмұнына қарай үшке, құрылысына қарай екіге бөледі.

«Шешендік сөздердің әлеуметтік және әдеби эстетикалық мәнін, жанрлық-көркемдік ерекшеліктерін ашып анықтау үшін сөз нұсқауларын талдаймыз және мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш салаға топтап зерттейміз», - дейді.

Қазақ халқында белгілі бір мәселені талқылау кезінде шешен адамдардың тапқыр ойымен, шебер тілімен ауызша айтқан мазмұнды, көркем пікірін шешендік сөз дейміз.

Ақындық, шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне қажетті жағдай еркін сөйлеуге бостандық, сөз бостандығы. Бұл жөнінде де қазақ қауымында сөзге тыйым салынбаған, сынға шек қоймаған. Тілімізде «би», «шешен» деген сөздердің бір мағынаға бірігіп, кірігіп кеткені белгілі, би болу үшін бір қана сөзге шеберлік жеткіліксіз. Бұл ең алдымен елдің шежіресін, тарихын ұлылы-кішілі ел басынан өткен уақиғаларды, тарихи қайраткерлерді, әсіресе дау-дамай, соғыс біткен мәселелеріне реттеу тәртібін екінші сөзбен айтқанда, әдет-ғұрып заңын жетік білуге тиіс. «Ойлансақ мың бір пәле тілден туған, шешендер топ ішінде белді буған», - деп Шал ақын бекер айтпаса керек. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дегендей көп ішінен дарынды шешендер шыққан. Шешендердің басым көпшілігі билеуші тап өкілдері болған. Көбінесе шешендер жер дауы немесе жесір дауы немесе ердің құнымен байланысты айтылған билік төрелік сөздер. Шешендік сөздер, өнер көп жағдайда әншілік, күйшілік тіпті ақындық сияқты өнер танымай кейбір тыңдаушы адамдардың «жақсылар» мен жайсаңдардың жеке бастарының қасиеттері ретінде де бағаланған. Ақындар сияқты шешендер арнайы өнер жарысына түспеген, түсуге арналған, олардың шешендігі белгілі бір дауларды шешу үстінде көрінген, шешендік – тапқырлық сөздері белгілі бір мақсатпен байланысты туыған. Олардың дауласқан, айтысқан мәжілістеріне екінші бірі араласа алмаған. Алайда үстем тап өкілдері ру басы – билер шешендік өнерді өзінің шын иесі халықтан бөліп – жарып әкете алмаған. Нағыз кедей мен жарлы жалшыдан небір күміс көмей, жез таңдай халық шешендері шығып, әдеби тілімізді, тілдік қорымызды байытуға қалыптастыруға қазақтың алғашқы авторлары өлең-жырлары, аңыз-әңгімелері, шешендік сөздері әз Жәнібек хандығының төңірегінде дамыған. Қазақтың шешендік өнері үш жүздің басын қосқан Тәуке ханның тұсында, ханның ордасы Түркістан қаласында жанданған, ердің ұнына екі ауыз сөзбен бітірген даңқты дала Демосфендері ме Цицерондары, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би және қара жігіт Әйтеке шешендердің атақ-даңқтары да осы кезде шыққан.

Халық «Әйтеке бауыздап, Қазыбек іреп, Төле мүшелеп берер»-деп Әйтеке айтса «қандай қикар даукесің де қалай құлақ аспасқа», Қазыбек айтқанда төресі осы тығыла кетпеске лажы жоқ еді деп кесіп айтқан. Сондай – ақ халық тағы да «Әйтеке жорып жеткізіп айтады» деп үш биге байланысты бағасын беріп қойған.

Елімізде қалыптасқан шешендік сөздердің басқада қайталанбас өзіндік ерекшеліктері де мол. Бұлар – «аттың жалы, түйенің қомында» көшпелі өркениеттің мақсат-мүддесіне сай ауызекі, суырыпсалмалық дәстүрінде туған мұралар.

Суырыпсалмалық қазақ өнерінің қай-қайсысына болмасын тән, бірегейі құбылыс. Дәстүрлі қазақ өнерінің негізгі қасиеті сақталған жыраулық өнерді, ақындық өнерді, жалпы кең мағынасындағы ақындық өнерді импровизациясыз пайымдау аса қиын. Қазақ шешендік өнерінің бұл сипатын С. Негимов тілімен айтсақ: «Қазақ шешен билерінің импровизациялық қабілет қарымы шешендік өнердің ең жоғарғы биігіне шыққан деуге болады. Әрине қаумалаған қауымды дүр сілкіндіру, ой-қиял теңізіне жүздіру, ынта-ықыласын арттыру шешеннің табиғат сыйлаған қасиетінің үстіне табанды ізденістерімен, білім қорын үнемі жаңартып, түйінді қорытындылар шығарып, мәнерлі, әсерлі, әуезді тілмен жеткізумен ерекшеленеді». Соңғы кезде қазақ балаларына арналған ауыз әдебиетінің үлгілерін, оның салаларын оқытуға ерекше көңіл бөлінуде. Оқу материалдарына аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдер, жырлар, шешендік сөздердің түрлерін балалардың жас ерекшеліктеріне қарай енгізу дүние танымын кеңейтуге, жан-жақты дамуына ықпал етеді. Жас ұрпаққа қазақтың би – шешендерінің өмірінен мәлімет беріп қызықты тұстарынан сөз қозғау өнегелі істерге апарар жол.

Билердің шешендік өнерінің айырмашылық ерекшеліктері.

1992 жылы шыққан «Билер сөзі» хрестоматиясында билердің шешендігі туралы өте қызықты материалдар жарияланған. Халық аузында шешен- билердің барлығы туралы аңыз-әңгімелер қалғандығын. Мысалы, Төле би туралы сөз қозғағанда, оның заңдар туралы өте терең білімі айтылады, Қазыбек би болса, өзінің шынайлығымен ерекшеленеді, Әйтеке бидің мазмұнды қарапайым сөздермен халықтың есінде қалған, Досбол би кез келген сөз бәсекесінде өзінің сөз тапқырлығымен алдына жан салмаған. Билердің шешендік өнерімен қоса, ақылды, астарлы, мағыналы сөздермен де белгілі болған. Халық арасында билердің талай қанатты сөздері қалған, мысалы: «тура биде – туыс жоқ», «би – халық үшін, бай – табыс үшін», «дұшпанына сырынды айтпа – сыртыңнан ұрар» дегендей.

Ғалым – педагог Ы. Алтынсарин нақыл сөздерді жинады және оларды жариялады. Ол өзінің хрестоматиясына «Ізбасты», «Байұлы», «Жәнібек батыр», «Жиренше шешен» тағы басқалардың көргендікке, тапқырлыққа құрылған «даналық әліппелерін» енгізіп, кезінде оларды оқуға ұсынған. Алғашқы ұстаз аталы сөздің құндылығын сол кезде-ақ білген.

Шешендік сөздерді тұңғыш зерттеушілердің бірі - М. Әуезов болса, 30-жылдары оларды іріктеп, жинап, халықтың керегіне жаратуға үлес қосып, қамқор болған, асыл сөздерді оқырман қауымға ұсынушы және балаларды ізгілікке тәрбиелеуде таптырмас құрал екенін оқытушы С. Сейфуллин болды. Сәкен Сейфуллин өзінің «Қазақ әдебиеті» дейтін кітабында шешен билердің әлеуметтік қызметтерін,

шешендік сөздердің ауыз әдебиетінде алатын орнын анықтап, бірсыпыра нұсқауларын жариялады.

Билер мен шешендердің көрегендігін, даналық сөздерін оқытып, жатқа айтқызу жас ұрпақты шешендікке, ата-бабадан қалған мол мұраны игертуге баулиды.

Қазақ шешендік сөздері - бастау алар қайнар бұлақтарын түркілік танымнан түптен тартып, өзіндік ұлттық ерекшеліктерді, қасиеттерді бойына жинақтап, көркемдік қуатымен, ғибраттық сарынымен дараланған, сондай-ақ, ас бай поэтикалық тілімен өзгеше қалыпта көрінген, халқымыздың рухани азығына айналған көркемдік құбылыс. Бүгінгі қолымызға жиналған мәліметтерді саралай келгенде шешендік сөздердің көлемінің тым ауқымды, ішкі жанрлық түрлерінің де алуан түрлі екендігіне, классикалық әдебиеттің келелі мәселелерін шешуде кәдеге асып жатқан шығармалар екендігіне көз жеткіздік.

Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV-XV ғғ.) есімдерімен қатысты калыптасып, өркендей түсті. Шалғез, Бұхар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолын- дағы күрес жылдары еді.

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туынды- ларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары - жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

Қазақтың шешендік сөздерін өзге жұрттың атақты адамдары, ғалымдары жоғары бағалады. Шешендік сөздер нұсқаларын академик В.В.Радлов (XIX ғ.) зерттеп жинаған болатын. Ол: «Қазақтар мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таң қаласын», - деп көрсете отырып, әсіресе қазақ тілінің тазалығы мен табиғилығын дұрыс аңғарып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін жазған.

Сондай-ақ, қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жас өспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді. Сондықтан да, қазаққа жиен болып келетін 19 ғасырдағы әйгілі адвокат Ф.Н.Плевакода өзінің соттағы шешендік дарынын анасының тәлімінен сарқыған болар.

Шешендік сөздерді алғаш зерттеушілердің бірі - М.Әуезов. «Қазақ әдебиеті тарихы» (1927ж.) еңбегінде «Билер айтысы» деген

арнаулы тақырыппен шешендік сөздердің кейбір түрлеріне мысалдар келтіреді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді. Ауыз әдебиеті мұраларын зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А.Байтұрсынов шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді (1926 ж.). Ол сөздерді: **шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз** деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына қысқаша түсініктер, тың анықтамалар берген.

Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арсыз қана тоқтамайды», - деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің (оратордың) ең негізгі құралы - сөз. Ол тындаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген.

Сөз туралы Бөлтірік шешен: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзінді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кімге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтініңді біл», - деп толғайды. Бұлар - Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін, жауласқан елдің арасына бітім айтатын, күлгенді жылатып, жылағанды жұбата алатын даналық сөздер иесі. Мұндай сөз білетін, жөн білетін адамға ел ісіне араласуға, халық атынан сөйлеуге құқық берілген. Шешендік өнер - көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жетілетін өнер. Шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау: ...Көш бастау қиын емес – Қонатын жерде су бар. Қол бастау қиын емес - Шабатын жерде жау бар. Шаршы топта сөз бастау қиын - Шешімін таппас дау бар, – деп дұрыс аңғартады. Нағыз шешен үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз. Табанда тауып сөйлейтін тапқыр, топ алдында тайсалмай, мүдірмей сөз бастайтын батыл, сөз сайысында саспайтын сабырлы болуы қажет.

Шешендік сөздерге тән ерекшеліктер. Біріншіден, қазақ шешендерінің сөздері жазбаша емес, ауызша айтылып дүниеге келеді де, одан кейін бірден-бірге жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді.

Екіншіден, айтыла келе бастапқы нұсқа қалып өзгертіліп отыруы мүмкін. Үшіншіден, шешендік сөздер кейінгі айтушылар тарапынан қажетіне қарай өзгеріп қолданылып отырған. Шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде, онаша ой толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген.

Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен қана емес, сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді.

Ш.Уәлихановтың: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған өкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар қана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болған. Би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған», – деген сөздерінен би – халықтың көкейіндегісін айтқан, жарыққа шығарған әділет жоқшысы екенін танымыз.

Кезінде Ахмет Байтұрсынов: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді», – деді. Демек бұл қастерлі мұра – шешендікпен айтылған билер сөзі ұмытылмайды, қай кезде болса да халық жадында.

§ 12. Сөз сөйлеу фактурасымен құралатын, көпшіліктің шарттары

Әрбір сөз белгілі бір құралдың анықталған материал желісінде жасалады. Сөз құралы мен материалдың қосылуы сөз сөйлеу фактурасы деп аталады. Фактураға

байланыстылығы бойынша жариялы айтылған сөз ауызша, жазбаша, баспа күйінде, бұқаралық ақпаратқа жататын, ақпараттылық болады.

Жариялы сөз нысанымен құралатын, көпшілік сөз шарттары.

Құрылымының насаны бойынша жариялы сөз айту монологиялық және диалогиялық болып екіге бөлінеді.

Диалог – бірнеше адамның бір пікірді құрап жариялы айту сөзін атаймыз. **Монолог** – жеке адамның біртұтас пікірді жариялы сөз айтуды құрайтындығын атаймыз.

Диалогтың келесі түрлері болады:

а) Жалпылық немесе жылжымалық түрінің қатысушы тараптары тек қана өздеріне қатысты ақпараттармен бөліседі;

ә) ақпараттық – яғни қатысушылардың біреуінің мақсаты мен ниеті бар, бірақ оқиғаға байланысты толық мәліметі жоқ (сот риторикасында - тергеуші), ал өзгелері оқиға туралы мәліметтері бар, бірақ олардың мүмкін айқындалған ниеттері жоқ (куәгер) немесе ниеттері жеке сипаттылықта көрінеді және де диалогтың басты қатысушысының (тергелушінің) пиғылынан бөлектенеді; Ақпараттық диалогтың көпшілдігі оқиғамен және сөздің мән-жайларымен немесе арнайы ережелерімен шектелген;

б) Диалектикалық – диалогқа қатысушылардың ақиқатты іздеу түрінде жалпы бір мақсаты бар, бірақ ақиқатты елестетуі әр түрлі. Сот риторикасында бұл дегеніміз нақтырақ айтқанда, айыптаушы мен қорғаушының сот ісінде қатысуының нақ өзі (куәгерлердің,

айыпталушының және т.б.) диалектикалық диалог әртүрлі әркелкіліктерде көпшіліктің болуын жай айтқанда қалайды;

в) Оқытушы диалог, осы диалогтың барысында негізгі қатысушы (мұғалім) пән білімін бойында ұстап және сол білімді өзгелерге беру ниетін иемденеді, ал өзгелердің (оқушылар) мұндай білімі жоқ, бірақ соған талпынады, оқытушы диалогтың көпшіліктігі пәнмен және дидактикалық оймен шектеулі;

г) Талас-жарыс негізінде негізгі жүргізуші өзге қатысушылардың білім сапасы мен түйсікке тоқуына қатынасты және оларды бағалау туралы ойды иемденеді, ал өзге қатысушылар пән туралы айтып салуға, сондай-ақ барынша соны жақсырақ жасауды мақсат етеді, сот отырысында, жағдай мейлінше айқын болған кезде, осындай диалог – қарым-қатынас үшін таластар, талқылау және баға беру жиі болып тұрады;

ғ) Ақылдасушылық, мұнда диалогқа қатысушылар бірігіп қабылдайтын шешім туралы ұсыныстарды айтады және талқылайды, ақылдасушылық диалогтың ашықтығы соттағы сөз мазмұнымен айқындалады, яғни үкімді талқылау;

д) бұйырушылық: қатысушылардың біреуі бірігіп әрекет жасау туралы бұйрық береді, ал басқалары бұйрықтың орындалу нәтижелері туралы баяндайды;

е) әдебиеттік – диалогтың өзге түрлерінің сипаттамасын көрсетеді;

Сот риторикасы үшін бұл басты жолда Кони т.б. секілді - атақты заңгерлердің еңбектері

Жоғарыда өздеріңіз оқып білгендей диалогтың түрлері бірігіп сөздің циклын құрайды, мұнда білім құралып және хабарланады, оның қалыптастырылуы мен синтезі туралы келісімге жетеді, оқытулар болып жатады, қатысушылардың жіктелуі мен сұрыпталуы, бірігіп қызмет қылу туралы мүдделер келісіліп және шешімдер қабылданып, олар басқарылады және түзетіледі. Сот риторикасы үшін осы мәселенің тікелей маңызды мағынасы бар, Өйткені сот риторикасы – бұл қашанда диалог немесе (жиі айтылатындай) полилог.

Дегенмен, диалог пен монологқа шартты түрде бөлінуі дегеніміз – түпкілігінде диалог – ол ереже есебінде монологтардан тұрады. Сотта бұл айыптаушының және қорғаушының, куәгердің, айыпталушының біртұтас сөз баяндаулары.

Монологтық сөз сомдаудың төмендегідей келесі түрлері бар:

а) сипаттау – сөз сомдаудың жағдайын бейнелей отырып, олардың бөліктерін, мағынасын, белгілерін, түрлерін атау арқылы қарым-қатынасқа түсушілердің позицияларын біріктіреді;

ә) әңгімелеу – болып жатқан оқиғалар немесе әрекеттердің өзгерістерін соның жұрнағы есебінде қарым-қатынасқа түсушілердің позициясын бөлісетін сөз сомдау пәндігінің көріністенуі;

б) сынға алу – өз болжамы арқылы әңгіме айтушының көзқарасы туралы түсінікті негіздеу, ол дегеніміз әңгіме айтушының көзқарасына

косыла отырып, айтылған әңгіменің қабылдаушысы онымен келіседі, яғни екеуара дәйектілік (аргумент) пайда болады.

§ 13. Сөздің жариялылық мағынасынан шығатын, көпшіліктіліктің шарттары

Бұл мағына тыңдармандар мен жұмыс әдістерін сөзбен айқындайды, сондықтан фактурада, нысанда (диалогтық немесе монологтық), текстің

құрылысы секілді мағынаның түрімен айқындалады. Барлық сөз қатынастарының ішінде біздер үшін қызықтысы тек қана біреуі:

Заң прозасы – сөз туындысының өзіндік терминология типтері немесе дәйектіліктің өзіндік техникасын иемденуші ең негізгі және маңызды түрі, ол сондай-ақ құқықтың нормаларын, олардың философиялық және практикалық негіздерін мағыналайды. Сонымен қатар құқық нормасы олардың қолдануында жалпы қоғамның барлық қызметін ұйымдастырады.

Заң әдебиеттері – құқықтың нормаларын, олардың философиялық және практикалық негіздерін мағыналайды, ал құқықтық нормалар қоғамның барлық қызметін ұйымдастырады.

Сонымен, заманауи ритор сөз сомдаумен дың көптеген түрлерін иемденеді, айта кетерлігі солардың кейбіреулерінде, маман ретінде яғни, заңгер, экономист, саясаткер; Басқаларында – маманданған әдебиетші ретінде, үшіншісінде – әлемдік көзқарасты көркемдеп таныстырушы ретінде. Үнемі көпшілік алдында сөз сомдаумен , өзінің жеке тұлғасынан гөрі тыңдарман дәрісхана үшін барынша шынайы болатындай ритор кейіпін құрайды. Ритордың бейнесі баяу қалыптасады, бірақ ол дәйектіліктің мүмкіншіліктерін айқындауы керек, өйткені қызығушы тыңдарман өз көз-қарастарында қалыптасқан ритордың кейіпіне негізделе отырып, жаңадан айтылатын сөздерді бағалайды. Барлық риторикалық беделдің өсуі ритордың қалыптасқан бейнесімен айқындалады, егер осы кейіп дұрыс құралмаса, ол мүлдем жойылып кетуі ықтимал.

Ритордың кейіпі адамның жеке тұлғалық көрінісінің үш аспектісінде болады, олар сөзде – этоста, логоста және пафоста.

Этос – жария сөздің орындылық ілімі. Жария сөздің орындылығы диалогқа, монологтық жария сөзді дұрыс қоюымен айқындалады, яғни кімге, қашан және қандай жағдайда, қандай мақсатпен, қандай мүмкіншілікпен және не айту керектігі туралы іліммен.

Логос – дәйектіліктің интеллектуалдық ресурстарын иемдену. Риторикалық дәйектілік – бұл қызығушы тыңдармандар келісімге және бірігуге келтіретін өзінде бір-бірімен байланысты сөзді жариялы айтудағы, сөзбен рәсімделген ой бағыттарының жиынтығы. Келісу – ритордың ұсыныстары және идеялары негізделгендігін мойындау.

Жеке риторикада дәйектіліктің, сөздіктің нақты бір түріне сәйкестігі бар әдістері оқытылады, мысалы, заңға негізделген, жаратылыстық-ғылыми, тарихи дәйектіліктер. Жалпы риторикада жария сөздің қандай да болмасын түрлеріндегі дәйектіліктің әдістемелік құрылымы қарастырылады.

Пафос – бұл дәйектіліктің эмоцияналдық техникасы. Біріншіден, қандай да болмасын сөз сомдаумен айқындалған эмоция мен эмоцияналдық бағалауды келтіреді. Екіншіден, ритор сөз сомдау тақырыбына қатынастылығымен өзінің эмоцияналдық кейіпін құрайды жай айтқанда модальдылықпен. Тыңдаушылар аудиториясында ритодың нысандайтын эмоциясы және сөз сомдаумен дың эмоцияналды кейіпі бір-бірімен байланысты.

Этос, логос и пафос – бұл тындармандардың ритор бейнесіне баға беруінде көрінетін, тыңдаушы дәрісханаға деген ритордың қатынастық аспектілері.

Дәйектілік барысында және қоғамдық топ деген сөзбен ұйымдастырылатын дамушы аудитория, келесі түрде сипатталады:

- біріншіден, әлемге көзқарастық, білім, норма, қызметтік әдістер, иерархиялық ұйымдар және т.б. және де басқа ойлармен қоғамды таныстыратын барлық қоғам түйіндерімен.

- екіншіден, өзінің қоғамнан бөлектендіріп және жеке біртұтас есебінде біріктіретін ерекше құндылықтармен, мақсаттарымен және мүдделерімен;

- Үшіншіден, дәйектілікпен байланысты, соған бас бұрған және соның шектігінде өтетін ішкі жанасымдылық және ұйымдастырушылықпен;

- Төртіншіден, өзінің жеке мақсаттарымен және тындарман дәрісхананың құндылықтарымен және де дәйектіліктің әсері болып саналатын, қоғамға тұтастылықтың бір бөлігі есебінде қатынас білдіру;

Тындарман дәрісханасы – бұл шешім қабылдау үшін жария сөздің айтылу мазмұнына қызығушылық білдіретін, оны түсіне білу қабілеті бар, толқана тын, сөзде айтылғанды бағалайтын және қолдана алатын, тұлға немесе тұлғалар жиынтығы. Осы сипаттамалардың бәрін сот сөз шешені міндетті тәртіпте есте сақтап және ескеріп жүруі қажет. Мұндай сипаттамалардың даму кезеңі XVIII ғасырда француз революция кезеңіндегі, ренесанс заманындағы сот шешендері, кейін саяси сахнаға көпшілік бұқара алдында мінберге шығып батыл сөйлеулерінде көруге болады.

XVIII ғасырдағы Француз революциясы кезіндегі әлеуметті-саясаттық шешендіктің ерекшеліктері.

Он жетінші ғасыр, Француз революциясының әлеуметті-саясаттық ерекшелігі Француз сот шешендігінің дамуы мен жалпы стилистикасын көптеген жайтта айқындады...

Полемикалық қызығушылық пен беріліп кетушілік Ж.П.Марат,

Ж.Ж.Дантон, М.Робеспьер және де басқалар секілді шешен-якобинстердің шығып сөйлеу стильдерін айқындады. Ж.Мараттың сөз сөйлеуіндегі от жалыны жалпыға белгілі. Мұны мойындау есебінде 1792 жылғы Конвенттегі мінберден айтылған, «Қылмыстық заңдылықтың жоспары» атты саяси-заңдылық баяндаманың үзіндісін келтіруге болады:

«Бұл қалай? Оқырмандардың талқысына ашық көрсетіліп қойылған және шығарылған көзқарастар қылмыс есебінде қарастырылуы мүмкін бе? Әрине олай емес, керек десеңіз олар жалған болған жағдайда да, тек жай қателік деп қарастырылуы қажет. Егер олар ойсыз жазылған болса, олардың авторларын соқыр немесе ессіз деп санайды. Қараңғыға тек сатқындар тығылып, келіспеушіліктерін ойларын тоқиды, ешқаман арам ойлылар өз теорияларын шатырға шығып жарияламайды. Мен өз көзқарасымды талқыға салсын деп көпшілік алдына жайып салдым. Егер олар қауіпті болса, менің дұшпандарым мойындамай көрсін. Олар сол көзқарасымның қаперсіз әсерін менің басымға төнген қатыгездіктің семсерімен емес, тіл қату арқылы жойып көрсін» деген екен.

Цицеронның шешендік кейіпінің ұлғаюы (кұмарлық, жоғары дыбыстық, риторикалық айла-тәсілдерінің қоюлануы) артында Собоннаның заң факультеті және аты-шулы сот процестері бар (Виссерияны қорғау) М.Робеспьердің де барлық жариялы сөйлеулерінде айқын ілімді көрінеді: *«Азаматтар, мен керемет болашақтықты сіздерге өзгеше ашық көрсетуді ұсынамын: және мен істің ақиқаттық жайті туралы пайдалы мәліметтерді сіздерге хабарламақпын... Мен отанымызды құрдымға сүйреуші, теріс қылықтарды ашпақпын; тек сіздердің шыншылдықтарыңыздың көмегімен мұны жоюға болады. Барлық осы күнге дейінгі революцияда болып жатқандықтың мақсаты, бар болғаны әулиеттің алмасуы немесе биліктің бір адамнан бірнеше адамдарға өтуі. Француз революциясы - бұл адамның құқығы туралы және әділеттік қағидаттарының теориясына негізделген бірінші революция делінген (Конвенттің отырысындағы сөзден алынған).*

Францияның соттағы шешендігі

Францияның сот шешендігі көп жағдайларда өздерінің сәттіліктерімен сот алқалылығы мен қылмыстық істерді додалық нысанда қарастыруына міндетті. Францияда сот алқалылығы 1791 жыл 16 қыркүйектегі Ұлттық жиналысының актісі бойынша және сот тәждік (мамандандырылған судьялар) және алқада отырушылардың қызметіне сәйкестендіріліп салынып ендірілді. Алқалық сот төрағасының міндетіне іс бойынша сот тергеуі мен сот жарыссөздер нәтижесінің қорытынды сөз сөйлеу резюмесі енгізілді.

Іс жүзінде XIX ғасырдың орта шегіне дейін бірде-бір Еуропа елдері сот шешендігінің теориясы мен практикасын тереңінен өңдеу жоспарында Франк елімен теңесіп немесе олардан асып түсе алмады. Мұндай жағдайдың шығымдық нұсқамалығы жеңіл анықталады. Ғасырдың орта шенінде саясаттық шешендікті дамытуға қолайлы

Парламент құрылды, ал саясаттық жариялы сөз сөйлеудегі жинақталған тәжірибе мамандандырылған жоспарда тікелей қолданылды, әрі-қарай сотпен қудалауға түскен адамдарға қорғауды жандандыратын, сот алқалылығы мен спецификалық дәйек есебіндегі адвокаттық корпорация құруға кіріспе жасалды.

Аяққыда француз риторикалық мәдениетінің ұлттық спецификасы қалыптасты. Соңғысы М.Монтеньяның тәжірибелерінде: *«Адвокаттың еңбегі уағыздаушының еңбегіне қарағанда әлде қайда қиындау, бірақ меніміе уағыздаушыларға қарағанда қанағаттанарлық адвокаттар көбірек»* орынды көрінеді. Айта кеткендей жайт Франк елінде осындай болатын. Біздің үшкір ойлылығымызға лезділік пен табан астылық, ал ақылдылыққа – негізділік пен жайсаңдық қалыпты секілді. «Мен жай сөйлейтін адамға уағыздаушы, ал тез сөйлейтіндерге адвокат бол деп ақыл берер едім» дейді М.Монтеньян. Адвокаттар өмір сүріп және қызмет қылып жүрген мән-жайлар, қай кез болмасын сотта жекпе-жек шығуға мәжбүрлейді және күтпеген жерден келтірілетін қарсыластың соққысы оны тұғырынан тайдырып жібереді, сондықтан оған қорғаныстың жаңа әдіс-айлаларын үнемі іздестіру секілді талап қойылады».

Француз сот шешендігінің тарихы.

Француз сот шешендік тарихы бірқатар атақты сот шешендерінің аттарын сақтап келтірген: (XVII ғасыр - Леметр, Патрю; XVIII ғасыр - де Саси, де Молеонь, Жербье, Кошен; XIX ғасыр — Беррье, Ше д'Эст Анж, ағайынды Дюпен, Жюль Фавр, Лабори, Деманж, Кремье, Лашо, Морнар, Мано және басқалары.) Француз сот шешендігінің ерекшеленетін сипаты қандай, осы аталған шешендерді не біріктіреді? Жалпы көркінде материалдың жайғасуында ерекше айқындылығы, ойдың нақтылығы, келтірілген дәлелдемелердің үйлесімділігі аталуы керек. Соттағы сөз сөйлеулер, жалпы жеңіл оқылады және құлаққа жеңіл қабылданады, өйткені түйінді сөз нысанымен оранған. Түйінді сөздік сабақтар орынды сый мен түбегейлілікпен қабылданған. Шешендіктің маңыздылығы туралы бір кездерде айтылған сөздер осы тақырыптың тек кіші бөлігін қана қамтып қояды. Шешендік тіл қату барлығында тірілтеді, онсыз не ғылымда, не істе, не сұхбатта, не шығармашылықта, керек десеніз ләззаттықтың да ізінде жүріп іс тындыра алмайсың. Ол өзінің беткейлігі бойынша оята, жұбата, бағыттай және түрін өзгерте отырып адамдардың құмарлығын билейді, бәрі де оның даусына бағынады аяққыда оның өзі қана өзіне тән мадақтау жасауға мүмкіншілігі бар (Вовёнар).

Ше д' Эст Анжының, ла Ронсьера ісі бойынша жариялы сөйлеуіндегі кішігірім үзіндіден сотта сөз сөйлеуді мұқият өңдеуін айқын көруге болады:

«Мәселен, мынадай осы жерде талқыланып жатқан атышулы

кылмыс туралы бізге айтқанда; бізге ол кылмыстағы әрекет алдын-ала жын-шайтандық, зұлымдықпен тұтас отбасына бағытталған болып елестесе, оның құрбаны - адам ойына келмейтін балағаттауға, күш көрсетуге, қатыгездікке ұрынған әлсіз қыз бала болса, біздердің қай – қайсысымыз да қарсылықпен жәбір көргеннің жағына шығатынымыз сөзсіз.

Сондықтан да бізде қаншалық адамгершілік сезім көп болса, соншалық алдын-ала сенімділік жеңіл пайда болып, жақсылықтар бізді шармап тұрады.

Бұл қасіреттік, алдын-ала сенімділік, айтып жатқан кезде қаншама адамдарды жойған және жан түршігерлік сезімді оятатын кылмыстар туралы және осы қасірет сезімдік ла Роньерді қоршаған, мен білемін оларды, соттап сөйлеуге еш құқығымның жоқ екенін. Франк елінің соттағы шешендігі өзінің ең жақсы үлгілерінде, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Ресей сот шешендігіне үлкен әсер бере отырып, дүние жүзілік шешендік өнер алтын қорында сөзсіз белгілі орын қалдырды.

§ 14. Риторикалық пафос

Пафос ритордың нақты шынайы эмоционалды күйі болып табылмайды. Егер сот отырысына қатысушы қашанда толыққанды эмоцияларды жаңғырта берсе, ол онда жай айтқанда жүйке ауруларына ұшырайды. Ритор сөздің мәндік тақырыбының эмоционалды кейіпін құрайтын сөз сомдаумен техникасын қолданады, өйткені оның шеңберінде ритордың ұсыныстарына деген сөздің мәндік тақырыбына эмоционалды бағалауы – шешеннің құмарлығы нысандалады.

Біріншіден, ритордың дербестігінің көрінуі тек қана пафос арқылы мүмкін; сөзді жариялы айту сирек пайда болатын кезде өзгелерден ерекшеленеді және жалпы сөз сомдаумен ағымында жаңа емес идеялармен бөлектенеді, өйткені ол ритордың тыңдарман дәрісханамен жақындастыратын әдептілігімен емес, дәйектілікті қайта жаңғыртатын негіздеуші тәсілдерімен емес, нақты ритордың ұсыныстарын және сөз сомдаумен дың мәнді тақырыбын тыңдармандардың күйзеле түйіндеуін оятатын пафос.

Екіншіден, риторикалық дәйектілік қашан да әркелкі пікірлердің болу мүмкіншілігі бар тақырыптарға қатыстылығы болады. Ешкім селқос мәселені талқыламайды және ешкім қызықты емес ұсыныс қабылдамайды. Үшіншіден, риторикада бірігу – дегеніміз белгілі бір бағытта әрекетке әзірлікті білдіреді. Әрекет ету үшін еркіндік керек, ал еркіндік эмоция мен мақсатқа талпынып жетуге келтіреді.

Пафостың төрт негізгі түрі бар: әдеби, сезімтал, қиялдық және реалистік.

Әдеби пафос өзінде (сөз сомдаумен техникасы ойларына байланысты) сөзді жариялы айтудың мағыналы келешегін көрсетеді, онда үш тірек позициялар бар, яғни сөз авторының кейіпі, сөз сомдаумен дың мәнді тақырыбы және ортақ орны.

Сезімталдық пафос – сөз сомдаумен дың мәнді тақырыбына жеке күйзеліске түсуіндің рефлексігінде құралады, өйткені онда әрқелкі тараптардың бір-біріне сәйкес келмейтіндігі және пәнге деген жеке тұлғаның өзіндік қатынасы байқалады, дәл соның нәтижесінде жеке тұлғаның эмоционалды-бағалаулық екіжүзділігі пайда болады. Бұл екі бетжүзділікке бөліну, сөз мәнімен мүлдем сәйкес келмейтін тұлғаны тараптардың қаламайтындығына, иә болмаса тұлғамен сәйкес келмейтіндігі есебінде сөз мәнін қаламау немесе тұлғаның да сөз мәнінің де жартылай өзгеруіне келтіру.

Сезімталдық пафос - эмоционалды сенімнің мықты және қауіпті құралы және оны байқап қолдану қажет. Сезімтал пафос көп жағдайда сөз мәнісін бұрыс түсінуде пайда болады, әмбе эмоционалды рефлексиямен адасып, өзіндігінше айқын ойлауға септігін тигізбейді, нәтижесінде пафос дұрыс бағыт ала-алмайды. Сезімталдық пафостың басқа да оңай емес қауіптілігі (айтпақшы, орыс ритораларының әбден үйреншікті және сүйікті тақырыбы), ол ішкі екіжүзділік және шынайы өмірді қаламау халін жеңіл тудыратын, көпшілік коммуникациясында қоғамдағы ақыл-ойлылықтың апаттық көңіл-күйіне келтіреді. Сондықтан да әдепті риторлар өзінің тыңдарман дәрісханасында зияндық жасап алмас үшін, сезімталдық пафосты байқап қолданады.

Қиялдық пафос – айтатын сөз тақырыбының мәні тұлғаға, бұйымды, қызығушылықты, міндетті, құндылықты және т.б. секілді түрде бәстік тігу барысында тұлға мен сөз сомдаумен дың мәні жеке және әмбебап есебінде көрінетін, бірақ бір-бірімен байланысты қатынаста құралады.

Қиялдық ең көп тараған пафос, өйткені ол жоғарылаушы дәйектілікпен байланысты, яғни тыңдармандардың асқақты идиалдарға бағыттық ойларының дамуымен, демек оларға жаңа идеяларды және жақсы өңделген негіздемелерді ұсына отырып ритордың тыңдармандары өзімен бірге ілестіруге мүмкіншілігі болады. Сондай-ақ, қиялдық пафос мықты кең спектрлік және конструктивтік риторикалық эмоцияларды мүмкін етеді.

Реалистік пафос – сөз сомдаумен мәнімен жанжалға түсе алатын автор кейіпінің әдептілік, эстетикалық немесе өзге де идиалдарына, біркелкіліктігіне негізделеді. Сөздің модальділігі осылай қалыптасатындығы, автордың кейіпін тыңдармандарын теңестіріп және оған идиалды-автор деген позицияны жармастыру. Неліктен сөз мәні туралы ойлар автор мен тыңдармандардың барынша тривиалдық пішіндерін біріктіруші есебінде құрылады. Реалистік пафос автор бейнесімен үйлесімді бағытталған немесе сөздің

бұйымын келтіруге, немесе тыңдармандардың өзгерісіне сондай күйде бағытталған. Реалистік пафос сал жіберуші «мен» немесе сөздің алушысы «мұрат»- пен ара қатынаста қалыптасады. Бұл айтылған сөз реалистік пафоспен өте ақырын пайдалана білу керектігін білдіреді, өйткені оның жасампаз мүмкіндіктері шектеулі.

Риторикалық эмоция (жеке пафос) жалпы пафостың бағыты нақты жағымды немесе теріс құндылыққа бағыт болып саналады, мысалы: отан сүйгіштік, махаббат, батылдықты, жанашырлықты, біліп үйрену, сенімді.

Сотта жеке пафос теріс бағытта жиі болатынын ерекше сызып көрсету қажет. Және де, әдетте тыңдарманның айыпталушыға деген айыптаушымен оятылатын ызалығы және соған деген қорғаушымен оятылатын (жанашырлық емес) аяушылық сезімі қашан да зиянды болып саналады. Аристотельдің заманынан бері соттағы сөз сомдаумен мақсаттары – олар *әділеттілік және қоғамның қамы* өзгерген жоқтығын есте сақтаған жөн. Не ызалық, не аяушылық оған жетектемейді!

§ 15. Риторикалық этос

Сот риторикасында нормативтік тарабы абсолюттік рөл атқарады. Сондықтан-да құқықтық сөзқуарлық үшін әдептіліктің ұғымы өте маңызды. Ашық дәрісханада дәйектілік тек қана сөз сомдаумен үшін жауаптылықты бөлісе алуға әзірлік және бір-біріне сенім арта алатын жағдайда мүмкін болатын ынтымақтастықты көздейді. Сондықтан риторикалық этосты ритордың тыңдармандарға оған сенім арту негізін беретін сөз сапасының көрінісі есебінде түсінуге болады және де риторға әдепті болуға түрткі болатын қасиеті. Көпшіліктің ашық этикасының дәйектілігі ритормен және тыңдармандармен бірдей дәрежеде түсінілетін нормалармен байанысты және де олардың көзқарасы бойынша қалай ашық жариялы сөйлеу болса, солай қарым-қатынас қатысушысы есебінде бағаланады.

Норма – бұл қызметті орындаушы қағида немесе ереже. Норма нақты әрекетті немесе тәжірибені жинақтайды, қоғам үшін мәнді санаттарды өзінде көрсетеді сол жерде ол қалыптасатын, айқындалған әрекет кейіпін ұсынатын, тәжірибені және санаттарды бағалайды. Нормалар (шамалар) әркелкі пішінді жолдармен көріністеніп және тұжырымдалады: әрекет нәтижесіне алдын-ала жазулықтың, тыйымдардың, ұсыныстардың, бағалаудың, бағыттамалардың нысанына қарай бағытталу. Нормалар (шамалар) ойдың маңызды нысаны және мәдениеттің негіздемесі болып табылады. Нормалар (шамалар) қалыптастыратын тәжірибеге қатынасы бойынша олар ақыл қадағалаушылық немесе алдыналық (априорлы), дүрегей және аралас түрлерге бөлінеді.

Ақылқадағалаушылық нормалар мүмкіншілік әрекеттерді

жандандырады және өзі көрініс табатын санаттың сарабынан шыға құралады.

Дүрегей нормалар фактілерді топтастыра және бағалай отырып бар тәжірибені сипаттайды.

Аралас нормалар екі қағиданы да қолданады, яғни логикалық сыныпталуды және эмпирикалық жұптасуды. Бұл үш норма түрлерінің барлығы да бірдей қажетті және бір-бірін өзара толықтырады.

Мәні мен бағалау сипатына тәуелділікте нормалар этикалық және техникалық болып бөлінеді.

Этикалық нормалар әділдік, зұлымдық ұғымына келіп жұғысады, өйткені олардың көзқарасы бойынша тәжірибе бағаланады.

Техникалық нормалар ғанибет, ұсқынсыз деген ұғымға жұғысады, өйткені олар да бағалаудың негізі болып табылады.

Көрсетілген ұғымдар қатынастылығы мәнді, өйткені сұлулық және әділдік секілді бірінші мүшелері жағымды және мағыналы болады, ал қарсы қойылған қатынас мүшелері қажетті сапалардың жоқтығын білдіреді.

Этикалық нормалар құқықтық, моральдік және әдептілік болып бөлінеді. Құқықтық нормалар – «әділетті - әділетсіз», моральдік – «лайықты және лайықты емес», ал әдептілік – «жақсы - жаман» деген бағалауға тіреледі. Құқықтықтық нормалар талаптың мағыналық шамасында жалпы міндеттілік минималдық болып табылады. Ереже бойынша құқықтықтың нормаларды бұзу санкциясын қолдануды келтіреді. Құқықтық нормалар моральдікті және әдептілікті сондай оймен жұптастырады, өйткені қажетті талаптардың ең аз мөлшерін өзінде көрсетеді, мысалы, заң анық дене және моральдық залалды келтіруді жазалайды, моральдық нормалар құлықтың тұрақсыздығын шаралайды, ал әдептілік – жаман ойларды.

Құқықтық және әдептілік нормалар жалпы міндетті. Құқықтық және моральдік нормалар санкцияларды өзінде көрсетеді. Моральдік және әдептілік нормалар жүріс-тұрысты және жеке тұлғаны бағалауды, ал құқықтық – тек қана жүріс-тұрыстың бағалауын болжайды. Сот полемикасы барысында әркелкі нормаларды шатастыру сәттері жиі кездесетіндігін ұмытпау керек, сондықтан да құқық қолдану саласындағы маманның маңызды міндеті – ол сондай жағдайды болдыртпау.

Риторикалық этиканың құқықтық, әдептілік, моральдік нормалармен қатыстылығы бар, сондай-ақ техникалық сөз сомдаумен нормаларымен де, бір айта кететіндігі соңғысын этикалық санат есебінде түсінуге болады. Ритор және тыңдармандар сөз сомдаумен сапасының болуы үшін этикалық жауаптылықты мойнына алады. Бұл жауаптылық заңи, моральдік және әдептілік те бола алады. Сөз құқықбұзушылық болуы мүмкін!

Этика, сонымен қатар сөз сомдаумен этикасы, нормалардың барлық

мағыналылық кезінде олармен таусылмайды.

Риторикалық этика ритордың тыңдармандармен қызметтестік шарттарын зерттейді. Фактілерді талқылап және бағалау барысында шешімдерді құрастыруда, қабылдауда және жандандыруда жаңа тәжірибе жинақталады, олар қалыптасады және олардың жағдайында кейінгі әрекеттер ағымы өтетін жаңа, шынайы өмір пайда болады.

Нақ осы кезде кейінгі жағдай тәуелділігінде сол немесе өзге де нормалар міндетті түрде бұзылады, олар ширақтанады және қосымшаланады немесе тыйым салынады (егер ақталмаған бұзушылық болса) немесе ритор және оның дәйекті дәлелдемесі этикалық әлсіз болып шықса.

Қандай да болмасын дамыған заң жүйесінде сөз сомдаумен ды реттейтін құқықтық нормаларды бөліп көрсетуге болады. Олар тілді қолдану, сөз бостандығына және оларды теріс қолдануға, ар-намыстың еріктілігіне, автолық құқықты және интеллектуалды жекеліктілікке жеке құпиялылыққа, тауарлар мен қызметті жарнамалауға, бұқаралық ақпарат құралдарында адамның ойына бақылаусыз әсер келтіруге, құжат айналымына, білім беру жүйесіне, көпшілік кітапханалар және баспа қызметіне қатысы бар. Егер заң жоқ болса, ритордың құқықтық санамен жетекшілік жасауына тура келеді, бірақ құқықтық санаға апелляция жасау дегеніміз ол уақытты сағатсыз анықтаумен тең.

Моральдық нормалар көпшілік алдындағы сөз сомдаумен дың орындылығына, сөзді жариялы айтудың тәртібі мен кезектілігіне, ритордың құзыреттігін көрсететін көпшілік алдында сөз сомдаумен ға деген құқығына, оның дұрыстылығын, нақтылығын және айқындылығын қамтамасыз ететін сөз сомдаумен стилистикалық сапасына, құқықтық нормалармен реттелмейтін жерлерде түсініспеушілікке келтіру үшін жауаптылыққа, тыңдармандарға психологиялық қысым келтіруге, этикеттің ережелерін және аңғарымдылықты сақтауға қатысты.

Әдептілік нормалары ритордың сөз сомдаумен мәнін таңдауы бойынша жауаптылықты түсінуімен, тыңдармандарға қарап сөйлеуімен, сөзді жариялы айтудың техникалық жаңартылуымен, ол ұсынатын жағдайдың дұрыстылығы- мен және шешімнің кейін қабылданатын нәтижелік мән-жайымен байланысты.

Тыңдармандар риторды оның жариялы айту сөзімен бағалайды. Бұл бағалау этикалық және техникалық нормалардың көзқарасы бойынша жандандырылады, бірақ олардың шегінен шығып кетеді. Тыңдармандар сөзді жария айтудың тек қана дұрыстығын емес, сондай-ақ пайдалылығын да бағалайды, яғни, нормалардан тыс кетуінің себепілігін. Сондықтан да егер ритордың түбегейлі ойлары дұрыс, ал ұсыныстары конструктивті болса, оның мысалы, сөз сомдаумен кезіндегі өрескелдігін, тілдегі бұрмалауларын, сөз сомдаумен дағы тұғырсыздығын, пафос орынсыздығын,

дәйектіліктегі қателіктерін және басқа да жетіспеушіліктері кешірілуі мүмкін. Егер ұсыныстар қажетсіз жағдайларға ұрындырса, ал идеялар жарамсыз болса, онда барлық қателіктер және бұзушылықтар ескеріледі.

Ритордың этикалық бағалау жағдайы шешендік әдептіліктер деген атаумен аталады: шыншылдығы, қарапайымдылығы, жақсы ниеттілігі, аңғарымдылығы. Шешеннің әдептілігіне сайлылық ритордың этикалық кейіпімен анықталады.

Адалдық – ритор бейнесі, мақсаттары және дәйектілігінің мазмұны туралы дұрыс ойды елестетуді құрай білу. Адалдықтың ұғымына: жауаптылық, өкілеттілік, ақпейілділік, позициялардың айқындылығы кіреді. Адал ритор өзі алға қойып отырған ойлар мен ұсыныстар үшін жауаптылықты мойнына алады. Сонысымен ритор еркін ойды иемденетінін, ал оның дәлелді құлық болып табылатын және де соның негізінде тыңдармандар ритордың өзі туралы шешім қолдануға құқықтылығын мойындайды.

Ритордың **біліктілігі** сөз сомдаумен мәні мен дәйектілік техникасын таңдауда көрініс табады. Риторикалық дәйектілік ақиқаттылықпен емес, сөзді жария айтудың шындыққа ұласуымен қатысы болады. Әдетте ол толық емес деректерге негізделеді, сондықтан да ритордың ішкі сезімі ұсыныстарды өңдеп шығара білу және шешімдерді қабылдау барысында мағыналы роль атқарады. Тек ұдайы білім алу қана ішкі сезімді тудырады. Өзін-өзі үйреткен адамға қарағанда білімді адам нашар мәліметтендірілген, бірақ ол сөз-сөйлеп жатқан көпшілік алдында нақты сол білім саласының шектігінде тұғырын иемденеді, және өзінің сынға алулығы ақиқатқа қай жерде қаншалықты нақты және жақын екендігін жақсы түсінеді.

Біліктіліктің екінші шарты – машықтық тәжірибе. Сөз сомдаумен дың этикалылығы қашан да тыңдармандарға нақты шешім ұсынатын адамның жеке жағдайымен анықталады. Егер осы адам өзгелерге ұсынып тұрған жолды, оның қыйыншылықтарын, қауіптілігі мен сәтсіздіктерін өз басынан өткізген болса, онда ол адамның позициясы этикалық траптан мінсіз. Қоғамдық позиция мүлдем болмаған қандай да болмасын ой, заңгердің, тарихшының, дәрігердің және де т.б. жеке көзқарасымен алға қойылады.

Біліктіліктен мүлдем хабары жоқ шешен ұжымға, қоғамға жауаптылық есебінде өзінің сөзі үшін жауаптылықты жиі итермелеп тастауға тырысады. Ол «біз», «барлық (сауатты, адал) ойланушы адамдар» деген секілді сөз айналымдарын қолданады. Мұндай шешенді, өз атыңыздан сөйлеңіз деген талап қоюмен орнына қойып тастау күнә емес.

Енді соғы үшінші біліктіліктің шарты – көпшілік алдында сөз сомдаумен техникасын иемдену. Дегенмен ритор өзі алға қойған ұсыныстары және қабылдайтын шешімдерінің нәтижесі үшін жауаптылықты мойнына алатын болғандықтан, бұрыс немесе

жеткіліксіз ойластырылған дәлелділік қателіктердің этикалық мағынасын иемденеді.

Ақпейілділік адалдықтың көрінісі есебінде адал ниетті көрсете білуімен бекітіледі (оның болатындығы болжанады), яғни мәселелерді шешу мүмкіншілігіне және деректердің жеткіліктігіне қатысты тыңдарманды шатастыруға итермелеу емес. Мұнда бірінші жолда ақпейілді ритор ойластырылмаған және әзірленбеген сөзді қалыптастырмайды және сырттай өлшенген сынға және бағалауға қол жеткізеді дегенді білдіреді.

Одан басқа, ақпейілді ритор сынға түсіп жатқан жағдайдың дұрыстығын және сенімділік дәрежесін көрсете алады. Жекелеп айтқанда *айыптаушы* сотталушыға қатысты оны бас бостандығынан айыру орындарында не күтіп тұрғаны туралы тыңдармандарға жалған сөйлей алмайды, ал *қорғаушы* ақталған және бостандыққа жіберілген қылмыскердің қандай әрекеттер жасауға қабілеттігі бар екендігі туралы қоғамды алдап жалған сөйлеуге моральдік құқығы жоқ.

Егер өкілеттілік ритордың басты жолда мәндік және тілдік әзірлігінде көрінсе, онда ақпейілдігі көпшілік алдында сөз сомдаумен ға әзірлік пен ойластыру тәжірибесін риторикалық құрылыста әдістерді максималды толық қолдануға қалыптастыруда көрініс табады.

Ақпейілді ритор қоғам үшін емес, шынайы мағынасы бар мәселелерге бас бұрады және өзін-өзі сынап білу үшін емес, керісінше сондай мәселелерді шешуге талпынады. Ол дерек жүзіндегі материалды толық икемдеп және шешімдер нұсқаларында және болып тұрған дүрекейліліктегі (прицеденттіктегі) – мәселер халінде өзіне есеп береді. Ол алға қойған ұсыныстар мен дәлелдер мүмкіншіліктерінің теріс нәтижесін түсінеді.

Ритор өз ұсыныстарының «қолдаймын» және «қарсымын» деген болжамды ойларын максималды толық өңдейді. Ол дәлелдерді тиянақты сұрыптап алады және талқылаудың жемісті нәтижесін қамтамасыз ететіндей етіп оларды қолданады. Ол қарсыласының полемикалық болжамды ойларын, егер олар негізді болса және оппоненттің позицияларында мағыналық ойлылықтың болуын табуды қабылдай біледі.

Сонымен, ол өзінің жеке ұсыныстарын өзгеге тыққыштамайды, бірақ өзекті болатын және ең жақсы жолмен негізделетін сол шешімді қабылдауға әзір. Бұл дегеніміз, ақпейілді ритор талқыланудағы сауалдардың сипатына және тыңдарманның тәжірибесіне сай келетін, анықталған және жалпы қабылданған ережелер бойынша құрылатын дәлелдерге талпынады дегенді білдіреді.

Кішіпейілдік дегеніміз – бұл тыңдармандарға қатысты теңдік және одан үстем тұру позициясын дұрыс ала білу қабілеттілігі: нақты үстем тұру кері кетуді, ал нақты теңдесу – менсінбеушілікті тудырады.

Беделге диалогтық сөз сомдаумен техникасын қолданумен жетуге болады, оларға келесі ерекше қасиеттер:

а) Жұптас адамның сөздеріне көңіл бөлу. Риторика айтылған сөздерді қабылдай білуден басталады, өйткені кім тыңдап отырса, сол айтылып жатқан сөздерді ұғады және есінде сақтайды және ұтымды жағдайда болады. Этикалық ритор өзiнiң жұптас адамы және оппонент сөздерiн барынша толық айтып болуына талпынады. Бұл дәлелдік техникасын таңдауға және сөз сомдаумен ға дұрыс қосылуға мүмкіншілік береді. Осыған Н.Ф. Кошанскийдің «жол берушілік» атты жалпы риторикасы бейнелерінің (әдістерінің) бірі шақырады.

ә) Мәліметтер сараптамасы. Ритор сөз сомдаумен мазмұнынан жұптастың жеке тұлғасын бөліп тастауға тылпынады; сөз айтушы тұлға туралы, оның әркелкі сөз-сөйлеулерін және ол туралы талқыларын салыстыра отырып болжам құру, жұптастың мақсаттық және мүдделік көзқарасына байланысты сөз айтудың мазмұнын қарастыру; өзінің мақсаттарың және міндеттеріңмен сөзді айтудың мазмұнын сәйкестендіру сол бір тақырыпқа байланысты сөз сомдаумен дың мазмұнын өзге де сөзді жариялы айтулармен сәйкестендіру сөз айтудың жағымды бөлігін жағымсыз бөлігінен ажырату.

б) Позитивті мәліметтерді қолдану. Қарым-қатынастың дамуы өзара жағымды ойлар мен деректерге негізделген. Диалогты тиімді жалғастыру үшін жалпы позицияда тіктеліп және қарама-қайшылықтардан ойды бөлу қажет. Жұптастың нағыз жағымды айтылған сөздерінің мазмұны барынша құнды және көңіл бөлуге тұрарлықтай есебінде қарастырылады.

в) Этикалық ритор жұптас үшін маңызды және оның сөз-қатуының сараптамасынан бастау алатын деректерді келтіреді.

г) Жұптасының заңды мақсаттары мен мүдделері болуына құқығы барын мойындай отырып, ритор өзiнiң де жеке мүдделерінің сақталуын және дәл сондай құқығының барлығын мойындатуға қол жеткізеді.

Сабырлық тек қана, өзгенің жеке позициясын және тұлғаны сөз қылмау, ешқандай да қолдан жіберіп алушылық емес, қандай да болмасын көзқарас заңдылығын мойындау дегенді білдіреді. Сот риторикасы үшін бұл сөзсіз маңызды, өйткені айыптаушы мен қорғаушының мүдделері анықтама бойынша қарама-қайшы, ал мақсаты бір.

ғ) Ритор тыңдарман аудиторияға бір оймен жақын және тең, оның сөз-қатуға деген құқығының негізі – тыңдарманның мүддесі мен құндылықтарын қолжетпестей етіп қорғау, өйткені онымен бірге құндылықтар иерархиясы туралы болжамдарды бөліседі. Соттағы сөз сомдаумен үшін осы тыңдарман дәрісханасы шынайы дәрісхананың алаңы емес, сондай-ақ біртұтас барлық қоғам, қоғам мүддесі – қандай айыптаушынікі болса, сондай қорғаушының да қамы мен мақсаты.

д) Ритор тыңдармандарға бір оймен жақын және тең, өйткені қоғамның құндылығы мен өзектілігі бар мән туралы айта алады, әдетте ол оны оқырман немесе тыңдарман шамасы келсе жасай алатындай етіп келтіреді.

е) Ритор өзінің тыңдарман аудиториясынан өзгешеленетіндігі неде дегенде, ол дәлелдерді жалғастырып және басқа бағытқа бұра алады, өйткені бұған ол өзінің жеке мүдделерімен емес, борышымен және тыңдармандармен міндеттелген.

ж) Кішіпейіл ритор «жалған атты ритордан» бірбеткейлік позициясымен бөлектенеді, өйткені тыңдармандар және дәлел мәніне деген қатынасқа нысандалатын оның абыройы өзгеріссіз қалады.

з) Кішіпейіл ритор сынауды өзіндік шектейді, ол полемикалық қарсыласының сынына жағымды ойларын қарсы қоюға талпынады. Сынай отырып, кішіпейіл ритор оппонент тұлғасын емес, ойлары мен деректерге күмән тудыртады. Сонысымен ол полемиканың эристикаға айналып кетуіне жол бермейді.

Ақпейілділік. Ритор тыңдармандарға қиянат жасамауы керек, оның барлық ұсыныстары тыңдармандардың (қоғамның) қамына бағытталады. Егер айтылған сөздің қандай пайда келтіретіндігі жағынан мазмұны түсініксіз болса, онда ритор этикалық дұрыс қалыптаспаған әлсіз деп танылады. Ақпейіл ритор өзінің емес тыңдармандардың мүдделерін назарға алады, сондықтан ол өзіндік айта салудан, алдын-ала ойластырылмаған шынайылық, эмоционалды және қызбалыққа салынып артық сөз сомдаумен дан, сөзбен қылықтарға дереу және жеткіліксіз салмақтанылған реакциядан өзін-өзі ұстамды тоқтатады.

Эпидейктикалық дәйекте ақпейілділік ұсыныстардың жоғарғы ниеттерінде – қоғаммен қабылданып және оның дәстүрлеріне, міндеттеріне және алатын орнына сәйкес келетін, тұрарлық құндылықтарға және көзқарастарға талпынысын бекітуге және де қандай да болмасын әдепсіздіктермен сыйыспаушылығында көрінеді.

Соттық дәйекте ақпейілділік бірбеткейлік және әділдік, бірақ деректерді жарылқаушылық бағалауда көрінеді.

Кеңесушілік дәйекте ақпейілділік тыңдармандарда мейірімділіктің мүмкін болуы ықтималдығындағы ұсыныстарда көрінеді.

Ақпейілділікпен байланысты барынша күрделі этикалық мәселе тыңдарман дәрісхананың қалауымен ритордың ұстанымының сәйкес келуімен құралады, яғни танымал емес ұсыныстарды дәйектендіру қажет болған жағдайда (мысалы - зұлым адамды жақтау немесе жағымды адамды айыптау).

Мұндай жағдайда ритор тыңдарман-дәрісхананың бөлінуіне немесе иерархиясына жүгінеді.

Ол өзінің ұсыныстары және дәйектерін санатты талқылауға шамасы жететін және өз кезегінде ұсыныстарды жинақтап және

танымалдандыратын көбірек өкілетті және қоғамның жауапты бөлігіне көңіл аударады.

Ритор аздық өкілетті тыңдарман-дәрісханада дәл сол кезде оның тұтастығын және тізбектік позициясын сақтай отырып дәйектердің әртүрлі, бірақ орынды жүрістерін құрайды. Сонысымен ол барлық дәрісхананың келісімін және оның әркелкі тұстарының тізбекті қосылуына қол жеткізеді.

Иерархиялық тактиканың маңызды ерекшелігі, яғни этикалық ритор тізбекті түрде өзінің талғамы мен жеке пікірін пайдалана алатындығы, оның шамаланған мәселелерінің тәсілі мен құралдарын және келісімінің мәні болып табылатын аяққы мақсаттарында орын алады.

Аңғарымдылық - шешімнен кейін не болатындығын алдын-ала болжай алуы. Көпшілік дәйек мәселелі және даулы, ритордың сөйлемдері өзінен кейін тек қана жағымды немесе жағымсыз зардаптар келтіріп қоймай, сондай-ақ тыңдарман-дәрісханада дауды туғызады, сондықтан ритор ең алдымен сөзді айта салудан бұрын өз ұсыныстарының мүмкін болатын жағымсыз жағдайларын және де дәйек оның алдына қоятын мәселелерді аудиторияның шешу мүмкіншілігін бағалайды.

Дәйектілік даулы сәттерді міндетті түрде келтіреді, өйткені тыңдарман-дәрісхана өздерінің жеке көзқарастары, мәселелер туралы жеке көрінісі, келтірілген деректерге деген қатынастары және топтарға бірігуге деген әдеті бар адамдардан тұрады, біркелкі дәрісханалар мүлдем болмайды, ал келісімдер мен бірігулер қашанда толық емес.

Бірақ дау тыңдарман-дәрісхананың өз күшімен шешілуі керек және де ритордың этикалық міндеттері тыңдарман-дәрісхананың тек қана алдына, олар мүлдем шеше алмайтын мәселелерді қою болып табылады; дәйекті, тыңдарман-дәрісхана мәселелерді шешу қабілеті бар жолды таба алатындай етіп құрады.

Егер дәйек тыңдарман-дәрісхананы бұрышқа тақаса, ішкі соқтығыс болмауы мүмкін емес болады, аяғында ритор әділ түрде аңғарымсыздығы үшін айыпталады. Сот риторикасы үшін бұл аса маңызды, өйткені айыптаушының жалынды сөз-сомдауы айыпталушыны сот мәжілісіне қатысушылары ұрып-соғуға дейін жеткізуге оқталуына себеп бергендігі, ал қорғаушының сөз-сөйлеп шығуы керісінше жағдайларға келтіргені, яғни көпшілік айыпталушыны босатып алуға шара жасағаны белгілі болған жайттар болған.

Дәйектілікке бірігу дегеніміз ритормен емес, тыңдарман-дәрісханамен қабылданатын шешімдерді білдіреді. Бірігу риторикалық эмоциямыз мүмкін емес. Бірақ риторикалық эмоцияның ерекшелігі сонда, өйткені ол қашанда тыңдарман-дәрісхананың көпті немесе азды саналы таңдауының нәтижесі болып табылады. Оқушы

немесе тыңдаушы әдетте тек оған қана эмоция есебінде ұсынылатынын жеткілікті жақсы сезінеді, бірақ сонымен қатар тыңдарман-дәрісхана келесідей өшпенділік, аяу, үрей, қызғаныш, ашу-ыза, өзін-өзі жоғары санау, эгоизм секілді жағымсыз және түкке тұрмайтын риторикалық эмоцияларға жайлы және жеңіл беріледі. Эмоциялар жылдам өтіп кетеді, ал олар туралы зейін есте қалады. Сондықтан да қоғамның әдепті нормаларымен жұғыспайтын эмоцияны келтіретін ритор, аяққы кездерде сәттілікке ие болуы мүмкін, бірақ бұл сәттілік алдамшы болады.

Сонымен аңғарымды ритордың түсінетіні, біріншіден, өзінің тыңдарман-дәрісхананы басқару мүмкіншілігі дәйектіліктің қиын да күрделі сараптамасына деген икемімен қана емес, сондай-ақ шешімнің нәтижесімен де шектеулі екендігін екіншіден, тыңдарман-дәрісхана еркін ойлау қабілетіне ие, сондықтан-да оның өзін-өзі тани біле беретін құралдар емес болып саналатын адамдардан тұратындығын, үшіншіден, дәйектілік оның шеңберінде жанданып және сол нақты қоғамның мәдениетімен ұсыныстардың шынайы құрамы шектелетін қоғамның нормаларымен және тарихымен сыйымды болуға тиіс, төртіншіден, аңғарымсыздықтың нәтижесі тез арада орнамайды, бірақ олардың болмауы мүмкін емес, әмбе ол тек тыңдарман-дәрісханаға қана емес, сондай-ақ ритор үшін де.

§ 16. Риторикалық логос Дәйектілікте ритор ақиқатты және дұрыс деп санайтын идеялар мен болжамдар жақсы болып саналмайды, керісінше тыңдарман-аудитория үшін жағымды қабылданатындар саналады. Шындығында ритор сәттілікке талпынады, бірақ ол егер тек қана көпшілік алдындағы сәттілікке ұмтылса, онда оның дәйектілігі құрылымды деп айту өте қиын.

Шешендік Квинтилиан үшін - *vir bonus dicendi peritus* – сөз сомдаумен ға дайын тұратын тұрарлық ер деп саналады, содан «жақсы сөйлеу» ғылымы да дұрыс немесе әдемі сөйлей білу шамасына ұштаспайды. Квинтилиан үшін «жақсы» дегеніміз «тұрарлық» деп түсініледі. Сондықтан да «жақсы сөйлеу» дегеніміз – ол анықталған мақсатпен және айқындалған орында сөзді қажетті және тұрарлықтай етіп сөйлей білу. Шешен үшін дәйектіліктің дұрыс нәтижесі қашанда жағымды және ыңғайлы болып келе бермейді. Қалай да болмасын көздерін жеткізуге ұмтылу, әдетте тыңдарман-дәрісханаға көрсетілген күш қолдану болып саналады.

Егер де ритордың позициясына дәйек бағытталған тыңдаушылар қосылғысы келмесе, жақсы ритор психологиялық күштеу қолданылатын айла-әдістерге бармайды немесе ақпейілділікке жатпайтын дәйектер ерте ме кеш пе өзі бағыттап отырған қарсыластыққа және ұсыныстарға өзінде соқтықтыратын тыңдарман-дәрісхананы

адастыруға барғызбайды. Ойдың еркіндігі – ритор мойындауға міндетті болатын шынайылық.

Риторикалық дәйектілік – тыңдарман-дәрісхананың келісіп және қосылуына келтіретін көпшілік пікірін айтатындылықты қалыптастыру.

Келісу – пікір айтудың негізділігін, оның дұрыстығын, орындылығын, ақылдылығын тыңдарман-дәрісхананың мойындауы.

Қосылу – ритордың позициясын қолдауға дайын тұруы.

Дәйектілік сөз сомдаумен ға немесе кітапқа ұштаспайды, бірақ оның барысында ритор және тыңдарман-дәрісхананың арасында қатынас қалыптасатын, көпшілік сөз-сөйлеуінің жүйелік жұптасуы болып табылады, дәрісхананың көз алдында ритордың кейіпі нысандалады, ал ритордың өзі дәрісханамен бірігіп сөз сомдаумен дың шарттары мен стилін қалыптастырады, мұнда ритордың кейіпі мен стиліне ұйымдасып және ыңғайласатын дәрісхана да дамиды.

Тыңдарман-дәрісхана және дәйектілік

Тыңдарман-дәрісхана қоғамдық топшалықтар есебінде дәйектілікпен құралады және осы ойда ритордың құрылымы, оның еңбегінің жемісі болып табылады. Сондықтан да риторикада дәрісхананың типтері дәйектіліктің техникасымен байланысады және әмбебап пен жеке, конвенционалды және конвенционалды емес дәрісханалар бөлінеді.

Әмбебап тыңдармандар түйсіндері олардың айтылған сөздің мазмұнын түсіне алатын шамасы бар, олармен құқықтығына, мәдениеттігіне, тарихтылығына немесе өзге де жеке мән-жайларына қарамастан келісіп және ұсыныстарына қосылатын әрбір адамға бағытталуды көздейтін, дәйектіліктерді құрастырады.

Қосылуды келісумен ұштастыру үшін, мысалға, оны «туамалық» қисындылық және әдептілік қағидаттармен қаруландыра отырып, егер ол қисындылық жөнді құралғандығын, шын мәнісінде қабылдап қосылуға мәжбүр болып, айтылған сөздерге қосылатын дұрыс адамның сондай кейіпін құрады.

Конвенция – әртүрлі және әркелкі мақсаттар үшін құралады, өзінің ұғымында ғылыми немесе заңи дәйектілікте конвенционалды, бірақ бұл жерде конвенцияның сипаты шешімнің қолданылуының шарттарымен айқындалып және іс-жүргізу нормаларымен шектелген. Сондықтан конвенционалды дәйек қашанда әмбебап бола бермейді: әркелкі ғылыми салаларда және әртүрлі құқықтық жүйелерде кезінде келісу мен қосылуға келтіретін өзінің ережелері мен процедуралары болады.

Дәйектіліктің мазмұнды циклі. Тыңдарман-дәрісхананы нысандауға, дәйектілік конвенцияның бекітілуіне, талқылаудың пәндік саласын айқындауға, өндірушілікке, қабылдауға, таратуға және шешімдерді пысықтауға келтіретін дәйектіліктің толық өңделуі. Пәндік көзқарасқа байланысты дәйектіліктің үш түрі болады: эпидейктикалық немесе көріністік, соттаушылық және кеңесушілік.

Эпидейктикалық дәйектіліктің міндеттері – қағидаттар мен

құндылықтарды бекіту, солардың негізінде мәселелер талқыланады. Эпидейктикалық дәйектіліктің мәнділіктері уақыттан тыс қарастырылады: мұнда нормалар, жалпы ережелер, табиғаттың заңдары ауыспалы мән-жайлардан тәуелсіз болып көрінеді. Эпидейктикалық дәйектілік аталмыш жалпы орындар немесе **топостарды** тауып және нысандауға мүмкіншілік береді.

Соттаушы дәйектіліктің міндеттері – анықтау, айқындау және деректерді бағалау, сондықтан соттаушы дәйектіліктің өткенмен ісі бар.

Кеңесушілік дәйектіліктің міндеттері – ұсыныстарды талқылап және шешімдерді қабылдау, сондықтан да кеңесушілік дәйектіліктің пәні – болашақ.

Дәйектілікті дұрыс құрастыру эридейктикалық, соттаушылық және кеңесушілік сөзді жариялы айтудың реттілі өңделу жолдарын болжайды. Басында жалпы орындар өңделеді және қабылданады, кейін деректер бекітіліп және бағаланады, соңында деректер негізінде ұсыныстар алға қойылып немесе талқыланады және шешімдер қабылданады.

Егер де осы ережелер эпидейктикалық дәйектілік бөлігінде бұзылатын болса, онда деректер айқындалмаған және даулы болып кетеді. Егер деректі материалдар жаман өңделген болса, онда шешімдер негізсіз және түйінсіз болады. Егер жаңа ұсыныстар талқыланбаса және шешімдер қабылданбаса, қағидаттар мен деректер туралы пікірталастық бекер болады.

Риторикалық дәйек. Риторикалық дәйек деп (жай дәйек) тыңдарман-дәрісханамен шынайы, дұрыс, орынды және жағымды есебінде бағаланатын жеке және аяқталған, сөз түрінде рәсімделген ой аталады. Дауда барлық тараптармен полемикалар қолданылады.

Дәйек – талқыланатын жағдайдан соттаушылықтан немесе ұсыныстардан және тыңдарман-дәрісхана үшін жағдайды мойындайтын, оны айқын ететін, кәдуілгі және жағымды болатын соттаушылықтың негізінен тұрады.

Дәйекті дұрыс құрау үшін, үш міндетті шешу қажет:

- Шынайы және жалпықолданыстық ретінде қарастырылатын идеяны табу;
- Жағдайды сол идеямен жақындастыру;
- Болжамдарды жағдаймен байланыстыра отырып және оларды реттік тәртіпте орналастырып, осындай жақындасудың негіздерін ұсыну.

Тәртіп бойынша әрине дәйектіліктің үш мәндік бөлімдері көрінеді топос, трек-сызба және редукция.

Топос – жағдайдың келтірілуі мен соның негізінде дәйек құралатын жалпы идея.

Редукция – терминдер мағынасының топос мағынасына деген мәліметтері.

Трек-сызба – жағдайдың құрамы, байланысы мен реттілігі және

дәйектің болжамдары.

§ 17. Топостардың жалпы және жеке, ішкі және сыртқыларға бөлінуі

Жалпы топос деп дәйекте қабылданып және талқылауды қажет етпейтін идея, ереже немесе қатынасты атайды. **Жеке топос** –

міндетті емес, көпшілікпен емес және ұдайы емес болып табылатын идея және ереже. Риторикада ішкі және сыртқы топостар бөлінеді.

Сыртқы топос деп – соттаушылықтың пайда болуын келтіретін екі қатынастылық санаттарды атайды, мысалы, «пікір-білім», «ақиқат-әділеттілік», «заң-ғанибет».

Бұл санаттардың жұптары ойдың бастапқы нүктесі есебінде қызмет қылатын, ойлық тұтастық есебінде мәдениетте нысандалған. Заңның нақты ғанибетпен, ал пікір біліммен жағдайланатыны маңызды. Сыртқы топостар жалпы қабылданған болып саналатындығы сондықтан, өйткені бұл жұптардың мағынасы күмәндылыққа ұрынбайды. Сыртқы топостардың мүшелері мен термдері өзге де ұғымдармен қатынастылықта болуы мүмкін: «заң-салт-дәстүр», «ақиқат-шындық», «білім-надандық». Бірегейлігінде мұндай ұғымдар күрделі, иерархиялық ұйымдасқан жүйені құрайды. Оның сот риторикасындағы ролі әсіресе, біздің қазіргі кездегі саяси тұрақты емес уақытымызда ерекше маңызды.

Ішкі топостар құралдығы ретінде сыртқы топостардың бөліктері өзара байланысатын қарым-қатынастарды түсіндіреді. Мысалы: «білім сәттіліктен жоғары», «заң – құқықтық норманың түрі». Дәйек топостардың күрделі ұйымдасқан жүйесін көрсетеді. Дәйектің пиғылына қойылған топостардың жүйесі, трек-сызбамен редукцияда өңделінуі мүмкін.

Жағдайды алсақ: «Қазақстан Республикасының барлық азаматтары заң алдында тең болуы керек, ал заңдардың өзі құрылыспен және қоғамның мүддесіне сәйкестілікте құралып-өңделінуі қажет» топостардың жүйесін қосады: «қоғам-заң», «азамат-қоғам», «азамат-заң», «құрылыс-мүдделер», «үлкенді-кішілі», «бөлік-тұтастық», «мақсат-құрал». Егер жағдайды болжамдармен қосып қарасақ, онда бөлімнің тұтастыққа дегені есебінде азаматтың қоғамға деген қатынастаылығын, ерекше мақсатты және мүдделі субъект есебінде қоғамның өзі туралы көз-қарасты, қазіргі кезде қолданылып жүрген заңның қоғам мақсаты мен мүдделеріне мүлдем сәйкессіздігін және т.б. қарастыруға тура келеді. Бірақ мұндай жүрістер потенциалды көрсетілген жағдайларда көрініс табады.

Ішкі топостар. Ішкі топостар үш топқа бөлінеді: анықтама, жағдай бірлігі және мән-жайлар.

Анықтама топостары толығынан немесе жеке ұқсас ретінде ұштасатын немесе біркелкілік емес және әркелкі жалпы санаттарға жататын дәйектер, термдерді бұрады.

Мәндік. Топостың негізінде мәнділіктер тек қана теңестіріп көру емес, сондай-ақ қосып көруді қабылдамайтын, бағыттаушы анықтама

немесе кейіптік анықтамада құралады.

Ұқсастық. Термдердің қатынастары олардың толық немесе бөліктік теңдестігіне нұсқайды. Ұқсастықтың топосы сөздің мағынасын анықтауға немесе пәннің қабілетсіз белгілерін қабылдамауы үшін жиі қолданылады.

Келіміңкіреу және келімдену. Осы топостың көмегімен пәннің орынды және орынды емес сапасы сілтенеді, мұның маңыздылығы соттаушы және кеңесуші дәйектердің құрылуы кезінде, тілек еткен жаңартылулардың сипаты мен сатылығы анықталғанда – қандай да құрамдарда өзгереді және өзгерілуі тиіс.

Белгі. Бұл топос термдердің біреуін өзге термнің куәлігі есебінде қарастыруға мүмкіншілік береді, дәйекке ритордың жеке тұлғасы мен тындарман-дәрісхана қосылады.

Арақатынастылық. Тек қана бірігіп көрсетілетін немесе қатынастылық ретінде қарастырылатын санаттар бар.

Өндірістілік. Бұл топос қатынастардың иерархиялылықты, тәуелділікті және қайтарылмастықты бекіте отырып термдерді байланыстырады.

Тек және түр. Тектітүрлік қатынас бағынышты термді кейбір саптылыққа тек қатыстыруға қана мүмкіншілік бермейді, сондай-ақ жеке ұқсастырып немесе термдік қатынасты жайландырады.

Бөлік және тұтастық. Бір бөлікті тұтастыққа қосу, тұтастан бөлікті бөліп алу секілді иерархия бойынша термдердің бөліктік ұқсастықтарын болжайды, өйткені бөлім тұтастықпен бөлім біртекті болуы қажет және де қосылған термдерді функциясы немесе белгісі бойынша жайландыру.

Есім. Аталу аталған заттардың мәнін сипаттайды, сонымен қатар есім затпен шартты түрде қатысты болады, өйткені өзге болуы мүмкін. Зат мәндік анықтамалықты алады және де нақтылықты егер ол тек аталған болса және егер оның есімі дұрыс болса.

Жағдаяттылықтың топосы. Осы топос тобының көмегімен сай келушілік, айырмашылық, термдердің бір-біріне кезектік тәуелді болуы және олардың бағалануы бекітіледі. Жағдаяттылықтың топостарына теңдестіру, салыстыру, қарама-қайшылықтар, сыйымдылық және аталмыш адамға дәйектілік жатады (*argumentum ad hominem*).

Теңдестіру (азды-көпті). Теңдестіру кезінде термдер сандық жағынан қатынастырылады және жағымды немесе жағымсыз бағалар тәуелділігінде азды немесе көпті қасиеттермен белгілердің көрінісіне өзінің қызығушылығын білдіреді.

Салыстыру. Теңдестіру топосына қарағанда салыстыру топосы сапалы сәйкестіктер немесе айырмашылықтарды көздейді, осының негізінде термдер байланысып және осында таңдау, иерархизация немесе келістіру мүмкін болады.

Қарама-қайшылық. Мұнда термдер әркелкі жағдаймен қарама-қайшы қойылуы мүмкін, яғни белгілері, сапасы, саны, атауы, қатынасы бойынша. Қарама-қайшылықтың топосы дәйектілікте ширақ қолданылады.

және оның негізінде әдетте айыру дәйектері құралады.

Сыйымсыздық. Бұл топос алдыңғы топостарға карағанда күрделірек болып келеді, өйткені жағдаяттықтың термдері болып мазмұндары қарама-қайшы келетін сөзді жариялы айту мен әрекет саналады. Сыйымсыздықтың мазмұны таңдау қажеттілігіне, немесе екі термдерді аластауға келтіреді.

Адамға деген дәйек. Адамға деген дәйек полемикалық дәйекте ширақ қолданылады және жеке тұлға мен құлықтың бағалануының негізгі құралы болып қызмет етеді.

Мән-жайдың топосы.

Шынайы немесе ықтимал деректің көрінісі және сипаты үшін қолданылады.

Риторикалық дәлелдемеде дерек өзімен бірге өзге субъектілер үшін маңызды салдарын тартатын анықталған субъектінің іс-әрекеті есебінде көрінеді. Деректі іс-әрекет есебінде сипаттау үшін кем дегенде грамматикалық сөйлем қажет, олардың мүшелерінің қатынастарын, егер оларды формалды-грамматикалық емес, керсінше мағыналық ретінде қарастырса, онда ол мән-жайлық топос болып саналады. Ұйғарым топосы өзінде мағынасы әзірге мазмұндалып және анықталып жатқан жеке термдермен шараларды көрсетеді Мән-жайдың топосы сөз-айтылуында термдерді байланыстарын құрастырып және сынға түсіруге мүмкіншілік беретін және біркелкі, бөлінбелі, тұтастық есебінде таныстырады. Сөйлемде үш маңызды, сәйкесінше субъект, әрекет және нысанды білдіретін бастылары ажыратылады.

Орны. Оның объектке деген қатынасында әрекетінің маңызды сипаты көлемдік анықтамалығы болып табылады.

Әрекет және шыдамдылық. Термнің бірі субъект және әрекеті ретінде, ал екіншісі оның объектісі ретінде түседі. Субъектінің барлығы объект немесе оған керісіншесін түсіндіреді.

Негіз. Бұл топос субъект пен әрекетті байланыстырады және оның қолданылуы деректі түсіндіреді, себебі ол сынып немесе санатқа қосылуына мүмкіншілік береді, әркелкі әрекеттер нақты қабылданған шешімдер негіздері бойынша топталады және де негізсіз әрекет керек десеңіз шынайы емес деп қаралуы да мүмкін.

Құрал. Бұл топос ниет немесе әрекетті мақсатпен қарапайым түрде байланыстырады, оларға қатысты құрал орынды немесе жағымды есебінде қарастырылады. Мақсаттың және құралдың үйлесімділігі сынға алу дәлелінің бірден-бір көп тараған жолы, соның көмегімен әрекеттің өзі немесе әрекет жасаушы бағаланады.

Әрекеттің бейнесі. Бейне немесе әрекеттің тәсілі мағынасы бойынша құралға жақын, бірақ оларды тиянақты ажырата білу қажет. Құрал таңдалады және ол сыртынан әрекетке деген қатынас бойынша сырты болып келеді, ал нақ сол уақытта тәсіл әрекеттің қасиетіне тән болып табылады.

Сыртқы топостар.

Сөзді айта білуді әртүрлі топостарға келтіруге болады және сонымен бірнеше мағыналық қатарларға қосып, олардың әрқайсысының шектігінде өзінше мағыналанатын болады, өйткені оның ақиқаттығының шарттары және мазмұндық бағалауы әртүрлі. **Дәлелдеме өнері** көп жағдайларда қажетті топосқа сын келтіруді білумен анықталады, ал топосты ауыстыру – адастыруға келтірудің бірден-бір көп тараған тәсілдерінің бірі.

Риторикалық дәйек сөйлемді, жағдайды және деректерді өзінде көрсетеді.

Сөйлем. Сынға алу, ритордың талқылау үшін ұсынатыны. Егер сөйлем тыңдармандардың келісімі үшін өзіндік жеткіліксіз болса, ол келбетті, жағымды және оны мағына бойынша байланысты барынша болымдылықпен деректермен және сөз сомдауларымен күшейтіледі. Айта кететіні нақты дәлелдермен емес деректермен, өйткені олар сондай болып кетуі ықтимал.

Жағдай - онда дәлелдің топосы көрсетілетін және оған сөйлем келтірілетін сынау. Риторикалық дәйектілік, Квинтилиан заманындағыдай топосты өзінде көрсететін жеке болған жағдайды (казусты) ереже нормасымен, жағдаймен (тезиспен) байланыстырады.

Дәлелдің топосы - деректер келтірілетін тезаның мағыналық ядросы. Топос құқықтық норманың догматикалық жағдайының т.б. әркелкі нысандарында көрінуі мүмкін. Әркелкі көріністер тәсілдерінде топос күрделі атауларды бірегей құрайтын екі маңызды санаттар қатынастылығы болып қалады, олардың әрбір мүшесі субъект және сынға алу құндылығының предикаты болуы мүмкін. Ақырында, топос дәлелдеме және топос дәлелден ажыратылады.

Сонымен, топос дәлелдігі мен топос дәлелі болып екіге бөлінеді. Топос дәлелдігі ішкі және сыртқы болуы мүмкін, сыртқы топос қатынастылық санаттарды көрсетеді, ал ішкі – санаттардың қатынасының тәсілі. Дәлелдің топосы қашанда сыртқы және ішкі топостардың дәйектілігін біріктіреді, өйткені ол нақты сөз айтылуында көрініс тауып және рәсімделген.

Ортақ топос, өзіне сөз айту келтірілген топос дәлелінің шаралылық сипатымен анықталады, айтатыны ол айқындалған иерархиялық жүйеге қосылған. Топостың шынайы орны иерархияда дәлелдеменің риторикалық дұрыстығын құрастырады.

§ 18. Иерархиялық топосты келесі түрде таныстыруға болады

1. Ғылым

- а. Математика және логика.
- б. Гуманитарлық ғылым: философия, тарих, құқықтану, өнертану, жағрафия, әлеуметтану, психология және т.б.
- в. Жаратылыс ғылымы: физика, астрономия, химия, биология, геология.
- г. Қосымша ғылым: педагогика, медицина, технология, экономика, саясаттану, экология, әскери ғылым.

2. Құқық

- а. Құқық қағидалары.
- б. Қолданыстағы заң.
- в. Сот тәжірибесі.
- г. Заң салты.

3. Тарихи тәжірибе

- а. Қоғамның даму орны: Ұлттық-мемлекеттік құрылыстың міндеттері.
- б. Халыққа білім беру және кәсіби даярлау.
- в. Өркениеттің жағдайы.
- г. Қоғам әлеуметтік ұйымының нормасы.
- д. Табиғи ресурстар және қоршаған орта.
- е. Шешімдердің прецеденттері.

4. Өнер

- а. Логикалық өнер: метрология, гармония, перспектива, элоквенция, поэтика, информатика.
- б. Музыкалық өнер: музыка, әдебиет, сурет өнері, би.
- в. Практикалық өнер: ғимараттық, дизайн, техника, әскери іс, үй-жайлық, әкімшілік, саясат, маркетинг.

5. Жеке бедел

- а. Отбасылық тәрбие.
- б. Білім.
- в. Моральдық деңгей.
- г. Шығармашылық дағды.
- д. Карьера және тәжірибелік дағды.

6. Мемлекеттік институттар

- а. Жеке егемендік билік.

- б. Сот билігінің органдары.
- в. Заңшығарушы билік органдары.
- г. Орталық атқару билігінің органдары.
- д. Жергілікті билік органдары.

7. Қоғамдық мораль

- а. Ұлттық ар-намыс.
- б. Қоғамдық игілік.
- в. Кәсіби этика.
- г. Отбасылық құрылымдар.
- д. Салт – жалпықабылданған жүріс-тұрыс нормалары.

8. Саяси жүйе

- а. Саяси қағидалар.
- б. Саяси тәжірибе.
- в. Саяси партиялар мен бағдарламалар.

§ 19. Қоғамдық пікір

Қоғамдағы көпшілік дәйектілігі көрсеткендей, риторикалық қағидалар бұзылған жағдайда көптеген қоғамдық дауға әкеліп соқтырады (атап айтсақ – ашық сот отырысындағы оқиғалар көп жағдайда қажеті жоқ эмоциялық жағдайларға келтіреді.

Трек сызба және редукция.

Ритор ниеті тәуелділігінде негіздеу, түрлі толықтық дәрежесінде жинақталуы мүмкін. Жинақталу әрбір деректерді өңдеуде және деректер құрамының ұлғаюында болуы мүмкін. Мұндай дәлел элементтерінің жинақталуы амплификация деп аталады: кеңейтілген, жеке жағдайлардың өңделуі болған кезде және көбейтілген деректердің құрамы ұлғайған кезде.

Дәлелді шешімдер қашанда өзара байланысты болып келеді, бірақ бұл байланыс әртүрлі: логикалық, квазилогикалық және семантикалық болуы мүмкін. Қандай да дәлелдердің байланыс түрлерінде, оларға ортақ үйлесімділік талап қойылады.

Үйлесімділік – мұндай дәлелдер мен жағдайдың қатыстылығы, бір-бірін мағынасы бойынша мұндай жағдайда мойындамайды емес, яғни, олардың бірегей ақиқаттылығы мен дұрыстығы мүмкін болып қала бермек.

Мәнді және нормативті болатын пікірлер термдерден және байланыстылықтан тұрады. *Термдер* – жеке мағынаға ие болатын сынаудың ауыспалы элементтері. *Байланыстылықтар* – термдердің қатынастарын білдіретін сапты сынаудың элементтері.

Логикалық дәйектер – бұл онда байланыстылықтардың және термдердің алдын-ала мағынасы анықталған дәлелдердегі деректердің әдеттегі осындай байланысы және дәйектердің саптығы және сондықтан

дәйектердің (тұжырымның) жағдайы міндетті немесе нақты берілген мағынада тұжырымдардан шығарылады (ымдау) алады. Бұл тақырып тереңірек қосымша логика курсына қарастырылады, нақтырақ айтқанда заң факультетінде, сондықтан бұл тақырыпты жөнді қарастырмаймыз.

Квазилогикалық дәлелді байланыс болып, байланыстар белгісі көрсетілген, ал термдердің мағыналық шектігі анықталмаған тұжырымдар байланысы болып табылады. Сондықтан квазилогикалық дәйектілікте біріншіден, тұжырым жолдамалардан реттелетіндігі айқын емес, екіншіден, термдердің белгісі анықтайтын немесе тұжырымдар жағдайымен немесе өзара байланысын күшейтетін, логикалық көз-қарастар тарапынан түбегейлі қолданылады. Бірақ бұл ретте пайымның ортақ жүрісі сақталады және жолдамалар мен тұжырым ажыратылуы мүмкін.

Семантикалық байланыс болып, (тар мағынада, дәлелдің кез-келген байланысы - семантикалық әркелкілігі) онда термдердің де байланыстардың да мағынасы айқындалмаған, ал жағдайлар тек үйлесімді болатын тұжырымдар байланысы аталады.

Логикалық трек-сызбалар

Логикалық байланыс термдердің тар мағынасы мен термдердің одан да кеңірек мағынасының қосылуына негізделген. Қосу негізінде терм толық немесе ішінара теңдестіреді. Логикалық ой тұжырымдарында (толығырақ - логиканың курсына қарастырылған) дедукция және индукция болады.

Дәйектерді таңдаудың бірнеше тәртібі және олардың орналасуының бірнеше түрі көрсетілген:

- Дәйектің күші ритор санағандай дәлелділігімен немесе дұрыстығымен емес, тыңдармандар үшін сенімді және жағымдылығымен анықталады;

- Тұжырымдар қаншалықты аз болса, соншалықты жағдай сенімділеу, немесе кез-келген тұжырым өзінше даулы болып келеді. Сондықтан тұжырымдар тиянақты түрде сұрыптап алынады;

- Тұжырымдар қаншалықты тиісті және айқын болса, ол соншалықты әсер береді;

- Кез келген сөз сомдаумен мәтінде негізінде кіріспеде және қорытындыда айтылғандар сараланады.

Барынша күшті тұжырымдарды бітімдеп және максималды айқын және қысқа айтқан тиімді, ал әлсіздерін мейілінше бірге қосып және тұтастандыру қажет. Тұжырымдардың шынайы реттіленгенінен алшақтанғандық ескерілуі керек, өйткені қорытынды тұжырым бәрінен гөрі сынға алынады.

Өз реттігінде сөйлем келесі талаптарды қанағаттандыруға тиіс:

- Грамматикалық байланысты және толық, бастауыш, баяндауышпен және тұрлаулы және орынды қосымша мүшелік сөйлемдермен анықталуы тиіс;

- Минималды қажетті, бірақ термдерді жинақтау үшін қажетті, олардың мағынасы немесе қатынастылығы сөз сомдаумен мәніне сай келетіндікті көрсетеді;

- Айқын және көрегейлі болу керек;

- Мәселелерді және олардың шешімдерін көрсете білу;

- Даулы, яғни талқылауға мүмкіншіліктерді ашу және өзге де мағыналылық жағынан сәйкестігі бар немесе осы тақырыпқа қатысты мүмкіншілік сөйлемдер болуы керек;

- Жеке термдердің мағыналық жинақталуына, олардың мағыналық топтасуына және тұтас айтылуына жол беріп олар жемісті болуға тиіс;

Осы жоғарыда аталған талаптарды қанағаттандыратын сөйлем нысандамасына қол жеткізу үшін бастапқы ойдың пайда болуы ретіндегідей тақырыпты алдын-ала ойластырып алу қажет.

Ол басты жолда барлық тыңдармандардың сараптамасын, оның жекелік құрамымен, мүмкіншіліктерімен, ұсынылған позициялары және топқа бөлінуімен бірге қосады. Тыңдармандарды аңдап көруге сондай-ақ **дәйектілік сәттерді саралауда** кіреді.

Дегенмен, дәйектілік циклдік түрде жинақталады, маңыздысы эпидейктикалық дәйектіліктің жағдайын, тыңдармандардың қалыптасқан құнды бағыттарын және оның ішкі келісімінің деңгейін анықтау; одан кейін қабылдаушы аудиторияның құрамы және фактілік жағдайы қарастырылады; олар прецедент сапасында қолданылуы мүмкін. Талқылаудың деңгейі мен тәсілдері туралы көрініс беруші алға қойылған кеңесушілік сөйлемдерде мәнді.

Тыңдармандар және дәйектілік сәттің сараптамасы сөз сомдаумен мәнінің анықтамасына оның шешу мәселесі және тәсілдеріне кірісуге мүмкіншілік береді.

Сөз сомдаумен мәні—сөзді жариялы айтудың нақты мазмұны - ритордың айтуға тиіс деп санаған нақты бөлектенілген ойы. Пәнді анықтау сөзді айтудың мағынасын шектеу дегенді білдіреді.

Сөз сомдаумен мәніне қатысты дәйектілік сәт туралы ойдың болуы міндет қоюға көмектеседі, яғни келесі сауалдарға жауап береді: «Нақты айтылған сөзбен қандай шынайы нәтиже тыңдарманның келісімінде дегендей мүмкін және болуға тиіс?». Мұнда ритор өзінің қашанда шектеулі мүмкіндіктерін ұқыпты айқын бағалайды.

§ 20. Риторикалық құрылым Риторикалық құрылым айтылғандардың қорытындысы болып табылады. Айтылымдар дәйектіліктің бір бөлігі болып табылады, айтылымдар жалпы дәйектілікке жүгінеді.

Қалыптастыру.

Қалыптастыру - айтылымдардың ойлау дәрежесінде болуы. Қалыптастыру процесі кезінде автор атап мына нәрсені, мәселелердің шешімі ретінде пәннің ойлау жағдайын анықтайды.

Қалыптастыру: эпидейктикалық дәйек

Эпидейктикалық ритор ешқандай жаңа нәрсені көрсетпейді, бірақ әркімнің ауызша немесе жазбаша ойлау шегі анық болуы тиіс дегенді көрсетеді.

Мағынасына байланысты дәйек

Пәнді жандандыру, яғни оны құрал, бөлік, түр ретінде кеңірек мағынада қарау, салыстыру немесе ұқсастыру, мағынаны анықтай отырып бағалылығын орнату.

Мағынасына байланысты дәйек көбінесе эпидейктикалық дәлелділікте көрініс табады, оның көмегімен ритордың қаншалықты жұмыс жасауы анықталады.

Дәрежесіне қарай дәйек

Эпидейктикалық дәйек ритордың құқығын дәрежелі және тыңдармандарға бағынышты болуы тиіс дегенді ұсынады.

Риторды апелляциялайтын дәрежелі саты:

- Тыңдармандарға міндетті дәлелдемелерді анықтау;
- дейктілік факттермен байланыса дәрісханаға берілетін эмпирикалық нақтылық;
- ритордың өздігінен дұрыстығын тыңдарманға ұнамды сезіндіру;
- эстетикалық дәрісханалық талқылау ішкі сұлулықты көретін шығарма;
- ритордың айтуы бойынша тыңдарманға көрінетін бағалы пайда.

Бұл инстанция қорғаушыға және қорғанушыға сотта түрлі құқық болып табылатынын айта кету керек.

Эпидейктикалық ритор қатысатын дәреже импотопосты дәрежесімен және құрылымымен тығыз байланысты. Инстанцияның және топостардың үйлеспеуі эпидейктикалық дәрісхананың тұрақсыздығына әкеліп соғады.

Модель және антимодель

Модельдің дәйек дәлелі тұлғаның әрекетінің бейнесі және істің, идеясынан құралады. Антимодель модельге қарама-қайшы мағына береді. Модельдердің құрылуы дәрежелі және қолжетімді нақты үлгіде көрсетілуі тиіс.

Модельдер көбінесе мағынасына байланысты құрылады, ал модельге қосылатын топостар сипаттамалық нақты болып табылады.

Шығарылым дәйегі.

Дәреже өтілімге байланысты жиналады. Судья, қорғаушы, прокурор барлығы да өз жұмысына сай болуы тиіс. Шығару дәйегі модель дәлелімен бірге эпидейктикалық дәлел болып табылады.

Доктринаға дәйек.

Дәрісхана шығарым әдістемесіне қосылған жағдайда, шығару әдісінің мазмұнына жүгінуге мүмкіндік туады. Ойлаумен тығыз байланысты доктрина дәйегі, ал доктрина жағдайымен тапсырыстар байланысты болып келеді. Дәйектерді негізге ала отырып

айтылымдарды эпиктикалық концепциямен байланыстыратын доктрина дәйегі топостарды жасаудың нақты құралы болып табылады.

Сынға алушы дәйектер: анықтаудың мәртебесі

Соттаушы дәлелдемесінің қадамдары ішкі қисынына шартталған. Дәлелдеме анықталмайынша оған анықтама беру мүмкін емес және анықталмайынша оған баға беру де мүмкін емес. Риторикада мәртебенің ұғымы қабылданған. Мәртебе өз кезеңінде сатыларынан немесе мәселенің жай күйін талқылаудан тұрады.

Төрт мәртебені атауға болады:

- а) анықтау,
- б) анықтама,
- в) бағалау,
- г) бұру.

Бұру мәртебесінің дербес мағынасы болмайды және алдыңғылардың біріне жиі қосылады.

Яғни, мәртебе кең әдістемелік мағынасында және оларда қосылатын дәлелдер тарихи әдісті құрайды, оның зерттеу тәсілінің жиынтығы болып әрекет арқылы туындаған зардаптың мағынасын анықтау жиынтығы болып табылады. Осы тұрғыда нақты дәлелдемелерді анықтау тәсілдері, мысалы, куәгерлерден жауап алу, айғақтың анықталуының нақты тәсілдері. Бұл ретте сараптама, тергеу эксперименті, қайта құру, математикалық немесе қисындық үлгілеуге немесе нақты ғылыми әдістемелікке жатады, бұлар жеке риториканы білдіреді. Міне ол сондықтан арнайы қаралмауы ықтимал. Соттаушы дәйектер айғақпен жұмыс істейді, қайсысы құрастырылған немесе анықталған және бағаланған, тәмамдалған секілді, ал кеңесші риторика іспен жұмыс істеуі мүмкін. Сондықтан көбінесе кеңесші дәйектер пішін бойымен соттаушымен дәл келеді. Риторикалық көзбен қарайтын болсақ айғақ белгілі бір субъектінің жасалған әрекетінің анық бейнесін, анықталған негізде және оның арғы жағында мән зардаптармен көрінеді. Риторика айғақтармен, яғни қабылданған және іске асырылған шешімдерімен, қайсысы жақсы немесе жаман болады ма деген секілді.

Айғақтың анықталуы мынадай анықтамаларды білдіреді:

1. Әрекет;
2. субъектіге тән кірме қасиеттер;
3. объектінің сапасы және оның әрекеттерге дейін немесе әрекеттен кейінгі жай-күйі;
4. Орын;
5. Уақыт;
6. қимыл амалы;
7. құрал-жабдық;
8. Зардап;
9. сыртқы мінезді анықтау;
10. түрткі болатын себеп немесе ;

11. мақсаттар.

Анықтаудың мәртебесінде міндетті түрде анықтаманың топостарын міндетті түрде қолданады және сонымен бірге жағдайлар айғақтың толық ұсынуын береді және айғаққа жататын мәселелерді талқылау үшін ойлап табудың көздері болып табылады. Анықтаудың мәртебесінде дәйек шындық болып көрінеді, сондықтан тергеуші келісіміне қатысты (немесе жеткілікті шындыққа ұқсастық) шындық болып көрінеді, дұрыстық және сөздердің қолайлылығы.

Сәйкесінше сұрақтар мен жауаптары туралы көнуге тура келген мәселелерді үш шеңбер ерекшелейді: әрекет, субъект, жағдай. Бұл мәселелердің шешімі үйлесімді және мағына бойымен өзара байланысты болуы керек.

Соттаушы дәлелдемелердің сапасына баға беретін формальды сын бар: дұрыс пікірдің құрылуындағы мәселе келісімді түрде айғаққа баға беруге алып келеді, грамматикалық дұрыс екі құрамды сөйлемді жай сөйлем мағынасында айту.

Құрамға дәйек.

Бұл дәйек классикалық риторикада «техникалық емес» деп аталады, онысының, яғни әрекеттің бейнесін оқиғалы негізінде (тап не болды) болады және әдетте әрекеттің сипаттамасы ретінде жабдықтанады және қай жағдай болып табылатынын көрсетеді.

Тұлғаға дәйек. Әрекеттің құрамы орнатылған кезде, субъектінің әрекеті жөнінде мәселе пайда болады. Тұлғаға дәлелдемеде субъектінің үйлесімділігі мен әрекеті талқыланады. Субъект бойында оған әрекет жасауға және егер ол күдікті немесе басқа субъектіні табу үшін немесе жауапкершілігін шектеу немесе бұл жауапкершілікті бірнеше беттердің арасында бөлу, оларды топтық субъектіге біріктіретін қасиеттері болуы керек. Егер дәлелдеменің мақсаты субъектінің тұлғасын анықтауға белгіленген болса, ритор сыртқы қасиеттерімен немесе белгілерімен шектеледі, немесе мүмкін басқа субъект әрекетінің жиынтығын шығарады.

Себепке дәйек

Шешімнің негіздеуі ой түйіндісі секілді, сыртқы жағдайлармен анықталған және субъектінің ерік бостандығын шектейтін дара қасиеттерімен көрінеді. Ой қасақаналық түрде мақсатқа жету сияқты немесе субъектінің реакцияда пайда болатын ситуацияларымен әрекеттері. Бірінші жағдайда (мақсат бұл тәуелсіз негіздеу) субъектінің жауапкершілігімен түсіндіріледі. Екінші жағдайда (себеп бұл тәуелді негіздеу) жауапкершілік төмендетіледі немесе тіпті алынады. Бірақ дәйекте себепке мақсатта, жағдай да қолданылады, егер әрекет озбырлық сияқты қаралмаса.

Жағдайларға дәйек

Тұлғалық дәйекке қарағанда, субъектінің өзіне тән белгілерінің мазмұны біріктіріледі. Дәйек жағдайлары субъектінің кірме қасиеттеріне жататын мәліметтерді қосады, анықталған шешімдермен

немесе жағдайлардың ситуацияларына, жауапкершілікке шек қоятын немесе субъектінің әрекетті іске асыруын белгілейді. Мысалы, оқиға болған жерде және сол уақытта оның жоқтығы. Дәйек жағдайлары тұлғалық дәйекке қарағанда көбірек жауапкершілікке шек қояды. Соттаушы дәйектер: анықтаманың мәртебесі

Дәлелдеменің міндеті анықтаманың мәртебесінде жеке айғақты (казус) топосқа келтіру (нормаға). Дәйектің нәтижесі дара пікірлердің пікірлер құрамында, біртұтас разрядтарда қосылған. Сол себептен деректің және шаманың мағынасы ұйғарымның мәртебесінде қыртысталады, бірақ ол түрлі мағынада болуы керек.

Қорыта келгенде, анықтаманың мәртебесінде норма айналмалы сияқты қаралады, ал жағдай тұрақты ретінде, себебі жағдай талқыланып қойған және онда айғақ бекітілген, ал норма жағдайға байланысты алынады және оның айғақпен үйлесімділігі талқыланады, сонымен қатар қолдану заңдылығы талқыланады.

Біріншіден, бұл реттерде пайда болған мәселе, өзі норманың табылуына жатады және иерархияның деңгейі және де мұндай деңгейлер бірнешеу болуы мүмкін, дегенмен әр түрлі деңгейлердің топосын байқауға қажеттілік туындайды.

Екіншіден, нормаларды немесе ережелерді талдау, егер ол тұжырымды айқын түрде таныстаған болса немесе оның тұжырымдары, егер жалпы тұжырымдардың жоқтығында болса.

Үшіншіден, егер келіскен норма бірнеше және олар үйлеспейтін түрде қаралса, өз өзімен немесе жағдайға байланысты мәжбүрлі болады.

Сондықтан анықтаманың мәртебесінде дәйекті нормаға байланысты талқылауға және үйлесімділікке белгілеуге болады.

Нормаға дәйек

Жеке пікір әдетте (заңды) нормативтік силлогизмінің сұлабасы бойымен ортақтыққа алып келеді, сондықтан дәлелдеменің квазилогиялық сұлабасы барынша қисындылыққа жақын, бірақ редукциялардың тіркесінің құрылысын анықтайтын келесілерге ие болады.

Түсіндірмеге дәйек

- Егер дәйекте норманың мазмұнына өз нормасы өзгеріссіз ұсынылса және редукцияларының бағыттары тізбекші термдерден мағынасында норма белгіленген дәйектерде норма түсіндірмесі жағдайға байланысты үлкейеді, ал айғақтар мәдениетке қосылады, себебі нормативтік прецедент болады.

Норманың түсіндірмесін қосады:

- жағдайдың жартылай сыйыспаушылығын анықтау және норма;
- тұжырымның нормасында бөліну және ортақ мағына жағдайға қарай қолданылады;
- ортақ мағынаның айғақ мазмұнымен;

- қайда жүргеніне түсіндірме (мысалда - көрінеу жалған және шынайылық теңдігі, әрекет және шыдау) ;
- түсіндірменің тұжырымы;
- түсіндірменің тұжырымына айғақтың редукциясы және нормаға түсіндірме.

Түсіндірменің дәлелдемесіне қарай нормалық үш түрлерді ерекшелейді, олар: тәжірибеден бұрын, прецедентті және аралас.

Нақты қызметке сыртқы қатынас бойынша *тәжірибеден бұрын нормалар* қағидаларда құрылады.

Прецедентті нормалар - жалпы айғақтарды қандай екеніне карамастан сол күйінде қабылдайды.

Аралас норма- кейбір қағидаларға негізделген эмпирикалық тәжірибеден алынып және оны жалпылайды.

Әрбір түрдегі нормаларға дәйектің түсіндірмелерінде ерекше тәсіл тән, өйткені тәжірбиелік және прецеденттік нормалар әртүрлі тарайды. Тәжірбиелік норма сандық түрде тарайды және өзінің мағынасын толық сақтайды. Прецеденттік норма таралу кезінде мағынасы жағынан өзгереді және екі немесе бірнеше жағдайларды салыстыру базасы ретінде қолданылады-прецедент және жаңа айғақ. Норманың Құрылысы және пайдаланылуы тәжірбиелік немесе прецеденттік заң шығарушының еріктігінен қана емес сонымен қатар эпидейктік дәлелдік құрылыс, бірақ заттарды нормативтендіруден және нормативтік қызметінің мінезі де бағынышты болады. Мысалы, тәжірбиенің көрсетуі бойынша азаматтық және қылмыстық құқық, прецеденттік нормалар бойынша құрылуда, ал конституциялық – тәжірбиеден бұрынғы, өйткені прецеденттік нормалардың құрылысы соттардың қызметінің және соттық шығармашылықты дамытуға рұқсат береді.

Үйлесімділікке дәйек. Айғақты бекіту бір уақытта бірнеше нормалардың көзқарасы бойынша қаралуы мүмкін. Мәліметтер көрсетілген нормалар әрқашанда үйлесімді болып шыға бермейді. Ендеше бұл жағдайда нормаларды қолдану талқыланады, норманы таңдау, бір норманың екінші нормаға бағыныштылығы немесе олардың келісуі дәйекке алып келеді. Әркелкі жағынан айғақтың өзі нормаларға сәйкес келе бермейді және бөлінеді. Үйлесімділікке дәлел ақпараттардан және бекітілген айғақтарға қатысты ажыратылған нормалардан тұрады.

Мықты және жақсы салынған дәлелдеме үйлесімділігі, әсіресе егер бұл - ауыстырушы дәлелдеме, сол нормалардың атынан шығатын, қайсысы біріктіретін, қайсысы ажырататын және эпидейтикалық пікір мазмұнын – философиядан тұратындықтан иерархия сатыларының ең биік топостары және риторика деңгейінің дұрыстығын талқылайтын дәйектер иерархия көзқарастарының өзі болып табылады.

Ритор позициясының айқындылығы тек осы жағдайда қана шындықты айтудың шарты ретінде қалыптасады. Ең маңыздысы риторикалық этостар. Дәйек айқындылық мәртебесінде нормалардың сәйкестігі бекітілгенде аяқталады. Олардың иерархиясы айғақтарға қатысты, айғақтар мен нормалар бір келісімге келеді. Бұл айғақтар мен нормалардың анықтылығы және бағалаудың мүмкіндігін ашады.

Соттаушы дәйектер: бағалаудың мәртебесі.

Соттаушы дәйектер көбірек дамыған сайын, бағалау мәртебесінің мағынасы одан әрі қалыптаса түседі. Анықтау және бекіту мәртебелеріне қарағанда бастапқы кезде бағалау мәртебесінің рөлі кішірек болған, соттық дәйектерде мәртебенің бағасы шара қолдану жауапкершілігінде.

Соттық дәйектің дамуы мәртебе мағынасында бағалары көтеріледі және қазіргі тарихи, құдайға сенетін, философиялық, іскер, саяси сөз бағасы дәлелдеменің ең маңызды міндеттері болып саналады, себебі соттаушы дәлелдеме хабарламаның қашанда алдын алады.

Бағалау мәртебесіндегі дәйек әртүрлі пішіндерге негізделген. Сол себепті онда салыстырмалы топостар және анықтаушы топостар қолданылады. Бағалау пікірінің, пішінінің өзі сапа категориясы және сандық қатынасқа қатысты. Демек, белгілі бір қылмыстың ауыр екені айтылған кезде, оны дәл сол сияқты басқа қылмыстармен салыстырған кезде, санкция белгілеріне қатысты, сондықтан шараның өзі конвенциалды.

Тәуелсіз тәсілмен құрастыру және бағалаудың мінезі екі түрлі соттаушы дәйектерді бағалау мәртебесінде ерекшелейді: тарихи және жүйелік дәйектер. ***Тарихи дәйектер*** топостарға негізделеді «алдыңғы - келесі» және ортақ бағалау міндетіне ие болады. ***Жүйелік дәйектер*** анықтаушы топостарға негізделеді және олардың міндеті - нақты жауапкершілікті анықтау немесе сіңірген еңбекте, сондықтан да бағаның өзі жеке мінезде.

Заңгерге жеке құқықбұзушылық тәжірибесі (криминолог емес) тек істің жағдайы үшін қана қызық болуы мүмкін, өйткені заңгер құқық нормаларымен ниет пен әрекеттің сатыларын белгілейді. Сондықтан құқық дәйектілігінің негізгі мақсаты өзгермейтін, жеңілдететін жағдайлардың, кінәнің жоқтығы, айыптың болмауы, рақымшылық және тағы да дәл осындай ақпараттарға жалпы баға береді.

Дегенмен салыстырмалы бағалайтын ережеде болу, кез-келген дәлелдеме үшін ортақ: әділдіктің ережесі, транзитивтіліктің ережесі, дәйектердің бағалау мәртебесінде мазмұнын қарастырудың алдын алу.

Әділдіктің ережесі маңызы бірдей деп танылған бірдей санаттағы бағалаулардан тұрады. Әділдіктің ережесінің мағынасы адамдар қатынасы мен олардың әрекеттерін алыс рамканың шегінен тыс шығады деп қарастырады. Ол тәжірбиені жинауда негізгі

мәдениет болып табылады. Міне сондықтан ғалым емес, жазушы емес, суретші де емес, міндетті түрде заңгер мәдениеттің басты қайраткері болып табылады адамдар құқықтық ережелерді логикалық тезистердің пішінімен жаза бастағаны кездейсоқ емес. Мүлдем кездейсоқ еместігі сондай-ақ адамның логикалық тезистерінің пішініне құқықтық ережелерді қаптай бастағандығы және оларды жаза бастағандығы. Іс тек қана оларда емес, «verbavolant, scriptamant» мұнда сөзі ұшып кетеді, ал жазылғаны қалады. Бірігіп өмір сүруде адамдар ойлаған құқықтық тезистер мен формулаларды сақтау үшін қолданады. Соларды қайталап өздері сіңірген даудың шешімдерін таратады немесе жанжалды табылған мінез құлқына бекітеді. Барлық жағдайда дәл сол сияқты болсын.

Бірақ тек ой қана ерекше қабілеттілікпен іздестіріп, белгілеп және өзінің мазмұнын бекітеді. Оларды ең жоғарғы анықтылыққа алып келеді. Олардың қайшылықтарын іштей хабарлай: мұнда ол, оларды оймен жасайды және оларды қарсы келмейтіндей заңмен жүргізеді. Сақтандыру мен жинау сияқты, ережелерді түсіну мен жеңілдету, өмірді қалыптастыру тек қана осы құқықтың арқасында осындай жағдайлар шешілуі мүмкіндігін береді.

Ең соңында адамдар өмірде даулы адамзаттық қатынастарды біртіндеп өз-өздерін ұстаудан үйренеді.

(Ильин И.А. О сущности правосознания. Соч. в 2-х томах, т.1, М., 1993, с. 87).

Жүгіну ережесі (сотқа жүгіну).

Егер де қарама – қарсы екі субъектінің (адам) іс әрекеті және қылығы бір дәрежеде немесе тең дәрежеде заңды болса, онда жауабы да сондай тепе-тең заңдылықта болады. «Қанға-қан, жанға – жан» («Ока за око, зуб за зуб») ережесі – «әділетті ұстаным» жүгіну ережесін арттыру болып табылады.

Жүгіну ережесі, әсіресе кең түрде талқылағанда, күрделі дәйектілік жағдай тудырады, бұндай жағдайда сапалы және саналы іс әрекет талап етіледі, айрықша күрделілік басым түсу және симетриялық емес реакция (кертартпалық) тудырады.

Транзитивтік ереже. (Тасымалдау)

Тепе-теңдік жағдайда екі қарама-қарсы адамның іс-әрекеті бір дәрежеде болса, қарама-қарсы үшінші адамның іс-әрекеті де тең дәрежеде заңдылық болады. Транзитивті (тасымалды) ереже прецеденттік ұғым тудырады, яғни бұл ұғым кез-келген қайраткердің және қандай жағдайда да болмасын кең түрде қолданылады, тепе-теңдік түрінде салыстыру – прецедент болып табылады. Бұл түрде кері қалпы да бар: егер де кейбір тұлғаның іс-әрекеті заңсыздық болса, онда осыған ұқсас кез-келген іс-әрекет қарама-қарсы тұлғаға заңсыз болып табылады. Салыстырмалық ереже басымдылық категориясын болжайды, бағалау мәртебесі негізі бойынша дәйектілік қалыптасады. Егер де бір жақтылық

іс-әрекеті әділдік, жүгіну, транзитивтілік бірдей түрде талқыланса, онда әртүрлі категориядағы істер әртүрлі талқылануы қажет.

Бірақ әртүрлі жағдайда біржақтылық мүмкіншілігі болса, басымды-приоритеттік категориясы қолданылады, бұған үлкен баға беріледі. Мысалы, бүтін ұжым, жеке бөлшек бір адамға тең емес, сондықтан да ұжымның мүддесі жеке адамнан жоғары болады, егер ұжым ол адамға әділетсіздік жасаса да немесе заңға қарама-қарсы келсе де ол адам дәлме-дәл жауап қайтаруға хақысы жоқ.

Салыстырма дәйегі.

Ең кең таралған артықшылық (приоритет) ұғымы өткен шақ-болашақ тағы топоспен байланысқан, талқыланғанда, салыстырғанда және бағаланғанда тең дәрежеде немесе әртүрлі дәрежеде қаралады. Егер де өткен шақтық соңғы уақыттан тиімдірек болса, онда біз прецедентті (салыстру) дәйектілікті қолданамыз.

Прецедентті дәйектілік істің ішкі дамуын көруге мүмкіндік береді.

Өткізу дәйегі.

Прецеденттік және процестік дәлел мен қатар соттау дәйектілігінде өткізу дәлелі үлкен маңызды роль атқарады. Ол тәлімдік және ситуативтік (ахуалдық) үлгісін негіздейді, тарихи құндылығы жоқ болса да, өткен және келер фактілерді салыстырмалық тиімділігін негіздеп сөйлейді. Жүйелі дәйектеуде дәлелдердің негізі маңызды және бір-бірімен тығыз байланыста болуға тиіс.

1. Прецеденттік дәйекті мүшелеу және фактінің диахроникалық негізін негіздейді және тарихи үлгі құрайды, новацияны (жаналық) бағалайды және бұрынғы жағдайына қарап тұжырымдауды табуға мүмкіндік береді.

2. Прогрестік дәйек.

Нормативтік және эпидейктикалық негізін біріктіруге мүмкіндік жасайды, сонымен қатар бұдан бұрынғы жағдайды және ретті жағдайды бағалайды. Сонымен өзгермейтін заттың алдын алады, дамуын немесе өзгеруін қадағалайды.

3. Ерсілі – қарсылы дәлел өзгермейтін немесе тұрғылықты тарихи заттың негіздеуіне мүмкіндік береді, үлгімен байланыс және сонымен қатар бағалау құрылысын жаңғыртуға, орнықтыруға көмегін тигізеді немесе мәдени маңыздылығын орнықтырады.

Осы үш пікірден дәлелдік жүйе құрылады, тарихи білімділік жағында тарихи немесе нормативтік тарих болып белгіленеді.

Тарихи тәжірибе – айрықша дәйектеме, эпидейктикалық дәйектеме мен белгілі бір ұжымның идеологиясымен мысалы, орыс идеологиясының арасындағы біріктіретін желі есебінде.

Тарихи, заңдылық, ұнамдылық немесе саяси көзқарасты дұрыс бағалап, ойлау үшін тарихи жағдайын пайымдауы керек. Осы істі ойлап және іске асыру. Сондықтан да тарихи-нормативтік баға бұдан бұрынғы жеке фактіні бағалайды.

Сайлау (таңдау) дәйегі.

Салыстыру бағасының нәтижесінде баламалық құрылады (топос). Барлық қолданылған шешім сынға осал, сондықтан да жағымсыз жайтқа әкеп соғады. Болжанған баламалық шешімнің не жағымды, не жағымсыз болып аяқталғаны қызықтырады.

Қалпына келтіру дәйегі.

Өтірікке қалпына келтіру дәлелі ең басты қателестірудің техникалық түрі. Осыған қарап қалпына келтіру дәйектемесін жоққа шығармау керек, ол адал, кейде тіпті ең керекті жол болып табылады. Қалпына келтіру дәйектемесі субъектінің мақсатына, ішкі топос әртүрлі элементтің риторикалық фактісінен негізделген, бұндай салыстыру дәлел бағалау тиімділігіне әкеледі. Сүйеу ісі атты лайықтау. Топостың қосымшасы жауапқа тартуға тіреу.

Мақсат пен құрал дәйегі.

Бағалау мәні.

Салыстыру мақсаты және әдісі, екеуі де бір немесе әртүрлі қағидамен байланыста болуы мүмкін. Сонымен қатар мақсаты мен әдісі орын ауыстыра береді. Әдіс – мақсат ретінде ұсынылады, ал мақсат – әдіс ретінде ұсынылады. Жалпы дәйектеу ахуалы мынадай түрде ұсынылуы мүмкін. Субъект белгілі бір жағдайда, алдына белгілі бір мақсат қойып, ұнамды және жағымсыз нәтижеде ісәрекет жасайды. Мақсаты әрекет түрі және қолданған тәсілі әртүрлі жағдайда немесе жалпы бір жағдайға әкеп соқтырады. Бұндай дәйектілік жағдайда сегіз негізгі қорғау схемасы және лайықты айыптаушылық дәйектілік мүмкіншілігі бар.

1. Мақсат пен айланың толық заңға сыйымдылығын мойындау. Ол үшін мақсат пен жағдайдың (топос) басымшылдығын толық табу, мақсатты жағдайға заңды байланыстырып әдістеу. Сонымен жағдай (норма) байланысып және иерархиаланады, жағдай пысықталынып тәсілмен байланыстырылады және бірыңғай жиынтыққа топтасады, тыңдарман іскермен қосылады, аяғында мақсат тәсілмен байланыстырылады, ал түсіндіру нормасы салыстырмалықты ұсынады.

2. Ең либералды вариант мақсат пен тәсілді жартылай таратуда мақсат пен тәсілдің жартылай сыйспаушылығын және де ондай тәсілдің қаталдығын мойындауын болжайды. Бірақ олар жағдайдағы мән мәтінінде қаралып, біріктіріледі.

3. Мақсаттың және тәсілдің жауапкерлігін бөлу.

4. Жартылай мақсатты қайта бөлу, құрбан болған адамға және тыңдармандарға жауапкершілік жүктеу.

5. Бөлу және қаржының орнын толтыру, сонымен қатар жартылай мақсатты бірлестіру. Негізгі мақсат тәсілмен біріктіру.

6. Іскерді кінәраттау және жауапқа тарту.

7. Одан да жоғары, жалпы мақсатты және де жағдайға лайықтауды табу, ақтайтын немесе жағымсыз тәсілді қолдануды кешіру.

8. Мақсаттың бөлінуі және жақсы мен жаман тәсілді мақсатқа жүктеу.

Асыра мақтау тәсіліне критикалық (сынау) немесе әшкерелеу дәйектілігі қарсы тұрады, мағыналы түрде апологетиканы қайта

жаңғыртып, сонымен қатар біріктіріп әкелгенді бөліп, ал апологетикадағы бөлінгенді қосу.

а) Мақсат пен тәсіл дұрыс деп мойындалады, бірақ табандылықсыздан немесе уақсыз уақытта тәсілді қолданғандықта, іскер жауапқа тартылады, өйткені істің жағымсыз аяқталуына байланысты деп түсіндіріледі.

б) Мақсат лайықты, тәсіл дұрыс делінеді, бірақ жеткіліксіз деп табылады.

в) Мақсат дұрыс делінеді, бірақ тәсіл қарама-қайшы болады, жағдай мен мақсатқа қарағанда деңгейі мәнсіз деп табылады.

г) Тәсіл мақсатқа қарама-қайшы қойылады. Мақсат дұрыс деп мойындалғаны- мен, тәсіл онымен келіспейді делінеді.

д) Мақсат құрдымдық түрде қаралады және дұрыс қойылмаған, ал тәсіл (айла) мақсатпен еріксіз қосылған. Сонымен қатар жағдай мақсатқа қарағанда жоғары болып көрінеді.

е) Мақсат пен тәсіл орын ауыстырады.

ж) Мақсат пен тәсілдің беделін түсіру. Артқысы қолданылмайтын болып табылады, ал алдыңғысы ауыстырылады.

з) Мақсат пен тәсіл бір-бірімен байланыста болып, іскердің ойымен бірігеді. Мақсаттың беделі түсіп, түкке тұрғысыз болып саналады. Тәсіл қағидасы да оны түкке тұрғысыз қылады.

Кеңесушілік дәйектер

Кеңесушілік дәйектеу, негізінен, сынға алудың техникалық әдістерін өзінен шығарады, себебі ол нақты деректермен, үлгілермен және нормалармен қатынаста болады. Сондықтан кеңесушілік сөйлемнің тағдыры оның қабылдануына байланысты, сол сияқты тұжырымдамамен астарлас болады, бұл нақты өткеннің анықтамасы немесе бағасы. Кеңесушілік дәйегінің мәні – мүмкіндік, сондықтан сөйлем өзі әлі ешқандай шынайылыққа сәйкес келмейтін белгілі бір үлгіні көрсетеді.

Сөйлем әрекетке қаратпа негіз ретінде шығады, яғни ол түсіндірмелі, ұйымдастырылған, уақытқа бөлінген және орындаушыларға бөлінген болуы керек. Кеңесушілік тіл келісімі – ол белгілі бір түрде және белгілі мақсатта екі жақтың келісімді әсер етуі, ал қосылғандылық – әрекеттегі бірлесушілік. Қызметке тілді қосу ритордан қулыққа (пафос) ерекше назарды талап етеді, оны тек қана шешім қабылдау ісінде қажетті қолдау және дамыту керек емес, оған қоса оның жүзеге асырылу үрдісіндегі ерекшеліктерін де дамыту керек. Міне, осы себепті, хабарламалы дәйектілеу эпидейктикалық секілді дәрісханадағы жүйелі тіл қатынастарының ұйымдастырылуын қажет етеді.

Кеңесушілік дәйектің дұрыс құрылуы үшін оның аналитикалық (объекті) және нормативті-болжамды (пәні) құрылымы нақты болуы қажет.

Кеңесушілік дәйектің аналитикалық бөлігі бекіту және анықтау дәрежесіне сай келеді және пәннің нақтылығы мен оның болмысының қосылуынан тұрады, ал нормативті-болжамды бөлігі сол пәннің

болмысымен және де сапасымен, өзгеріске жататындығымен нақты ісі бар.

Нормативті-болжамды бөлігі бағалау дәрежесіне сай келеді, себебі бұл жерде пәнмен не істеуге болады және не істеген жөн деген сұрақ қарастырылады және бұл мүмкін өзгерістер прецеденттермен ережелермен, үлгілермен қосылып пәннің жаңа күйі анықталады, ал ол әрекеттің мақсаты ретінде қарастырылады.

Тәжірибеге дәйек

Сөйлем шешімнің прецедентіне негізделеді, ал өз кезегінде оң нәтижені құрайды. Прецедент объектінің дамуының кезекті қадамы ретінде қарастырылады – өзіне тән құрамының кезекті жүзеге асуы сол арқылы шешімнің қабылданғандығы бекітіледі. Сөйлем қосымша сол сияқты мәселенің шешімі бар тәсілдерге, яғни тәжірибеге негізделеді.

Сондықтан болмыс қаратпа негізінде құндылыққа жағымды деп танылған жақсы шешім қабылдаудағы берілген бағасы сақталынуы керек.

Дәйектеудің басқа өзіне тән ерекшелігі тәжірибеге байланысты сөйлем сияқты болып табылады. Тәжірибеде негізделген нақты дәйек. Сондықтан нақты соттылық дәйектілеуінің базасы – дәйектіліктің басталуы мен өтуі, объектінің қалыпты жағдайы, даму мен жүктеу, сонымен қатар өзіне тән даму барысы өткен даму ерекшелігі, жалғасының сақталуы үшін болашақта да көрсетілуі тиіс.

Прецеденттің кері салдарына қатысты, яғни кері тәжірибе, ол дұрыс емес, пәннің өткендегі қалпының ескірген түсінігі ретінде немесе қателік ретінде қарастырылады және бұл мағынада қауіптілік басымдылық көрсетеді, оны ескеру қажет немесе одан сақтану керектік әрекет. Бірақ кез-келген жағдайда кері тәжірибе бұл дәйектеуде саналу керек және сөйлемнің дұрыстығының қосымша расталуы ретінде қолданылады, ол сол сияқты қателіктерден қашуға көмек береді.

Төзімсіздік дәйегі

Дәйек жағдайы ереже ретінде нақты мазмұнсыз шешіледі және ол «бір нәрсе қолдану керек» деген сөзден тұрады, сонымен қатар, заттың жағдайы дәрісхана үшін де төзгісіз. Бұл топтың дәйектілеуі зат пен объектінің айырмашылығы сөйлемнің күші мен мағынасыздығына қарап бөлінбейді: қатынас жағдайы тұжырымдама арқылы болмыс келбеті жағдайы қарсы модель сияқты. Сөйте тұра шешен дәрісхананың жеке назарына жүгінеді, оларға барлық келеңсіздіктен босатуға уәде етеді. Қалаулы еркіндікке қол жеткізуге қатысты және олар кедергі келтіретін түрлерге, органдарға, институттарды шеттету түрінде көрініс табады немесе өзге де тындармандың жағымды жағдайы.

Төзімсіздік дәйегі тәжірибе дәлеліне қарама-қарсылықта кәдуілгі революциялық ойлау стилі ретінде тұрады, ол төңкерісшілермен қолданылады, барлық бағытта сәттілік жағдайында үнемі бірдей салдарға әкеледі.

Оптимумға дәйек

Қалыптасқан жағдайда сөйлем оптималдық шешімді көрсетуге келеді. Мұндай оптималдық шешім болып аз зұлымдық, көп бақыт көпшілік адам саны үшін қарапайым шешім, көбіне, экономикалық шешім ортақ қолайлы шешім, басқалармен қосылған жол, көпшіліктің ойы және осы сияқтылар.

Оптимумға дәйек дәлелдеуде кең қолданылады және әртүрлі мінез-құлық қолдану мен әртүрлі салдар ол бағытталған тыңдармандарға қатысты бағынышты болады.

Міндеттілікке дәйек

Міндеттілік дәйек ереженің дұрыстығын талап етеді немесе, тым болмаса, қойылған мақсатқа қатысты ережені көрсету және де ережеге қатысты термолар редуциясының жатуы.

Техникалық дәйек топостың жағдайымен байланыстыратын екі қатарды құрайды.

Біріншісі, тұтас тыңдармандардан келеді, алдына мақсат қойылған. Екіншісі, жеке тұлғадан немесе топтан, дәрісхананың ортасы, бұндай топтың мақсаты мен тыңдарманның мақсаты бірдей құндылыққа және жоғарғы мақсатта болады, жоспарланған қызығушылыққа қарағанда. Бұл қарау болған біреудің үлгі көрсетіп, өзінің жеке қызығушылығын шектеуін білдіреді.

Міндеттілік дәйектелуі әсерлі болғаннан гөрі, өктемді оның әсері әдетте бірден сезілмейді, біраз уақыт өткен соң байқалады, ол тыңдармандардың әртүрлі бөліктерімен сіңіріліп, қабылданғанша біраз уақыт өтеді, сосын ол өзіне прагматикалық дәйекті (пайдалық дәйекті) бағындырады.

Прагматикалық дәйектің орналасуы қалыпты нысанда болады: «А»-ға қол жеткізу үшін міндетті түрде «Б» қажет. Бұл жағдайда «А» мақсат ретінде түсініледі, ал «Б» - құрал ретінде, сондықтан соттылық дәйектілігінде прагматикалық дәйекке құрал мен мақсатқа дәйек толығымен сәйкес келеді. Шындығында талқылаудың пәні болып құрал табылады, себебі мақсат анық және мағыналы болуы керек. Сондықтан дәлелдердің құрылымы мен келісілуінің кестесі мақсат пен құралдың сәйкестігін болжайды, алға қойған мақсаттың болжамалы құралдармен жету мүмкіндігі және оң нәтижелердің жеткілікті деңгейі кері нәтижелерден бұрын тууы керек.

Қоғамдық дәйектің осындай ауыспалы жүрісі қоғам өмірі мен тіл қатынасын ұйымдастырады.

Орналасуы

Сөздің айтылуы үш бөлікке бөлінеді: басы, ортасы және соңы. Сөз басында шешен мәдениетті жинақтауға тырысады, тыңдармандарға бағытталған сенімін және серіктестігін анықтау үшін сөз ортасында ол ой жинағын қосып дәлел қаншалықты сенімге ие болғанын бағалайды. Сөз соңында ол құлыққа көшіп еркінен тыс ықпал етеді.

Ритордың не айтып, жазуына қарамастан сөз басында оның сөзі этикалық бағалаудың нақ өзі болып қабылданады, сосын тыңдарман дәрісхана мазмұнын бағалауға көшеді, ақыры соңында шешімді тілдің аяқталуымен байланыстырады.

Жеке айтылымдарды дәйектеу жүйесіне қосылған және онда айқындалған орынды алады. Айтылымдардың орындылығы және әсерлілігі оның айтылымдарды қалай дамытады және шығаратын дәлелмен анықталады да дәйектеудің жүрісін бағыттайды. Айтылымның дәйектеуге қосылуының шарты болып мүшелерінің бөлінуі табылады, шығарылатын қалыптардың үйлесуі оларда оның жаңа мазмұнының айтылымдық элементтерімен көрсетілген. Тіл ақпаратты қамтуы мүмкін, олар біліп алуға бағытталған, әрекетке бейімдеу, ойға бейімдеу, сөйлеп тұрғанға немесе жағдайға назар аудару, көңіл көтеру, қиялды ояту.

Әрбір аталған қызметтер хабарлау, суреттеу, талдау, санабекіту, сұрақ анықтау, бұйыру, шақыру, қызықтыру қашанда тіл нысандарында көрініс табады. Жариялық айтылымдар ереже бойынша күрделі тіл болып табылады. Бұл жерде ол формалар мақсатты тәртіпке үйлеседі және ол өз кезегінде айтылымды мағыналы етеді. Бөлімдердің құрамы мен тәртібі мақсатқа бағынышты оны ритор өз мойнына қояды.

Бірақ бұқаралық айтылым өз бағасы бар сөз саптау болып табылады. Егер ритор көп немесе аз мазмұнды сөз айтуға талпынса ол тыңдарман дәрісхананың шығарманы жариялануына бір емес бірнеше рет көңіл аудару деп есептейді. Шығарма мазмұны сақталуы мен түсініктілігі қаншалықты мүмкін болса, құрылым жағынан заңды болып көрінеді. Сондықтан жарияланған шығарма міндетті түрде қандай да бір жанр түріне жатып шешендік сөзге, прозаға, құжатқа, эссеге, шағын әңгіме, философиялық трактатқа қарасты және сәйкес орындалады.

Бірақ тіл өнерінің жанрлық формалары бөліктердің композициясы мен белгілі құрамын болжайды. Ол әдеби дәстүрлерде қалыптасады және ол ой түрінің тәжірибесін көрсетеді. Сөздің қабылдануының бағалануы оның басқа сол сияқтылармен салыстыруға негізделген. Бұндай салыстыруларсыз жеке шығарманың мазмұны мен мағынасын түсіну мүмкін емес. Осындай жағдайда орналасу келісу мен қосылудың мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Айтылымдық ойдың әр бөлігін жеке айтылым ретінде және сөздің қабылдануы ретінде көрінеді.

Суреттеудің бірнеше түрі болады: көрініс барысы (барлау, шешуші шыңы, аяқталу) ой өрісінің жалғасы (жағдайы, себебі, ұқсас, қарама-қайшы, мысал, куә) іс-әрекеттің жалғасы секілді (назар, ықылас, іске асуы, әрекеті) құрамы сияқты және тіл формасы жалғау, басында орынды, ортасы мен аяғында айтылу. Соңғы әрекеттің басымдылығы мынада: біріншіден, бір уақытылы орналастыру сөздің әрекетке көшуін береді, дәйек жүйесіне композициялық элементі, тіл бөлігі деп аталатын жағдай мен ой өрісінің қатынасына қарай өзгертілуі мүмкін. Екіншіден, бөлім түрі қабылданатын тіл пішіні болып, құрамына қарай өз ережесіне бағынатын және әдеби прецеденттер мысалдарында түсіндірілуі мүмкін.

Канондық көрсетуде айтылым бөлімдердің келесідей құрамында және кезектілікте айналады:

- 1) сөздің басы, сөйлеу, санамалау;
- 2) сөздің ортасы, мазмұндау, бекіту, айқындау;
- 3) сөз соңы аяқтау, ояту.

Әрбір позиция айтылымның басы, ортасы және соңы – сөз бөліктерінің құрамымен сипатталады, олар онда көрсетіледі. Бұл біріншіден, берілген позицияға сөз бөліктерінің дәл нұсқалары. Бірақ айтылым мазмұндама ретінде де немесе кері дәлелдеу ретінде де басталуы мүмкін: мазмұндауды аяқтауы мүмкін, байланысқан дәйек топтарын санамалау немесе кіріспе түрінде. Егер айтылым кең және мазмұны бойынша күрделі болса, онда ол қайталанатын құрылымдық бөліктерден тұруы мүмкін – суреттеу, талқылау, қорытындылау, аяқтаулардан, біріктірулер немесе шешімдермен бөлінген болады. Айтылым осы жағдайда өзін күрделі қайталанбалы құрылымдық элементтерді көрсетеді, олардың құрылуы өз кезегінде, олардың белгіленуіне байланысты модифицияланған көпшілік және мағыналық байланыс өзара қарым-қатынаста мәтіннің негізін құрайды.

Бірақ бұл қиын құрылым мағыналық бірлік сақтап және бағынышты элементтермен қол жетімді құрастырылым. Айтылу қанша қиын болса да құрастырылым да соншалықты қасиетке ие. Сондығымен анықтап орналастыру қиын және таза ойлау мағыналы бір беткей келбеті гармониялық қатынасы көлемі мен құрылым бөлігі сақталады.

Шешендік проза кездейсоқ маңызды материал болып қалмайды, онда жалпы шешендікте орналастыру техникасы орын алған. Өзі қысқа бола тұра шешендік тіл нақ орналасуымен ерекшеленеді. Мұны сөз сөйлеу шарттары, не саяси жиналыстарда сөйлеуде талап етіледі, айтатын сөзді ой импровизациялық қасиетін жоғалтпайтындай құру және өз дәлеледеуінің саралауы мен санын өткізбеуі керек. Осыған қоса шешендік проза – әдебиеттің түрі: жариялау үрдісінде шешендік сөздер авторлармен өңделеді, мысалға мұндай әрекеттерді Цицерон жасаған және үнемі олар ритор шындығында не айтқандығын көрсетпейді, ол жарияланған түрде нені көргісі келді содан тұрады.

Сондықтан, жарияланған шығармаларды белгілі заңгерлік тіл шеберлері Н.П.Кераблевскийдің, Ф.Н.Плеваконың, П.А. Александрованың, С.А.Андриевскийдің, П.С. Похоровщикова, А.Ф. Кониның секілді ерекше маңызды бағалай білу керек.

Дәстүрлі білімге сәйкес «орналастыру» келтірілген каноникалық схема бойынша құрылады, бөлім жалғасы барлық айтылғандар, тіпті сот тілі де дәл солай орналастыру дегенді білдірмейді. Бұл каноникалық схема дегенмен де белгілі бір ойлауға негізделген.

Сөз орындау барысында шешен өзін тыңдарман дәрісханаға қарау «ірге тасы» ретінде көрсетеді, сонысымен ол өзінің ұстанымын айтады, сөздің орналасуына байланысты сөйлем дәрісханаға бірден өзіне қаратып, оларға қандай негізде ұсынылып жатқанын түсіну үшін арғы бөлімдерде

шешен құрылымы мен жалғасын көрсете отырып мазмұнын айтады, дәйектеу тыңдарман дәрісхана пәнінің келбетін қамту үшін, сосын ол нақтылы деректерді, затты суреттеу және жағдайды хабарлау, айтылған деректер негізінде шешен сөйлем негізделуіне көшіп, тұжырым талқылануымен, дәйектемеге алып не қосып сәйкестендірілген ережелермен сөз жағдайына; деректерді мазмұндап, сөйлемдерді негіздеп және түсінікті қалыптастырып өз ұстанымын шешен дұрыс сөзге келіп, мүмкін болатын продуктивті тек қана анықталған жіберілімдеріне сыншы, деректерді жинау және аяқтау негіздеріне жалпылап, рекапитуляция дәйектеу жағдайына келетін қатынас және тыңдарман дәрісхананы шешімімен келесі іріткішілік дәйек және шешім негізінде ритор тыңдармандарды ұсынылған шешім қабылдауға итермелейді.

«СОТ РИТОРИКАСЫ» КУРСЫ ҮЛГІСІНДЕГІ ЗАҢҒЕР БІЛІМГЕРЛЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІ - СӨЗ СӨЙЛЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН НЫСАН - ДАУДАҒЫ ӘДІСТЕР

ЖОО–дағы білімгерлерді оқыту барысында нысандалатын қандай-да болмасын құзыреттілік, күмәнсіз интегративтік, көпөлшемдік сипатты келтіреді. Бұл көлемділік, көпөлшемділік құзыреттілігі есебінде педагогикалық категориямен, бір жағынан педагогикалық процестің өзінің күрделілігі, көпдеректілігі және көпсубъектілігімен, екінші жағынан – болжамсыз мақсаттар мен міндеттердің шешілуі үшін потенциалды түрде тартылатын бітіруші түлектер – болашақ мамандармен шарттанады.

ЖОО –дағы оқу-үрдістік барысындағы көпдеректілік;

- 1) Оқу орнындағы ұйымдастырушылық-педагогикалық мүмкіндіктерде (бастысы оқытушымен),
- 2) Білімгерлердің қабілеттілігі мен білімдік мүмкіндіктермен,
- 3) Оқып үйреніп жатқан пәннің сипатымен,
- 4) Оқытып жатқан пәнге жіберілген уақытпен көрсетіледі.

Полисубъектік есебінде оқытушылар мен білімгерлер қатарында (оқыту барысының дәстүрлі қатысушылары секілді), оқыту процесінің субъектері болып толық құқықты оқу үрдісіне тапсырыс берушілері де (мемлекет, жұмыс беруші т.б.) болып көріне алады. Сондықтан да бүгінгі күнде әрбір осы үшінші мұралықтық ЖПО БОМН-мен белгіленген құзыреттіліктер шынайы болуда, өзінің кәсіби немесе жалпымәдениеттік салаға қатынастылығына қарамастан тәуелсіздігінде:

- өзіне бірқатар жекешілікті қосушы, мазмұны бойынша терең, төтенше педагогикалық құбылыс есебінде көрінетін,
- жоғары тәртіптегі құзыреттіліктің бағынған бөлігі есебінде өзі қосылушы болып табылатын,
- өзге құзыреттіліктердің нысандалғанын (сапасын) анықтаушы нәтиже болып,
- бір қарағанда қана тек білімгердің өзі үшін кәсіби және әлеуметті мағыналы болып көрініп, ал шын мәнінде бір мезеттен бастап ЖОО-ның түлегі сіңген ұжымның сәтті жұмысын анықтаушысы болып көрінеді.

Біздің көзқарасымызбен қарағанда оқу және оқудан тыс кездердегі ресурстарды тиімді қолданудың көрсеткіштері болып құзыреттілікті қажетті нысандаудың динамикасы қызметтестіреді, ал бұл өз кезегінде кері жоғарылау әсер беруі керек (білімгердің белсенділігі және саналылығы тек оқу барысында қана артып қоймай, сондай-ақ өзге де

оқудан тыс, қоғамдық, волонтерлік және де басқа қызмет түрлерінде орындауда).

Мәселен, білімгердің коммуникативтік сөз сөйлеу құзыреттілігі (дұрыс, сауатты, сәттілік, орынды, толерантты сөзді құрай білу) оқу барысында қызмет қыла бастайды, өзінің үндемес бір курстастары арасынан оңды сөзбен айтқанда бөлініп шығуға мүмкіншілік береді. Және керісінше, бүгінде оқуа озат білімгерді біздер нысандалған коммуникативті сөз сөйлеу білімі, қабілеті және дағдыларысыз, логикасыз және тапшылықсыз, криативті ойсыз, әртүрлі қызмет саласында сөз сөйлей алу коммуникациясына дайындығынсыз көз алдымызға елестете алмаймыз.

Бізге көрсетілгендей, ЖОО-дағы болашақ түлектердің құзыреттілік жүйесінде коммуникативтік сөз сөйлеу құзыреттілігі ерекше орын алады. Олар ой айқындылығында мамандарды кәсіби және жалпымәдениеттік аспектерде дайындаудың жалғаспалы, саптығы болып табылады. (Косянов, 2008, 8-12). Оларсыз өзімізге ұжымда қарым-қатынасты қалыптастыра алатын, жанжалды шешетін, оларды конструктивті жолға салатын, солардың ішінде коммуникацияның заманауи мемлекеттік құралдарын қолданумен іскерлік байланысты қолдай білетін тұлғаны елестете алу өте қиын. Коммуникативті сөз сөйлеу құзыреттілігісіз қандай да болмасын қызмет саласында білімді толық игеру (қабыл алу) барысы және бере білу мүмкін емес.

Құзыреттіліктің көпөлшемділігінің мәселесіне байланысты коммуникативтік сөз сөйлеу құзыреттілігін нысандау әдістерін таңдау туралы сауал ЖОО-да тәжірибені дәрістеу үшін ерекше өзектілікті иемденеді.

Бүгінгі күнде педагогикалық процесс тәжірибесінде **инновациялық**, жоғарғы технологиялық әдістермен оқыту нығызданып келеді. Бұл көп жағдайларда өте жақсы ақталған оқыту компьютерлік технологияларға жүгіну, білімгерлердің мотивациясын арттырады, мәліметтерді іздеу барысын күрделі сұрақтарға жауап іздеудің өзіндік шығармашылыққа айналдыра отырып. Оқыту үрдісінде күннен күнге жобалық әдістер көбірек орын алуда. Оқып үйреніп жатқан пән шектігінде жобаларды қалыптастыру (өңдеу шығару), дайындау және қорғау білімді өзектілендіруге мүмкіндік бере отырып, болашақ (өндірістік) процеске оқытуды жақындатады.

Интерактивті ойындар білімгерлердің ерекше сүйікті ойын әдістері саналады. Іскер ойындар қандай да болмасын курстың тек қана тәжірибелік бөлігінің сәні болып қалмайды, көбіне олар білімгерлердің шығармашылық әлеуетінің дамуын ынталандырады, ұжымдық шығармашылық қызметтен қуанышты сезуге мүмкіншілік береді.

Айта кеткен жөн, алайда, әртүрлі оқыту әдітері барысында байқалынатын екі мәселелер, Олардың бірі - тиімді, әдістемелік және педагогикалық, бір пәнді оқыту шектігіндегі түрлі әдістің және әдістеменің ақталған сыйысуы. Көбіне дәрісті (таныстырылымдарды)

ақпараттық технологияларымен, жүргізуді игеріп көрген оқытушы, осы әдістемені міндетті түрде тәжірибелік бөлікке ауыстырады. Нәтижесінде, оқуға деген мүддені көтермелеуінің орынына, оқушыларда қажу және селсоқтық пайда бола бастайды.

Екінші мәселе, ол біріншіге кесімді және одан туындайтын пәнді дәстүрлі оқыту әдістемесін менсінбеушілігі (біздің кездейсоқтығымызда ол сөзге қатыстылық).

Бұл білімгерлерде коммуникативті-ақпараттық құзырлықтың динамикалық нысандалуына (мультимедиалық құралдармен жұмыс істей білуіне), ақпараттарды іздей және өңдей, өзгеге жеткізе білуді және т.б. келтіреді. Мұнысымен жай қана өспек түгіл, мектеп қабырғасында тек қана тыңдау емес, сондай - ақ сұқбаттасып отырған адамды ести білу, кітап шумақтарын терең оқып және түсіну, дәлелді монологикалық жай сөзбен жұрт алдында сөйлей білу және т.б. қалыптасқан дағдылар жартылай жоғала бастайды. Осының бәрі нысандалу нәтижесіне қана емес, сондай-ақ болашақ маманның жеке тұлғасының жалпымәдениеттік сапасында да нашар көрінуі мүмкін.

Кімде-кім өлшеусіз сәнді технологияларға қызығатын болса, түсінуі керек, егерде дәстүрлі мақамда дәрісті оқитын ЖОО оқытушысы, ең жоғарғы деңгейдегі кәсіби шебер азамат, әбден тағайынды айқындалған әдептілік позициясы бар тұлға болса, тек сөз айтып тұрған басқа айналуы екіталай. Осындай оқытушының дәрісіне қатысатын білімгер тек қана жай ақпарат соммасын ала қоймайды, керісінше адами жеке (эмоционалды) безендірілген және бір мезетте өмірге деген әдептілік бағыт-бағдар да беретін білім алады.

Өзгеше айтқанда, бір немесе өзге оқу материалын, мысалы, тәжірибелік немесе семинарлық сабақтар барысында саралап тұрған, жай-монологикалық жауаппен сөйлеуші білімгер де (яғни бір қарағанда жан қиналарлық, оқу жұмысын орындаушы), нысандалған немесе нысандала қоймаған шумақтарға сұқтана оқи кіре алатын (яғни сараланудағы кітап авторының позициясын қысылшаң бағалау, түсіну) немесе азаматтық және кәсіби жетілгендіктің айқындалған сатысына әлі жете қоймаған тұлға есебінде еріксіз ашылады.

Жағдайдың көпөлшемділік құзырлығы туралы және тәлім-тәрбиенің лайықты әдісі талғамының кердендігінің «сот риторикасы» курсының мысалында иллюстрациялап көреміз.

Ол келешекте табыстылықты және бәсекеге қабілеттікті қамтамасыз ететін, тікелей бірқатар кәсіби және жалпымәдениеттік коммуникативті сөздің құзырлығын нысандауға бағытталған.

Бұндай құзырларға айталық, коммуникатив-стратегиялық құзыр (сәйкестік авторлар мақсаттық болжамдылығына және прагматикалық жағдайдың сипатына лайықтайтын коммуникатив стратегия және тактикаларын таңдай білу) жатады. Келешек сот шешенінің қызметіне қолданарлық осы құзырды иемдену, сот сөзінің барынша пайдалы стратегиясын таңдауға, дәрісхананың факторларын ескеруге және сөз

сөйлеу құлығының барынша адекватты тактикасын жарата білуге мүмкіншілік береді. «Сот риторикасы» курсында «дәйектілік құзырдың» нысандалуы, (дәйектерді сәйкестігі бар бекітілген тезиске және алға қойылып отырған антитезаға, табу, нысандау және саптай білу), (Сковородников, 2008, б. 54) «диспозиция», «сөздің типтері», секілді теориялық ұғымдармен білімгерлердің танысу барысында өзінің сөз сөйлеуінде пікір құрау тәсілдерімен және композициясын құрай білуі де қамтылады. Осы құзырлықты игеру біздерге, заңгер-практиктің келешегі үшін кәсіби мәнді болып көрсетіледі.

Конфликтологиялық құзыр (жанасушылықтың және жан-жалдық жағдайдың типті кедергісін білу, коммуникативті кедергілерді игере білу және келіспеушілік жағдайлардан лайықты шығуға абзал) және эристикалық құзыр (мәдениеттік талас-тартыстың, айтыс-таластардың, пікірталастың) ортақ риторика үшін пікірталастың тарауы дәстүрлі ілім алумен тоқулы. «Сот риторикасы» курсында білімгерлер үлкен қызығушылықпен соттың мәжілісін ойнауға қатысып, классикалық риторикалық канонның бесінші этапы секілді жалпы риторикада жазылғандай дағдыларын күшейте өңдеуде өздерінің айыптап және қорғап сөз сөйлеуі мен өзгелердің сөз сомдауларын саралай шығып отырады.

Тәжірибе көрсеткендей, дәрісханалық жұмыс тек сондай жағдайда мүмкін болады, егер білімгерлер тек техника сөзі, текстерді тиімді есте сақтау және басқаларын қана емес, сондай-ақ лайықты құзырларды нысандаумен де таныс болған жағдайда қана сәтті болады (білімдерді игере біліп және оны қолдануға әзір болғанда).

Контрманипулятивтік құзырдың нысандалуы (жеке және ұжымдық ақпараттық қауіпсіздіктің қамсыздандыруы үшін манипуляциялық сөздің әдіс-айласын білу), біздің пікірімізше, риторика мен психологияның саласынан шығатын ақпараттардың бірлестік кешенінің шарттылығы барысында ойдағыдай өтеді. Риторикада ол «пікірталас» тарауында қайталанатын (тақырыбы «жан-жалдағы айдалар»).

Тағы бір кәсіби мәнді құзыр болып (А.П. Сковородников бойынша) тілдік-идеологиялық құзыр болып табылады (жүйелік концепттерді иелену, идеологиялық контекстер мен заманауилікке қайшылықтарға бағыт-бағдарлар мүмкіншілігін беретін). Соңғы жылдар уақиғалары әрбір жас адам үшін осы құзыр қаншама маңызды екенін көрсетеді. Бұл дегеніңіз, тұлғаның ішкі потенциалы, оның азаматтың санасының шағылысы секілді. Оның құралымы – бұл шындығында, тұлғаның дүниетанымдық жүйесінің құралымы.

Құзырлықтың нысандалуы тек оқыту барысының жүргізілуінде қана емес, сондай-ақ білімгердің оқудан тыс жұмысын жандандыру кезінде де, педагогикалық процестің бірлігі және тұтастығының идеясы, оқытушыға ЖОО – ның қарамағындағы барлық оқу және оқудан тыс қолданылатын құралдар арсеналын қосуға міндеттейді. Мысалы, коммуникативті сөз құзырының құралымы әртүрлі оқудан тыс жобалардың жүзеге асуында

жалғастырылуында мүмкін болады. Біздің жағдайымызда, бұндай жобалардың бірі ретінде «айтыс-таластар» саналады.

Айтыс-таластар (ЖОО – дағы оқудан тыс ұйымның пішіні секілді) соңғы 2-3 жылда білімгерлер арасында айрықша танымалдылықты иемденді. Кейбір ЖОО – да білімгерлер командалары құрылып, әркелкі факультет немесе ЖОО ішінде, кейінірек обылыстардың ЖОО-дары аралық, халықаралық кездесулері жоспарлануда. Мұнда білімгерлердің жариялы сөйлеу сөздерінің мазмұндық жағы пән жүргізуші заңгерлермен бағаланып саралануы керек. Пікір-таластық, білімгердің оқудан тыс (қоғамдық, анда-санда ғылыми-зерттеулік) жұмысын ұйымдастырушы нысан есебінде дәстүрлі қабылданып қоймай, тәжірибелер көрсеткендей, оқудың төтенше тиімді технологияларының нысандауы, соның ішінде коммуникативті сөз сөйлеу құзырлығы сияқты болып кетуі ықтимал.

Бұл дәстүрлі пішін жаңа мазмұнмен жеңіл толығырақ және айқын салмақты нәтиже береді. Бұл ретте, оқытушылар мен білімгерлердің аралығындағы қарым-қатынастың сипаты сапалы өзгереді.

Алайда айтыс-таластар бірқатар шарттарды сақтау кезінде нақты технологиямен қана қалыптасады:

1. Талқылу сұрақтың тақырыбы, білімгер иемденіп үлгерген, көлем мен бағыттық бойынша қана емес, сондай-ақ игерілген ой-пікір тәсілдерінің жиынтығымен де кәсіби білімдерге сәйкесті болуға тиіс. Басқаша айтқанда, бұл ұстанымдардың осы түрін жүзеге асыру кезінде ғылымдылық, қолжетімділік, жүйелілік және тізбектілік сақталуы керек.

2. Студенттер ойындарға ерікті керектік және қызығушылықпен қатысулары қажет (ықтиярлықтың ұстанымы).

3. Командалар ойнап жатқан барлық ойын уақытында шарттар, әрбір этаптардың өту ережелері және саралаушылар құрамы өзгертілмеуі керек.

4. Айтыс-таластар техникалық жасақты болуға, ал ойындар жөн баптаулы болуы керек (ыңғайлы бөлме, таймер, қағаз, көшірме жасаушы аппарат және т.б.).

5. Моральдық және педагогикалық ынталар төтенше маңызды. Финалдық ойынның қорытындалары бойынша жеңімпаздар көтермеленуі қажет (жүлделермен, естелік сыйлықтармен, студенттік газетке жеңімпаздардың суреттерімен мақала жазылуы мүмкін т.б.).

Сонымен, оқытудың дәстүрлі, сондай-ақ инновациялық әдістерін кешенді қолдануы, болашақ заңгердің іс жүзіндегі қажетті коммуникативтік сөздерінің құзырларын жеткілікті динамикалық нысандануына мүмкіншілік береді. Бұл жұмыс пәнді оқып білу барысында басталып (біздің жағдайымызда – сот риторикасында), оқудан тыс ортада ресурстарды қолданумен жалғасады.

Бүтіндей айтқанда, коммуникативті сөз құзыры нысандауының іс жүзіндегі мәселелерін шешу үшін қажетті қағидалық (әдістемелік) база құру лингвистика жетістіктерінің, риториканың, педагогика және психологияның, сондай-ақ сөз-сөйлеу коммуникациясының теориясы мен тәжірибесінің бірігуін көздейді.

**§ 1. Тұрақтандырылған мойындау.
Сотта сөз сомдаудың бастамасы:
кіріспе, теза, бөлу**

Сөз сомдаудың басында үш бөлім көрсетілген олар тақырыптың кіріспе, теза және бөлінуі, олар

ритордың этикалық кейіпін көрсету мақсатында біріктірілген. Кіріспе сөз жайлы сөз сомдау болып табылады, өйткені мұнда ритордың тыңдаушы дәрісхананы нақты жағдайда, нақты сөз сомдаумен өзіне қаратуының негізі көрінеді. Сөйлем сөз сөйлеудің тар мағынадағы бастамасы болып табылады, себебі сөйлем бір сөзге дейін жиыстырылған сөздер, ал оны тезада ашқанда автордың ойының мағынасы ашылады.

Бөліну тұжырымдардың мазмұнын көрсетеді, ол кейіннен ашылады және мәселелердің қаралу ретінде көрініс табады.

Осыған байланысты сөз сомдаумен бастамасы сөйлеу конструкциясы секілді этикалық мағынаға ие болады: этикалық ритор тыңдаушы дәрісхананы бағыттап, өзінің позициясын көрсете отырып, тыңдарманға көзқарасы мен ұсынылған тұжырымдамалардың жүрісін, деңгейін айқындайды. Сөз сомдаудың басындағы этикалық мазмұн жауапкершілікті бөлу нұсқауларында айқындалады. Диалог жүргізу шарттары бойынша сөз сөйлеуші тыңдаушыға маңызды ақпаратты беруге міндетті, ол ақпараттың маңыздылығы мен сөздің орынды болуына жауапты. Тыңдаушы болса бұл шарттарға сөйлеушінің сөзіне толық назар аударумен жауап береді. Егер тыңдаушы маңызды мазмұнды жіберіп алса, ол өзінің немқұрайлығы үшін толық жауаптылықта болады. Сол себепті сөз сомдаумен басы тыңдаушының назарын баяндаманың мазмұнына аударуға және сонымен қатар оның көпшілік алдындағы сөз сөйлеудің көптүрлі шарттарын жеңілдете отырып құрылуы тиіс: сөздің бастамасы бойынша оның мазмұнының маңыздылығын айтуға болады және тыңдаушы оны қабылдау немесе бас тартуға құқылы. Адал ритор өзінің ұсынғаны бойынша жүруге тиіс, құрылымның бірізділігі этикалық маңызға ие. Ал этикалық тыңдаушы риторды оның сөзімен қабылдап, ритордың сөзіне еріп және айтылған ой туралы қорытынды жасауы қажет. Жауапкершілікті бөлу қағидасына тыңдаушы дәрісхана мен ритордың өзара қарым – қатынасы негіз болады.

Кіріспе бірінші айтылады немесе оқылады, ал құрастырылған жағдайда соңында айтылады, бұл мағынада ол ритор үшін сөз сөйлеудің ең қиын бөлімі болып табылады. Кіріспенің сипаты аудиторияның құрамына, оның көңіл күйіне, орналасуына, сөз сапталуына және шешеннің жағдайына байланысты болады, әсіресе егер сөз ауызша айтылса. Ішкі түйсік, тәжірибе, әдептілік сезімі бұл жерде маңызды рөл ойнайды. Кіріспе жиі суырыпсалма түрінде болады, сәтсіз суырып-салма ойлар бүкіл сөз саптауды құртып жіберуі мүмкін, бірақ риторға кіріспе құрылысының ережесін білуі көмегін тигізеді.

Біріншіден, тіпті сәтсіз кіріспеде де, егер ол қысқа болса, халықтың риторға қызығушылығы сақталады және қателікті түзетуге болады,

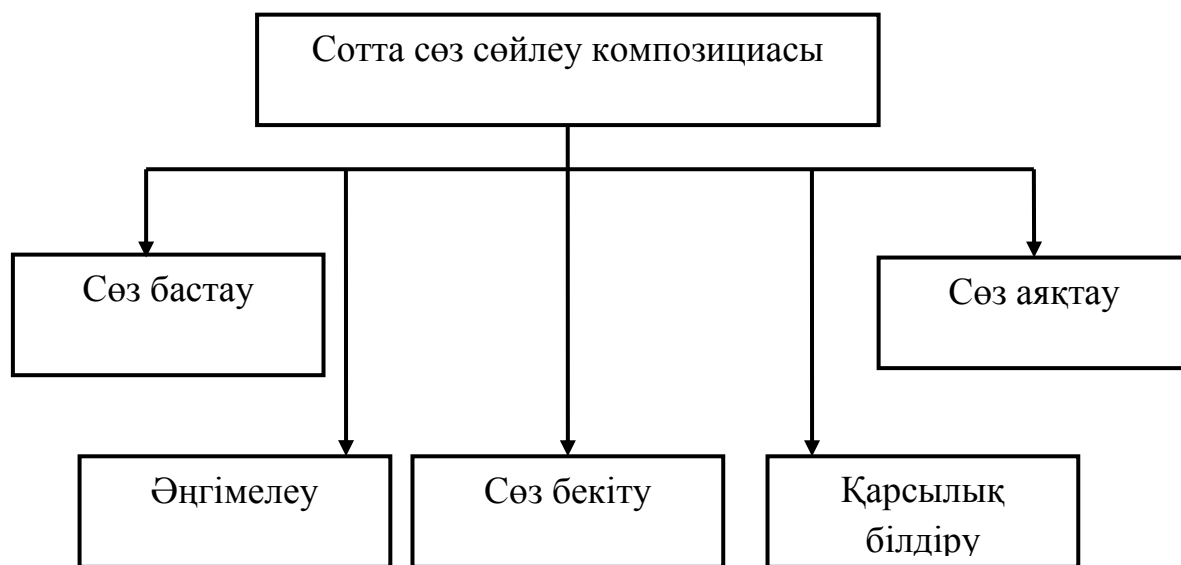
өйткені алда ритордың қасиеттері ашылатын ұзақ мазмұнды сөз сомдаумен бар.

Екіншіден, кіріспе өлшемді белсенділікте болуы керек: жарқын сөз сөйлеу кірісу риторға бірден назар аудартады, бірақ егер ол ауызша сөз сөйлеу болса, тым эмоционалды басталған сөзден ритор сөз соңына дейін шаршап қалуы мүмкін, жарқын эмоциялардан дәрісхана тез шаршайды, ал шешенге сөз соңына шабыт қалдыру керек.

Үшіншіден, стилистикалық жағынан кіріспе басқа сөз бөлімдерімен тым араласпауы керек, өйткені шешеннің сөздің мағынасына емес өзіне назар аудартқысы келетіндей әсер қалдыруы мүмкін.

Төртіншіден, кіріспеде тұжырымдамаға маңызды мәліметтерді, егер олар басқа бөлімдерде қайталанса ашпау қажет, өйткені тыңдарман «сөзді айқындап ұғынуға кіріседі» сөз мазмұнын ақырындап ұғынады және кіріспе барлық мәселелердің беткі немесе ішкі көрінісінде қабылданады.

Бесіншіден, кіріспені әрбір сөзіне дейін құрастырудың қажеті жоқ, өйткені сол сөз жайлы сөз ретінде шешеннің осы көзқарасқа деген шабытын көрсетеді.

Шешендік өнерде кіріспенің үш түрі бөлінеді: жай, шешендік абайлылықпен және аяқ асты секілді (*ex abrupto*).

§ 2. Жай кіріспе

Кіріспеде негізінен шешендік әдептер (айтылмайды) көріне бастайды – олар: адалдық, кішіпейілдік, ізгі ниеттілік, алдын-ала көрегендік немесе риторға этикалық кейіпті дұрыс қалыптастыру үшін қажет қасиеттер.

Шешендік абайлылықпен сөзге кіріспе жасау – сөз бастаудың ең қиын түрі. Шешендік абайлылық тыңдаушы дәрісханасы ритормен алдын ала келіспейтін кезде қолданылады. Шешендік абайлылықтың

сөздік техникасы ойлардың қақтығысуына, инсинуацияға немесе шешеннің беделіне алып келеді.

Теза – сөздің сөйлемге жиыстырылған бөлімі. Барлық жағынан алғанда теза – сөздің басты ойы, оның барлық бөлімдерінің келісімді болуы осыған байланысты. Композициялық қатынаста теза сөздің басында орналасуы мүмкін, бірақ тұжырымның ойы мен мінезіне қарай өзгеше орналасуы да мүмкін. Тезаның дұрыс құрылуы барлық тұжырымдаманың сапасын анықтайды, себебі тезаның құрылуындағы қателік сөйлемнің негізін құрайтын күшті дәлелдердің сәйкессіздігін тудырады.

Қалыптың мәні нысанға сай болуы керек және ритордың шынайы ниетіне қатысты қателікке жол бермеуге тиіс. Осылайша дұрыс қалыптастырылған сөйлем оның айқындылығын және белгілігін білдіреді. Қалыптың дұрыс нысандалуы оның сөйлемдегі мағынасының сәйкестігін білдіреді және ойдың құрылыммен сәйкестігін, бірақ теңдік түсінік бойынша топостың анытамалылығы мен айқындылығы, орналасуында көрінетін және белгілі бір иерархияға қосылуын қамтамасыз етеді.

Бөліну пәннің құрамын және баяндау ретін көрсетеді, осымен сөздің мазмұнын түгелдей немесе бөлімдермен қамтуға мүмкіндік береді. Кіріспе, теза мен бөліну тұжырымдаманың бастапқы түсінігін береді және сөздің негізгі бөлімдерінің саралауын жеңілдетеді.

Бөліну сөз сомдаумен дың бөлімі ретінде кең қолданылады, бірақ сөзді жариялы айтудың қажетті элементі болып табылмайды. Ескертіледі, егер сөз ауқымды және қиын, көптеген фактілік материалдарды қамтитын және де тыңдарман дұрыс дайындалмаған және сөзді тұтастай қамти алмайтын болған жағдайда ұсынылады. Мысалы, академиялық риторикада, дәрістік курстарда, ғылыми баяндамаларда, т.б. ғылыми немесе философиялық хабарламаларда пайдалы, саяси сөздерде және жалпылама сөздерде бөлу сирек қолданылады, себебі мазмұнды бөлудің қажеттілігі шамалы болып табылады.

Бөлудің араластыруға болмайтын екі түрі бар: түсінікті бөлу және сөз сомдаумен дың мағынасын бөлу, негізінде оның мөлшері мен мазмұны жатыр.

Сөз сомдаумен дың мағынасын бөлу - сөз сөйлеуде қарастырылатын тақырып - тардың рет-ретімен жиыстырылуы.

Түсініктің бөлінуі

Түсінікті бөлу таңдалатын белгіге негізделеді, сол себепті қандай да болмасын сыныпталудың қатынастылық сипатын ескеру керек және оған аса көңіл бөлмеу қажет.

Түсініктің бөлінуі төменгідей болуы қажет:

1. Жинақтаушы, яғни қажетті бөлімдердің құрамдарын қамту;
2. Шектеулі, артық бөлімдерді алып тастау;

3. Ажыратылған, яғни әртүрлі мағыналы элементтердің қайталануын болдырмау;

4. Үздіксіз – «бөлім» мен «бүтіннің» ара қатынасын алшақтатпау;

5. Жалғаспалы – саналу реті мен айтылу реті сәйкес болуы керек;

6. Өлшемді - яғни бес-жеті элементтен тұруы керек, мұндай саны тұтас қамтылады және есте сақталады.

Түсінікті бөлу, нақты жария айту сөзінің мазмұнына негізделеді және өзінде оның мағыналық негізін көрсетеді, сол себепті осы атау түрі орындалу тәртібі мен тиімділігінен тарайды.

§ 3. Сөз сомдаудың ортасы: мазмұндау, сипаттау

Сөз құрамында, теза мен бөлудің тұжырымдамасының нақты мазмұнына қатысты салмақты (мазмұндау мен растау) және жағымсыз (теріске шығару), сонымен қатар техникалық (пайымдау) және техникалық емес (суреттеу мен баяндау) болып бөлінеді. Жоғарыда көрсетілгендей, бұл екі бөлім қатынасты болып табылады. Дерек мазмұны тұжырым болып табылады; ол жағдай мен негізден тұрады, ал пайымдау, өз кезегінде, деректерді басшылыққа алады.

Жағымды тұжырымдама тезаның растаушысы болып табылады, ол жағымсыз пікірмен айқындалуы мүмкін, ал теріске шығару керісінше, жағымды бекітуден құрылуы мүмкін. Алайда бұл қатынасты бөліктер негізсіз емес, сөздің қиын немесе аралас пішінін игеру үшін жай түрін құрастыра білу қажет, ал жоғарыда айтылып өткен әрбір тұжырымдама түрлерінің өзіндік ерекшеліктері бар, олар құрастырғанда маңызды болып табылады.

Сөздің жария айтылуының ортасы, басты құрамдас бөліктерді қамтиды: суреттеуді, баяндауды, өзара байланысқан тұжырымдар мен дәлелдердің түріндегі растауды, софизм сөздері мен ойларын және тұжырымдардың саны түріндегі теріске шығаруды.

Мазмұндау

Мәліметтерді ұсынудың екі тәсілі бар: суреттеу және баяндау, олар қосылып мазмұндаманы құрайды. Бірақ мазмұндама бұл тәсілдермен шектеліп қалмайды, себебі құрамында түсіндірме, жалпылы байланыстар мен әртүрлі қорытындылар болуы мүмкін. Тұтастай алғанда мазмұндаудың негізгі мақсаты – ритордың мақсаттары үшін жақсы түрде болу.

Кең тараған «объективті ақпаратқа» деген талап аңқау адамдарға арналған алақол айла екенін жеке атап көрсету қажет. Деректердің дұрыс, нақты, айқын, кезекті, адал мазмұндалуы мүмкін, бірақ объективті мазмұндау болмайды, себебі деректер белгілі бір мақсатпен және біреумен таңдалады. Ритор, егер ол өзінің деректерін «жан-жақты» және «бейтарап» деп мәлімдесе, онда ол осы арқылы

оның идеялары қабылданғанын қалайды, немесе ол әлсіз, жалған адалсынады, сол себепті оның сөздері мұқият талдауды қажет етеді. Мазмұндау ең күшті әрі сенімді тұжырым болып табылады, әдетте, тұжырым деректердің мазмұндалуына түйіледі және де пайымдаушы деректер анық емес және жеткіліксіз болғанда қажет. Сондықтан мазмұндауды құра білу – ол бір мезгілде оны саралай алу болып табылады.

Мазмұндаудың жалпы ережелерін келесі түрде жүйелеуге болады.

Мазмұндау келесі түрлерде болуы тиіс:

1.Шынға ұлас. Бұл дегеніміз деректердің ішінен күмән тудырмайтындай нақтылы жағдайға сайларын қана таңдап алу керектігі. Деректер тыңдарманның тәжірибесіне сайкес болуы керек.

2.Қабылданатын. Мазмұндауда келтірілетін деректер мен сөздер оқырманның немесе тыңдарманның ішкі сезімдеріне, намысына тиіп, қорлайтындай болмауы керек, тіпті мұндай адамдар саны аз болса да.

3.Анық. Бұл дегеніміз ондағы сөздер мен нақыл сөздер тыңдармандарға таныс және бірден түсінетіндей болуы тиіс. Сол себепті мазмұндауда мүмкіндігінше ұзақ әрі қиын сөйлемдерді, сөздердің әдеттен тыс орналастырылуын, әртүрлі теңеулерді екі мағыналылықта қолданбауы керек.

4.Ретті. Бұл оқиғалар мен іс-әрекеттерді бөлу реттерімен баяндау.

5.Туындату. Бұл оған қатысы жоқ мән-жайлармен ауырлатуға керек еместігі. Мазмұндамада оның негізгі мазмұны тез есте қаларлықтай болуы керек.

6.Қызықты. Қызығушылық таныту үшін анық белгілі мән-жайлардан бей-мәлім жағдайларға көшу.

7.Аяқталған. Бұл дегеніміз мазмұндама іштей байланысты мән-жайлар мен оқиғалардан тұрады, олар мағыналы бірлік құрайды және де мазмұндама соңында айтылғандардың қорытындысы шығарылып, түйін қалыптастыру немесе мінездеме беріледі.

Сипаттау – бұл сөйлесу жағдайына қарамай еркін болатын пәннің кейпі және мазмұндаудың эпидейктикалық пішіні болып табылады.

Сипаттауда тыңдаушы мен айтушы бір нүктеде тұрғандай болады және сол жерден сипатталатын пәнді бірге қарастырады. Бұл нүктенің пәнге қатысты орналасуы сипаттау барысында өзгеруі мүмкін, бірақ айтушы мен тыңдаушының біртұтастығы сақталады. Сипаттау өнері негізінен осы біртұтастықтың сақталуынан тұрады.

Сипаттау орталығы – зат есім, сын есім немесе қозғалыс пен қатынастағы етістік, әдетте осы шақта болады.

Сипаттау анықтаудың жиналған нысандық түрін көрсетеді. Сәйкесінше сипаттау пәннің мінезіне қарай заттардың, жағдайлардың, әрекеттердің, адамдардың, ойлар мен құрылымдардың мінездерін – теория, гипотеза, ұсыныстардың суреттеулеріне бөлінеді.

Сөздің нысандық түріне қарай сипаттау нақты және жасанды болады: біріншілері – пәнге оның шарықтау шегінде бейне береді, екіншісі – құрылыстың аналитикалық бейнесі, құрылысы, бекітілуі, яғни пәннің идеясын береді.

Олар өз кезегінде міндеті мен композициясына байланысты дедуктивті, императивті және аралас болады. Сипаттау құрылымның басты элементі болып табылады. Ол әмбебап құрамның ең күшті тұжырымы деуге болады, себебі сипаттауда деректер сипатталғанда тыңдаушыға айтушымен тең мөлшерде тиесілі болатындай етіп көрсетіледі. Суреттеу басты бейнеде жазбаша сөйлемге тиесілі, себебі ауызша сөзде суреттеудің көлемі мен сөздік мағынасы шектеулі, шешенге тыңдарман назарын ұстап тұру үшін жиі-жиі суреттеуді тоқтатып, одан да қызықтырақ әңгімелеуге көшіп сөзді айшықты мән-жайлармен көркемдеу қажет.

Бәрінен де нақты пәннің **көрнекті табиғи сипатталуы** оңай.

Сипаттау жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға ауысуы мүмкін. Мұндай дедуктивті және индуктивті жүрістердің үйлестірілуі сипаттауда ең жақсысы болып табылады, өйткені әркімнің жетістіктерін өсіріп кемшіліктерін азайтады. Сипаттаудың дедуктивті жүрісінде пәннің толық бейнесін бірден көрсетуге мүмкіндік береді, одан кейін бөлімдері мен бөлшектері түсіндіріледі, бірақ дедуктивті сипаттау барысында пәнге деген қызығушылық төмендейді. Бөлшектерден біртұтасқа сипаттау қызығушылықты ұстап тұруға көмектеседі, бірақ түсінуді қиындатады, себебі біртұтастық түгелдей түсініктермен тұманданады.

Табиғи сипаттама тіпті бірен-саран пәнді басқа ұқсастар қатарында бірыңғай сияқты ұсынады.

Портрет – жанды даралықтың табиғи сипаттамасы, табиғи сипаттаманың бір түрі, ізгілік қағидасына сүйеніп құрылады, сезімтал (көрінерлік, естілерлік, тактілік) бейненің әсерін қалдырады, пәнді оның түрімен байланыстырады, бірақ сипаттау пәнінің өзі сезімтал бейнені ақыл, жігермен, этосымен байланыстыратын рәсімдерді қолдануымен дараланады. Пән ерекше көрініс алады: сипаттауда өзара байланыстағы белгілер біртұтас индивидуалды бейне жасайды.

Бейнелі сипаттама портрет секілді мағыналы және сезімтал бейненің үйлесуі қағидасына негізделген. Бірақ бейнелі сипаттаманың пәні бейне емес іс – қимыл, құбылыс, оқиға. Әрбір риторикалық нысан секілді бейнелі сипаттама белгілі бір мақсатпен жасалады, ол құбылыстың мағынасын көрсету арқылы.

Түсініктер берілген бейнелі сипаттама нақты суреттеу мен жасанды суреттеу арасындағы өтпелі нысан болып табылады, өйткені мағыналық – бағалайтын түсініктер түсіндірмелі түсініктерге қарағанда көмекші құрал ретінде емес, дәйектің сапалық жағдайы ретінде көрінеді. Жасанды сипаттау пәннің сезімтал бейнесінен емес мазмұнынан шығады. Жасанды сипаттау көрнекі болуы мүмкін және

нақты бейнелік бөлшектерден тұруы мүмкін немесе тұрмауы да мүмкін. Бастысы, бейнелеудің құрамы мен реттілігі құрылым элементтерін көрсетеді, айыру белгілері, бекітілуі, құрамы, түрі, ерекшелік қатынастары белгіленулері жалпы орынды немесе редукция элементтері болып табылады. Сондықтан жасанды сипаттау эпидейктикалық тұжырымдаманың бөлігі.

Өнерлі сипаттау, ойлар мен ұғымдарды көріністетуден негізгі қағидаттарын сақтай отырып, көріністік салу және керек десеңіз көркемдік бағытта таралуы мүмкін, егер элементтердің, ракурстардың, жоспарлардың, атаулардың құрамы мен реттілігі идеялардың бөлінуіне еретін болса, ал олардың көрінектеу мәнерлері деректердің сапасы есебінде бөлінуді көркемдеп және мойындайтын болса. Міне сондықтан табиғи сипаттама тұжырымдарда үлгі мен мысал ретінде, ал жасанды сурет-сипат ретінде қолданылады.

Мазмұндау, әңгімелеу.

Әңгімелеу – бұл оқиғаларды өз тәртібімен баяндау.

Әңгімелеу әңгіме айтушыны болжайтын болғандықтан, бағалаудың мәні есебінде тек деректер қана емес, сондай-ақ мазмұндаманың шыншыл болуы да жатады. Мазмұндау тәсілі ретінде әңгімелеу – субъективті, себебі өзіне әңгімешінің бөліну кейіптері мен тыңдармандарды қосады және де етістікті қолдануға негізделген.

Әңгімелеуші мен тыңдаушыларды бөлу, қатысушылардың арасындағы қарым-қатынастылықты тудыртады: «Мен», «сіз», «біз», «ол» немесе «олар» және осы сөздермен мазмұндас сөздер ритормен қарым-қатынасты білдіреді, олардың тыңдарман дәрісханамен немесе дәрісханаға жатпайтындармен, жалпы мағынасы қарама – қайшы болуы да мүмкін. Мазмұндаудың негізі ретінде етістікті қолдану мынадай санаттарды туындатады, яғни, уақыт, еңістету, түрі, аманат нақтырақ айтқанда сөз сомдаумен ға сын түрінде баға беру үшін негіз беретін.

Егер әңгімелеудің негізі сөйлем болса, яғни ритор белгілі бір адамдар тобына уақыт шегі мен кеңістікте шешім қабылдауы жайлы ұсыныс жасайды. Егер жеке риторикада әңгімелеу жанрлық пішінде қарастырылса, жалпы риторикада техникалық дәлелдемелік көз-қарас бойынша әңгімелеу, яғни құралдар көмегімен тыңдарман дәрісхананың келісіміне қол жеткізеді.

Жалпы риторикада ритордың алдына қойған мақсаты тәуелділігінде әңгімелеудің үш түрін бөліп көрсету керек.

Жиынды түрде сөз сомдаумен да әңгімелеу әркелкі дәлелдер шарттарында жалпы немесе нақты шешімдер қабылдау үшін қажет. Егер сөз сомдаумен дағы мағлұмат беруші және алушы жағдайдың және әңгімелеу мәнінің шектеулі бағасымен келіскен болса және шешімді негізінде алушы қабылдайтын болса, ал ритор оған шешім үшін қажетті деректер жеткізіп отырса, онда мазмұндаманың өзі әңгімелеу бөлімінде максималды түрде нақты және артық қажетсіз

сөздердің немесе ритордың тарапынан бағалаушылығы болмауы керек. Мұндай әңгімелеуді есеп беру немесе ритордың өзінің әрекеттік мазмұндау мәні болып табылатын немесе ол сыртқы білім көздері негізінде деректерді, мысалы, құжаттардан, хабарламалардан немесе өзге де мәлімет көздерінен мазмұндайтындай деп те атауға болады. Шектік деректер сипатының тәуелділігінде ритор модальдық және өзге де сөз сомдаумен құралдар жүйесін құрайды, солардың көмегімен ол мәліметтердің шынайылық және өзінің жауаптылық дәрежесіне нұсқау, сондай-ақ мәліметтерді қайта қалпына келтірудің айқындығын беруге талпынады. Есепте және мәліметтерде авторлық бағалау да болуы мүмкін, бірақ мұндай әңгімелеу түрін дұрыс қоюда осындай бағалаулар немесе комментарилер біржақты болып кетуі ықтимал, яғни шешімді айтушы адамға осы ойды тыққыштамас үшін, негізгі мазмұннан тиянақты түрде бөлініп тасталынуы қажет.

Кеңесу түріндегі дәлелдемені әңгімелеудің басқа бір түрін қосылған әңгімелеу деп те атауға болады. Егер ритор әңгімелеуді сөйлемнің дәлелі ретінде пайдаланса, мақсаты мынау болып табылады, яғни барлық деректерді бір бейнеде беру, себебі әңгімелеуден белгілі бір түйін шығуы тиіс. Мұндай жағдайда ритор тыңдаушылардың әңгімеге хабардар дәрежесін анықтап, деректерді нақтылы жеткізуге тырыспайды, бірақ жүйелілігіне, деректердің ретіне назар аудартады, өйткені сөз сомдаумен дың мақсаттары мен тыңдарман дәрісхананың мазмұндаманы сіңіруі барынша көріністі және игерімді болады. Пафосты таңдау ұсыныстың мазмұнымен анықталады.

Қосылған әңгімелеу де техникалық дәйектілік секілді осы белгілермен сипатталады, ол дерек көз-қарасының қоюлығынан емес немесе құрылу мәртебесінде емес, яғни айқындау және бағалау мәртебесінде қарастырылуы мүмкін дерек ретінде сынға алынып және таласқа түседі. Көрсетілген сынға қарсы қайшы дәлел қоюға болады, бірақ оны ақиқаттылық немесе деректерді мазмұндау маңыздылығының көзқарасымен қарағанда ешқандай да теріс айналудың қажеті жоқ.

Әңгімелеу - эпидейктикалық дәлелдемеде қашан да қосылған болып табылады, себебі оның мағынасы қалыптың немесе қалыпқа қарсылықтың көрінісінде құралады немесе өзінің көрінісінде көрнектілікті көрсетеді.

Сынға алу дәлелінде мазмұндама кеңесушілік немесе эпидейктикалыққа қарағанда маңыздырақ болып келеді, ал әңгімелеу тәсілдері мейілінше әркелкілі болады. Егер де теза сынға алу жоспарында құрылатын болса, онда әңгімелеуде дәлелдер жүйесінде маңызды орын алады.

Сынға алу дәйектілігіндегі нақты әңгімелеу тәсілдері сөз сомдаумен жанрларымен айқындалады. Әңгімелеудің жалпы қасиеттері сынға алудағы сөз-айтуда сөз сомдаумен дың бөлімі

ретінде ерекше маңыздылығымен және де ритордың мәні мен тыңдарман дәрісханаға қатынасымен анықталады. Бұл көзжеткізушілік, модальдық, көркемдеушілік, стилистикалық жекешелік.

§ 4. Сөздің ортасы

Дәйектеу техникалық және техникалық емес дәлелдеменің аралығында айырмашылық қашанда шартты.

Мазмұндаманың пішіні және пікірдің риторикалық құрылысында тіркестенеді, себебі ритор ойлау арқылы деректерге операция жасайды, ал шығармаға пікір қосады.

Дәлелдеу композициялық сөздің бір бөлігі және дәлелдеудің тағайындалуы ретінде сол шешім қабылдаумен тікелей байланысатын және ерекше жауапты қарастыру және талдау талап ететін мазмұнның бір бөлігін шығаратындай етіп басты түрмен қосылады. Одан басқа пікір бұл сөздің пішіні дәрісхана мүшелейді және шешім өз алдына және сын көзімен қабылдайтын дәлелдеменің дара адресаттарын сол жерде ерекшелейді.

Сотта сөз сөйлеуде негіздеу дербес рөл атқарады және оны шығармадан бөліп қарауға ұсыныс беріледі. Мазмұндама және пікірге салуға талаптар әркелкі: фактілерді ұсыну олардың дұрыстығымен келісуді түсіндіреді, ал негіздеу логикалық және заңи түрде жөнделген болуға тиіс, себебі негізделетіні факт (дерек) емес, керісінше оның нормаға деген қатынастылығы. Бірақ конвенционалды дәйектік сендіртуші сөздер болжамдардың санына емес, оның күшіне тәуелді. Нағыз күшті болжамдар болып фактілер саналады және де мазмұндама түйін үшін жеткілікті негіздер болып жиі түседі.

Түйінділіктің құрылымының қандай екендігіне, олардың арақатынастылығы және дәйектің тезамен қиылысуының тәуелділігінде **тіктік және синтетикалық** негізделу құрылымының екі маңызды тәсілдерін бөліп көрсетуге болады.

Тіктік тәсіл мағынасында ұсыныстар мен теза негізінде өзгермейді. Тезаны қатаң нысандап ритор, ұсыныстармен сыйыспайтын оны растайтын, ой-пікірлерді жоққа шығаруға талпынатын және бөліп тастайтын, түйіндерді сұрыптайды. Дәйектің тіктік құрылымы сөзге айқындылық және жүйеліктік көрініс беріп, сөзбен күрделі ойлық қадамдардан аулақ болуға мүмкіншілік береді, бірақ дәйектің мазмұнын біріктіреді, ал кей-кездерде ритордың күмәнді және дәлелсіз түйіндемелерді алға қоюға итермелейді.

Сонымен, **дәйектің тіктік құрылымының** келесі ережелерін нысандауға болады:

1. Дәйек оның нысанын қалыптастыратын жеке дәлелдемелерге «араласып кетеді». Дәлелдемелер жалпылық болу кезіндегі мән-жайдың түйіндер құрамын айқындайды.

2. Дәлелдер өсуші немесе гомерикалық тізбектіліктерде

орналасады;

3. Айғақтың саны шектеулі, бірақ олар тізбектес қатарларды құрастыра отырып қостана біледі;

4. Ритор түйіндерді амплифицирлеуге тырыспайды: түйіндер неғұрлым қысқа және айқын болса, соғұрлым сенімді болады;

5. Күшті дәлелдер шектеледі, ал әлсіздері бірігеді;

6. Бірқатар жалпы түйіндермен қамтылып отыратын дәлелдер комплекс- терге топталады;

7. Тезаның мазмұны бірқалыпты болып қала береді, ал дәйектер тезамен және өзара толығынан сыйымды болуы үшін жинақталады.

8. Түйіндердің саны емес, күші мәнді;

9. Тіктік дәйектің құрылымы тек мәселелерді талқылау үшін ойға сыйымды, себебі олардың шешім қабылдау мүмкіншіліктері шектеулі және тыңдарман дәрісханаға белгілі. Бұл дегеніңіз, тыңдарман дәрісхананың мәселе бойынша құзырлығы соншалықты, керек десеңіз өзі дербес бағалай алатын шешім бағытына нұсқау беруі жеткілікті немесе мәселе бірқалыпты және оңай екендігі соншалықты, оны сәтті түсіну үшін дұрыс ойлана білудің өзі жеткілікті.

§ 5. Синтетикалық

дәйектердің құрылымы

Синтетикалық

құрылымының

мыналар:

дәйек

ерекшеліктері

1. Ритор сөйлемді максималды кеңінен талқылауға ұмтылады, сондықтан да теза мазмұны дәйек бойынша ұлғаяды.

2. Негіздеуде тек қана әртүрлі дәлелдер қана емес, сонымен қатар әртүрлі дәйектер де қолданылады эпидейктикалық, соттау және кеңістік, құрылымының бөлімдері бойынша бөліп таратылады немесе дәлелдеу құрылымына қосылады.

3. Дәйектер синтетикалық құрылымда біріккенде тек қана жалпы тәртіпте емес, сонымен қатар жалпы тұжырым болуы мүмкін. Осы тәсіл бойынша біріккен талқылау және пікір алмасу кезіндегі мағыналық қатынас қалыптасады.

4. Синтетикалық құрылым әртүрлі деңгейдегі иерархиялық топостарға алып келуге мүмкіндік береді, шептік қалыптасуда көптеген қиыншылыққа әкеп соғады және де сонымен қатар әртүрлі деңгейдегі келісімдерге және әр тектегі дәрісханамен келісімге жетуге мүмкіншілік береді.

5. Синтетикалық құрылымда ереженің дәлелдеу шамасына бірнеше топостар қолданылуы мүмкін, сондықтан да шешен сөйлеу тәсілін негізгі дәлелдеу топосымен басып айта алады.

6. Синтетикалық құрылымның кемшілігі оның күрделілігі болып табылады, жақсы синтетикалық негіздеу жоғары ойлау және сөйлеу мәнерінің шеберлігін талап етеді.

7. Синтетикалық құрылым сынағанға онша шыдамағандықтан, жеткілікті дайындалған және дәлелдеу техникасы шебер дәрісхананы қолдайды.

8. Синтетикалық құрылымның қайталауын болжайды, сөздің кеңістігін және көпшілдік пікірін қалдырады.

§ 6. Сөз шеңбері.

Теріске шығару

Теріске шығару – мақсаты негіздеу сынын дәлелдеу және ол пікірмен, көз-қараспен келіспеушілік. Теріске шығаруды кері дәлелмен шатастырмау қажет. Кері дәлел негіздеуде сөйлемнің қайшы пікірді көрсетеді, егер де жете ойластырылмаған шешімде өзін тоқтатса.

Теріске шығару мақсаты – тыңдармандардың келісім ұстанымдық қосылуына, ұсыныстың сыйымсыздығына, негіздігіне және тиімсіздігіне қарсы болу. Теріске шығарудың екі түрі бар: сын және әшкерелеу.

Сынның мақсаты – оппоненттің (қарсыластың) ұсынысының негізсіздігін және тиімсіздігін дәлелдеп, тыңдарманды басқа шешім қабылдауға бағыттау, ал аппонентті шешімін өзгертуге ыңғайлау.

Әшкерелеу мақсаты – оппоненттің дәрменсіздігін көрсету және сонымен қатар аудиторияны одан бөліп әкету. Шешендік әшкерелеуге мүмкіндік бермеуге тырысады, өйткені әшкерелеу қоғамдық қатынасты бұзады. Оның үстіне теріске шығару – тұрақты құрылым болып табылмайды: теріске шығаруда жазылу және айтылуы, пікір айтысқанда және дәлелдегенде басқаша жолға түсіп кетуі мүмкін. Өзінің айтатын сөзі болғандықтан, жақсы шешен теріске шығаруға тырыспайды. Теріске шығарудың пайдалылығы оппоненттің полемикалық пікірін айтуына мәжбүрлеу. Аргументацияның (дәлелдеудің) тиімді жағы теріске шығаруда сындық заттың баяндалуының осі іске қатысты оппоненттің ұстанымы және айғағы.

Кері ұстанымдағы жалпы ережесі баяндаманың үдеу немесе гомериялық жүйеде өзгертілген қалыпта: оппоненттің әлсіз дәлелі немесе айғағы Мазмұнның жағымсыз маңыздылығы шығарманың басында және аяғында оппонеттің күшті дәлелі немесе оның келтірген мысалы өз пайдасына шешілуі ортасына орнығып біріктіріледі.

1. Қарсыластың ұстанымын теріске шығару негізі заттың пікірталастың тұжырымы болып саналады. Сондықтан мазмұны: а) теріске шығару ұстанымы қызықтыратын түрде көрсетуге болмайды; ә) пікірталас тұжырымының реттілігі құрамына бағынышты болуы шарт; б) қысқа және тығыздылығы барынша болу; в) қарсыластың айтқандарына айқын жеткізе білу.

2. Қарсыластың этикалық бағалау ұстанымын теріске шығару барысында ұлғаяды. Сондықтан әр пікірталас тұжырымы бір деңгейде келісіліп отыруы шарт. Шешен – ритор бірден шешімді этикалық баға берумен бітіруге асықпауы керек.

3. Соңғы баға қойылуы баламалықпен байланыстырылады немесе оппонент жеңіліс табады немесе сын дәлелімен келісуіне тура келеді.

4. Теріске шығарудың қорытындысы сыйымсыздық тудырған ұстанымнан кризистен шығу жолын дәрісханаға және оппонентіне көрсету.

5. Теріске шығарудың дәлелі үдеу ретінде орналасқан. Егерде шешен дәлелі күмәнді секілді болып тұрса, гомериялық рет пайдалануға лайықты.

6. Теріске шығаруда тебірене сөйлеуде (пофос), сөйлеу сынына дәрісхананың назарын аударуда шешен мен тыңдарман бірігеді.

Қозғау (побуждение) – сөздің аяқталуын білдіретін және болжаудан жеке көшу. Ой елегінде қозғау келешектегі іс –керектінің жүйеге асуындағы эмоционалды және батыл қадамы.

Осы істе ең қиыны қысқа шешім қабылдау. Эмоция тез арада пайда болып, тез арада басылып қалады, ал сәтсіз аяқталған сөз пайдаға аспай қалады.

Мүмкіншілік шамасы тіл байлығына және пікірге байланысты. Саяси шешендік қысқа шешімді талап етеді, сондықтан да саяси шешендер рекапитуляциясыз өтіп кетеді.

Соттық шешендік, керісінше кең түрде аяқтайды, өз бетінше пайымдайды, мысалға сотқа жүгінеді.

Пікір алмасуды талқылау қорытындысы – қысқаша екі жақтың пікір алмасуы.

Қорытындыда шешен дәрісхананы айтылған және жазылған сөздердің талқылауына назар аудартады.

Қорытындысында модальды пікір айқындалады, тыңдармандарға және полемикалық қарсыласына авторлық көзқарасы. Қорытындысы мынандай түрде белгілі болады: нәтижесі дәлел түрінде тікелей қозғау (побуждение) немесе айрықша көңіл аударарлық түрде. Негізгі қорытынды баяндаманы қайта қайталау түрінде емес, мазмұнда пікірін айтумен және дәлел келтіру түрінде көрінеді. Кең түрдегі қорытынды негізгі дәлелді ұстанып, келешектегі сөйлейтін сөзі және сонымен қатар ары қарай мәселені қозғау.

Қорытынды бөлінген рекапитуляция түрінде көрсетіледі. Егер шешен әртүрліаспектке ұмтылса немесе бірігу деңгейінде немесе тыңдарманның күрделі шешім ретінде талап қылғанын көрсеткісі келсе, жүйелі немесе әртүрлі түрде болса, ол тұжырым қорытынды жасайды.

Бұдан басқа, қорытынды талдау түрінде, әртүрлі байланыста болады. Қорытынды аналитикалық және синтетикалық болады.

Аналитикалық қорытынды жеке және тәуелсіз түрде болады, қорытындыға лайықты, өздігінше және әртүрлі бағытта шешім көрсете алады.

Синтетикалық қорытынды бір-бірімен байланысты және дәйекті қорытынды, олар сөйлеу құрылысының маңыздылығын

ашады және бір бөліктілігін толық көрсетеді. Синтетикалық қорытынды эпидейктологиялық дәлелге тән.

Элокуция.

Элокуция (лат. Elokuto – білдіру) құрылым этопонның аяқтауы-деп аталады, онда шешен сөйлеу текстін құрайды. Бұл бөлікте жалпы шешендік сөздердің маңызы талқыланады.

§ 7. Сөздің аяқталуы Сөздің аяқталуында пафос жол тауып тұрақтанады; тезаның мазмұны немесе ритор сөйлемін сөз сомдаумен сезімін ұйымдастыратын, жария айтуды жанданарлық түрде рәсімдейді. Ритордың мақсаты сезімді жай қана құрап қана қоймай, сондай-ақ оны мәнді, сонымен конструктивті етуден тұрады. Сол себептен сөз айтудың аяқталуы екі элементтен тұрады: рекапитуляция және оятудан.

Рекапитуляция – тезаны қалыптастыру. Сөз сомдаумен дың дұрыс құрылуы тыңдарман-дәрісхананың тәжірибесін байытады: Дәйектерді ашу шарасы бойынша сөз сомдаумен дың иесі деректерді талқылап және сынай бағалап және жеке келісімге келеді. Бірақ дәйектер, керек десеніз ритор аяққы түйін жасаған болса да негіздеу немесе әшкерелеу соңында ол бүтіндік болмай қалады; сөз мазмұнына қарай күрделі және алдындағы келісімге келуге немесе келіспеуге көп бөлікті және дауысты сөздердің өзі толық мағына бермейді.

Шешім қабылдай отырып, біз бөлшек түріне шыдамды болуымыз керек, біздің көңілімізге ұнамайтын, бірлік үшін және бастылық үшін, компромис үшін. Міне осы ритордың негізгі мағынасы рекапитуляцияны жүйелейді.

Рекапитуляцияның негізгі бөлімінде, мазмұнына қарай күрделі және жан-жақты, тыңдармандар оның түпкі мағынасын түсіну жағдайында емес.

Қозғау - құрылымның бір бөлігі, бір іске келу және сөздің аяқталуы оймен құрылған.

Түпкі негізден ашудың мазмұны болашақтағы істің ойын алдына қояды, бірақ сол уақытта да ол мінезді және күшті. Оның ең қиындығы, бұл мәселелерді қысқа шешуде мінез пайда болады және тез өшеді, ал сөздің сәтсіз аяқталуы дәйектіліктің жоқ болуына әкеп соғады.

Аяқталудың кей бөлігі жоғары биліктің және айту көлемінің тәуелділігінде. Саяси шешендік тәртіпті, аяқталудың қысқалығын, талап етеді, сондықтан да саяси шешендік көбінесе рекапитуляциясыз келісімге келеді. Сот шешендігі, керісінше аяқталудың айналуын жібереді, кейбір рекапитуляция дәйектіліктің негізгі бөлімін бастайды немесе өз бетінше талқылауға түседі, мысалы, сотқа бару түрінде.

Бітісу өз алдына айтылумен қақтығысқа ұшырауды мақсат етеді-айтылу мен айтылғанның қысқалығын.

Ритор соңында тыңдармандар айтылған істің қақтығысына және жазылуына көңіл аударады.

Соңында айтылудың түрі ашылуы мүмкін дәрісханаға және өзінің қарсыласына авторлық қарым-қатынас жасайды. Бұл жағдайда келісім пікір-таласты болады.

Дәйек бастапқы тергеуді көрсетеді, қандай да бір-бірімен тығыз байланысты ашылу немесе маңызды бөлінеді. Шешім бірқалыпты қайталанудың көптігін көрсетеді, ал жаңа қарым-қатынаста дәйектілік жаңа оймен және мазмұнын көрсетеді.

Айналып келген шешім дәйектіліктің негізгі бөлігін, болашақта айтылуын және бір уақытта келешектегі мәселені талқылауға кіріседі.

Шешім өз алдына рекапитуляцияның бөлігін қарастырады. Егер ритор аспектілердің әр түрлі бөлігіне талпынса, қосылу дәрежесіне немесе тыңдарманың шешімін күрделі түрде таныстыру, анықтаушылық немесе әртүрлілік іс-әрекетіне қарай шешім шығарады.

Сондай-ақ қорытынды қаралған аяқталудың шешімін кез-келген жағдайда қарастырады. Қорытынды аналитикалық және синтетикалық болуы мүмкін.

Аналитикалық қорытынды - бөлек және өзіне тәуелсіз болып көрсетіледі, шешімге жол береді, сәйкес қорытындыларға, тұрақты немесе әр-түрлі.

Синтетикалық қорытынды - өз-өзіне байланысты және ізгілікті, олар мәнді құрылыстарды шешеді және бір бүтін түрінде қарастырады. Синтетикалық қорытынды көбінесе эпидейкциялық дәйектілікке қарайды.

Элокуция.

Элокуция (лат. Elocutio-айту) сатының соңғы құрылымы деп аталады, ритордағы айтылған текстің құрылымына қарай. Осы бөлікте риториканың толық сөздік ойы қаралады.

§ 8. Стильдің сапасы

Элокуция ұғымы стильдің ұғымымен тығыз байланысты, өйткені стиль- тілдің жүйесімен бір мақсатты және бір жақты, белгілі бір мағынаны көрсету үшін қолданылады. Тілдің стилі былай бөлінеді: әдеби және окказиональдық.

Тіл стилі - өз алдына тілдің жүйелік нұсқасын қояды, өз бетінше сөздің өзгеруімен қалыптасады немесе араласудың жаңа түрімен, көз қарастың кәсіби түрін талап етеді. Стиль ауқымды болған сайын, тілдің мәдениеті бай.

Тілдің стилі, функционалды және тарихи болады. Осы стильдердің ішінде ең маңыздысы: сөйлесу түрі, іс-қағаздарды суреттеу, ғылыми.

Стильдің ортақ сапасы:

Дұрыстық, анықтылық, дәлдік, жинақтылық, жеңілдік, буынның қатаңдығы.

Буынның дұрыстығы оның тілге деген ойын жеткізуде, олар өз ара келісім мен, ортақ әдеби тілдің бір мақсатты грамматикалық түрін және лексикологиялық жүйесін қорытындылайды. Буынның тазалығы оның авторлық стилінде, сондай-ақ таза буын өз алдына алынған негізгі және реттелінген авторлық жүйенің тілдік ресурсын, олардың айрықша және ортақ қолданылуында.

Буынның анықтылығы - оның бірінші шарты. Анықтылық, сөз және оның қолданыстағы анықтылығы, автор кейіптік фраза құра біледі, кездейсоқ екі ойлықтан қашады, ал фраза есте қалады және жеңіл басталады.

Дәлдік- буынның тазалық шарты. Анықтылыққа қарама-қарсы. Дәлдік автордың сөзі мен ойының мағынасын білдіреді.

Тәнділік - сөздің айтылу түрі.

Жинақтылық - сөздің ситуациялық түрін және дәрісхананың күтуіне байланысты.

Буынның жеңілдігі оның жай қана жол табу түрінде.

Сөз және фразаның құрылымы.

Ритор әдеби тіл қорынан лексикалық маңызы бар сөз таңдайды, сол себептен ол білуі керек:

1) тілдің лексикологиялық дәрежесін: олар ортақ әдеби тілге, арнайы және әдеби емес лексикаға қатысты;

2) қазіргі тілде сөздің қолданылуы, оның тілдің тарихына және әдеби дәстүрге қатынасында;

3) тілдің ойлау жүйесінің қатынасы: басқа сөздер мен арақатынасы және сөздің мағынасында.

Ортақ, арнайы және әдеби емес лексика.

Ортақ әдеби сөз болып, әр жерде кездесетін әдеби жазбаша және ауызша сөз, орысша тілдің орысша сөздік мағынасын сипаттайды. Ортақ әдеби лексикаға арнайы әдебиет қарама-қарсы, әдеби емес және теріс, нақ осы қолданысқа рұқсат берілмейді.

Арнайы тілдің лексикасына: жалпы ғылыми және ортақ техникалық терминдер жатады.

Ортақ ғылыми және ортақ технологиялық сөздер ғылыми және техникалық текстерде қолданысқа ие болады, ғылыми мектептерде беріледі, терминологиялық сөздікте қолданылмайды.

Терминдер, керісінше арнайы терминологиялық сөздікте және оның мағынасында сөздік нормада қолданылады.

Терминологияларда үлкен мағына сот риторикасында болады, себебі білімнің арнаулы салалары өнертабыстың бастаулары болып табылады, ал терминдер ұғымды және ойдың пәндерін кейіптейді. Терминдер сөзді тиянақты, маңызды жасайды және сараптың пәніне риторға жібермейді. Тиянақты және абыройлы ритор шарасыздықтан терминологияға айналады, соған қарамастан егер терминдер орынды пайдаланылса, кінәлілер ара сөздің түсініксіздігінде нұсқайтын біліктілікті емес, нешінші иеленуге қажеттілігі мен сараптың пән тоқулы терминология немесе

оппонент этика емес. Бірақ, керек терминология жиі ритордың біліктілігінің көрінісін және сөздің мазмұнын жасайды, ортақ ғылыми сөздермен ауысады. Ендеше сөздің сыны үшін оның ғылым сымалылығының толығымен бірдей көрінуі қажет. Міне, неліктен ритор сөздің пәнімен тоқулы терминологиясын иеленуі керек, лексиканы ашып-жарып және орынды арнаулы пайдалану үшін.

Терминологиялық саясат - бір мемлекеттің мәдениетті қызметінің ең маңызды шеңберлерінен ол техникалық озықтықты жайлайды. Сезім дәрежесі терминологиялық саясаттың мағыналық мемлекетінің саяси басшылығымен оның біліктілігінің көрсеткіші болып табылады.

Өлшемдік терминдер түрлі рудың қызметінде жинақыланады, арнаулы ғылыми мемлекеттік органдармен тағайындалады және жоғарғы биліктің мемлекеттік билігімен бекиді. «Килограмм», «ватт», «метр», «сағат», «жыл», «рубль» осындай. Осы терминнің мағынасы қолданыста өзгермейді.

Заңды терминдер заңды қызметтің тәжірибесінде белгілі нысанға келеді және кей кездік арада мемлекеттік абыздың жоғарғы органдарымен, заңдық тәртіпте ішінара үдеріс соттың қызметінің соттың алқаларының ара тәуелділік от құқық мінездігі бекітіледі. Осындай: үкімет, азаматтың құқықтарының, жергілікті абыздың органдары, меншік, санкция, көрсетімдер, жеке тұлға, үдерістің жақтары, құқықтық тәртіп, өзара даттар, ақылды аңдаушылық, құқықбұзушылық, құқықтық күй және т.б. Заңды терминнің мағыналары нормативтік және жалпыміндеті, бірақ ара үдеріс құқықтықтың тәжірибесінің дамуында өзгереді. Терминология риторикада үлкен мағына береді. Жоғарғы сотпен өзгерістер осы ретпен реттеліп, арнаулы органдармен және Парламентпен қарастырылған.

§ 9. Сөздің құрылысы Риторикалық құрылыстың ойдың мінезді қозғалысының сөздері тоқулы болады.

Автор ойды ақырында дәрісхананы жазғыртпай айтуды немесе басты негізгі ойдан туындайды деп айтқан. Бұл нақтылық болып табылады. Риториканы сырт жағынан қарастырғанда меншікті идеяларды тәрбиелеп қарастырады.

Біркелкілік және буынның әркелкілігі

Біркелкілік ол синтаксистік құрылымдар шамасында көлемдік және күрделіліктің дәрежесіне тең болып табылады. Әркелкі буынның баяғы бір салдылыққа және ой сөзінің көлемділігіне біріктіріледі. Ерекше буынның қозғалысы ол ойдың қозғалысына кесінді болып келеді. Айқындап айтқанда авторлар көбінесе француздық риторикамен және басты бейнемен сезім түрінде қарастырылады.

Ой сөйлемінің біріктірілгендігі

Біркелкілік мағынасы синтаксистік құрылымдар шамалы көлемге және күрделіліктің дәрежелеріне тең.

Әрқелкі буынның мәні баяғы бірсарындылықта: ойын сөздің көлемдері қажытады және түршіктіреді, егер буынның қозғалысы ойдың қозғалысының кесімділігі.

Авторлар көптеген франциялық риторик және негіздерінде басты бейнемен шараның сезімінде ара тіркесі мен сөздің көлемінің, буынның сырбаздығының жазылуында екендігі айқын.

Біріктірілетіндік және ойдың сөйлемшесінің үздіктілігі

Жеке ойдың біріктірілетіндігі классикалық риториканың және мерзімді сөздің ұғымын білдіреді. Сөз бойынша ырғақты тындырымдылықтың дәрежесіне өлең-жырды, мерзімді және прозалы болып бөлінеді. Мерзімді сөз ырғаққа ие болады және бастысы, жеке сабы күрделі ойдың мағынасының ұйымы арқылы оның бөлігінің (себептес, қарсыласқан, салыстырмалы, ол берушілік, түсіндірмелі, анықтамалы, шартты жалғағыш қатынастар) логика-грамматикалық қатынастарын, санды және кез бөлігінің тәртіп және бас-басына тарату дәрежесінде болады.

Сөздің байланыстылығы

Сөздің біртұтас қисынды-мағыналық құрылысы мағынаның қатынастарын құрылыс бөліктерінің арасында таңбалаушылардың арнаулы сөздердің-буданынының қолданысымен: «және» құралатын, «демек», «кейін», «ақыры» және т.б. дегендерді көрсетеді.

Сөздің көлемділігі

Пәннің қызықтылығы көптеген жоспарларда немесе болашақта. Көлемді бейненің құрылысының ең тиімді тәсілімен болып табылады.

Сөздің бірорталықтылығы және көпорталықтылығы

Сөз мағынасының қалған мазмұны орталықтарының бірлесетіндігі айрықша күрделі. Егер сөзде бір қана орталық болса, сөз бірорталықты, оларда бірнеше орталық болса, көпорталықты болады. Моноцентризм сияқты және бірөлшемділік, сөздің сарапшылығын жеңілдетеді, неғұрлым сөз немесе сөйлем бір ойды асырайды, әйтсе де ол мүмкін болатын жайт. Егер сөз көпмөлшерлі немесе көпмағыналы болса, бас-басының сөзі қосымша саралауға мұқтаж болады және соғұрлым бірнеше ой білдіреді.

Сайып келгенде қажетті алып беру деп - жаңа ұғымның қатарын есептейміз, ұйғарымының білімі айтылмыш курсты меңгеруге көмектеседі.

Топос - жағдай және бас негіз дәлел келтіретін ортақ идея.

Инстанция - абыройлы бастау, орнатушының топос және айқындаушы жерінің иерархиясында.

Мәнді пікір - ойдың пәнін бекітетін немесе жоққа шығаратын пікір.

Нормативтік пікір - қызметті бекітетін немесе жоққа шығаратын пікір.

Сөйлем – айтылымның басты мағынасы, онда талқылаудың пәні баяндалады.

Себеп - дәлел, сөйлемнің түбін құрайтын.

Ұқсастық - дәлел, түсіндірмені немесе сөйлемді немесе оның себептерінің белгілі салыстырмалы тәрізденулерден тұрады.

Мысал - айғақпен сөйлем немесе оның себебінің қызмет ететін деректерді анықтайтын дәлелі.

§ 10. Сотта сөз сөлеудің композициялы-қисындық құрылысы

Соттағы сөз сөйлеудің композициясы.

Сотта сөз сөйлеудің композициялық мәні болуы керек. Сотта, негізгі бөлімінде барлық істерді толығымен қарайды. Қисындық ойлау, негізгі бөлімде мәтін болып істе қаралады, сараптамамен баға дәлелденгенше. Көп жағдайларда негізгі бөліміндегі айтқандар, шешеннің (оратордың) сөзімен бір іс басқа іспен қисындық ойлау арқылы сөз сөйлейді.

Негізгі сөйлемде қорғаушы, сотталушы адам өлтірді.

- 1) оның бір ойлағаны болды.
- 2) оны өзі істеген жоқ, басқа біреу арқылы істеді ме жоқ па?
- 3) мұнда кісі өлтіруші, оның мүлкіне қол жеткізгісі келіп, өлтіруді ойлады
- 4) бұл іс бойынша дәлелді қарастыра келіп, қорғаушы сотталушының жазасын жеңілдетеді.

Француз сот риторика тарихында сотта сөз сөйлегенде Ше`д, эст Анжа Ронсвераның ісі бойынша негізгі бөлімде оның бұл істі істелгенін сөйлем бойынша:

- 1) *Бұл жазылған хат сотталушының атына емес.*
- 2) *Мария Морельді зорламаған.*
- 3) *Мария Морель есі аугандықпен ауырады.*
- 4) *Мария Морель хатты өзі жазған дегенді дәлелдеген.*

Қорғаушы И.М.Кисенишский Г.Р.Гаджиеваның ісі бойынша кінәлаушы валюталық тәртіпті бұзып (сауда орнынан маржан сатып алды, бірақ берілмеген құқықпен сауда-саттық арқылы тас пен металл алған), ең басты сөзді қорғаушы валютаның шешімі бойынша сауда-саттықты маржан алқасын тапсыру арқылы жасатқан және келесі сөзінде Гаджиев Г.Р. алтынға арналған материалдарды өзіне алған. Маржанды сол материалдармен жасау керек болған, куәгерлер алқаны алтын деп сатып алған дегенді. Бұл сотта адвокаттың сөз сөйлеуінен үзінді.

Қаз ССР 59-б. Цицерон Марк Тулийдің шығармасы 35-76-б.б. Францияның 19 з. Сот шешені 48-78-526 б.б.

Соттағы сөз сөйлеудің негізгі бөлімі.

Сотта сөз сөйлегенде шешен (оратор) көпшілік алдында композициялық және логикалық әдісті сақтауы керек. Сотта ритор нақты сол іске байланысты әртүрлі сөз сөйлейді, алайда антикалық трек-сызба

бойынша шыққан негізгі бөлім мен қорытындысы өзгеріссіз қалады. Сотта негізгі бөлім туралы айту, оның басқа бөліміндегі мәнін анық және қысқа, мәнерлі және аяқастынан сөз сөйлеу, тыңдаушыларды өзіне қарата білу керектігі. Антикалық риторикада сөйлеудің 3 түрі көрсетілген: табиғи, болған жағдай және аяқастынан сотта шешен тыңдаушыларға негізгі бөлім туралы айтуы керек.

Әйгілі, бәрімізге белгілі адвокат 60-шы жылдары Ковалеваның ісін қарады: - Оның сөзі құрметті судья! Бұрынғы ерте замандағы сияқты сиқырлы сөзбен оның сөзіне бәрі көңіл бөліп тыңдағысы келеді. Екі жақтың сөзі, бір ғана дәлел, бір ғана адамның түрі, бірақ әртүрлі көрінеді. Айыптаушы мен қорғаушы В.И.Царев адамдардың топпен бұзақылық жасағаны туралы сотта айтады: - *Құрметті судья! Аяққы 9 ай ішінде 4 іс бойынша Городиций кентінде тұрған кәмелетке толғандардың арасындағы бұзақылық туралы іс қаралады. Ф.Н. Плевако шешен (оратор) өзінің қорғайтын сөзімен сотта аяқастынан, күтпегенде тыңдаушылардың көңілін өзіне қаратады. Грузиннің адвокаты (князі) келесі қорғау сөзінде, кез келген қорғаушы секілді мен де бұл істі қарадым, сотталушымен сөйлестім, дәлелді көрдім, осыған байланысты сіздердің алдарыңызда қалай-не айту керек, ол не үшін, керек пе, сіздер өздеріңіз ойлап ортырғандай прокурор қалай айтатыны, оның сөзіне жауап қайтару үшін мен өз сөзімді өзім де аяқтадым. Ал енді прокурор өз ісін жасағаннан, яғни аяқталғаннан кейін мен сөйлеймін. Мен іс бойынша сотталушыны қорғап шығуым керек. Шешен адвокат пен прокурор істің нақтылығын, іс бойынша мағынасын жасау, жәбірленуші мен сотталушы туралы мінездеме жасайды. Мысалы: Құрметті судья! Нақты іс мына іске қарағанда жеңіл, Омаров қасақана өз әкесін өлтірді. Бір жағынан қарасаң бұл жаман, нақты іс бойынша адамның өмірін қиды, олардың қандары бір емес пе?*

Құрметті судья, 4 жыл бойы анасы Новикова мен қызы Ф.Мороз Фоминаның мазағына көнді. Осыған байланысты сотта іс қаралды. Онда адамдардың жан дүниесіне көңіл бөліп, түсіну керек, Новикова адал болып шықты деген еді.

Халықта мақал сөз бар: «Түсіну-ол кешіру» деген. Ф.Н.Плевако таңдаулы сөз 402-б. Адвокаттың сотта сөз сөйлеуі Қаз ССР 74-б.

Ал енді И.М.Кисенишский, Розинава Б.Я. ісі бойынша қорытынды сөзі.

Қылмыстық іс бойынша сотта сөз сөйлеу И.М.Кисенишский 87-94 б.б.

Сотта сөз сөйлеудің негізгі бөлімінің ортасында дәлелдемелер мен дәйектер көрсетіледі. Дұрыс дәлелдемелер логика тұрғысында 3 түрге бөлінеді: тұжырымдар (дәйектер) және дәлелдемелер (дәлелдер). Тезис сөйлейді деген немесе мысалды нақтылы дәлелдеу керек. Тұжырымдар (дәйектер) – сөйлем немесе мысалды нақты дәлелдеген, тексерген. Сотта сөз сөйлеуді шындық, нақты дәлелге байланысты. Дәлелдемелер

(дәлелдер) - логикалық ойлау тұжырымдары мен тезистері арқылы іс дәлелденеді, оған тек іздестіру мен тексеруді сарап арқылы жауап береді.

Прокурор Н.А.Асев, Б.Я.Розинова ісі бойынша қылмыс мына баппен осы заңның және де 175 бап РСФСР (пара алу), облыстық психиаторлық ауруханасындағы бастықтың орынбасары ауру адамдардан пара алған жалған құжат жасаған. Аристотель бекер айтпаған, индукция көрнекті және де нақты сезімі өзін-өзі танып білу. Н.П.Карабчевский дәлелдерге қатысты Семеновты қылмыс жасады деп медициналық сараптама жүргізді. Атақты профессор Белинский дәлелдеген, ол психопаттық түрі сарабынан немесе керісінше сәйкес келеді, бұған психиатр-практик чечот, бұл іске мән берген. Ол психикасы дұрыс емес адамдар ойланбастан арты неге соғатынына мән берместен қылмыс істейді. Оларды сотта соттамайды, керісінше есі ауысқандардың ауруханасына отырғызады. Оны тек медициналық қорытындысы бойынша жазылды деген анықтама бергенде қана оның ісі қаралып, жауапқа тартылады, егер оның мерзімі өтіп кетпесе әрине.

Ақыл-есі дұрыс еместік медицинада жақында пайда болды. Ол ақылсыз (ессіз), ақыл-есі дұрыс емес, жынды деген мағынаны береді деп психиатр сарапшы Семенов осылай санайды. Бұл іске атақты орыс адвокаты Сопогова 19 ғ. М.Г. Казаринов былай мінездеме берген. Ол қылмыс жасар алдында «атақты тарихшы Мишель айтқандай, бұл түс көрер алдында, ол тарихи материалдарды қарап, оқып дәлелдеген, таңертең ми оқиғаны жүйеге алып келді. Не істеу керектігі түсінікті болды, түнде ойлау процесі жүреді». Осылайша Сопогова таңертең ол өзі алуға тиісті Субботинадан, бұл идея өте күшті күшке ие, онымен күрес жүргізу мүмкін емес, одан құтылудың бір қана жолы – ойлағаныңды жүзеге асыру деп тұжырымдаған.

Қорытынды - сотта сөз сөйлеуде сот шешені судьяға, аяққы бөлімінде қорытынды сөзін және өтініш айтады. Сотта қорытынды әртүрлі болуы мүмкін: қарапайым, асықпай ісін қарау, оны қысқа қайталау, нақты дәлелдер, иллюстрация мен эмоционалды патикиге мән беру, қорытынды сөзді түйіндеу. Норвегияның халқы кнуту Гаисунаға деген көзқарасы жақсы болды. 2-ші Дүниежүзілік соғыстан кейін Гайсуна Сафьяновамен автографаны, акционды 1-ші, сондай-ақ 25 америкалық валюта ақшасына теңдік ақшаны жалғыз алушы есебінде көрсетілген. Гаисунның бұл жиналысы дамып, жетіліп жазылып шықты.

Бүкіл әлемде И.М.Кисенишский, Б.Я.Рогозина ісі бойынша қорытынды сөзді былай айтады: «Құрметті судья! Мен кінәлінің анализін анықтап, бұл іс бойынша, яғни Розинова туралы толық өмірі туралы айтуым керек деп айтады, толықтыру үшін сізде мінездеме бар ма? Бұл іс бойынша менің ойымша, бұл әлі дәлелденбеген, әлі қаралып, тергеп, тексерілуі тиіс. Бұл дүниеде, оның өмірінде болған оқиғаны түсіну, өмірден адасқанын және қателескенін, оның қапа болып, шындап өкінгендігін көрдік. Біз барлық шындықты іс-әрекетінен сотта көрдік,

дұрыстығын, ұқыптылығын, барлық шын жүрегімен оның өкінгендігін және өзін кінәлайтындығын.

Розинова Б.Я. қылмыс жасады, жауапқа тартылуы тиіс, алайда ол өкінеді. Сол себептермен оның ісі бойынша аяушылықпен өкінгеніне сенім білдіру керек». Судьяға қорытынды мен қоса түсінікті және толық түрде өкініш білдіреді. Адвокат Б.Д.Рожковский, А.Новикованың ісінде сөз сөйледі: - Құрметті судья! Сіздің алдыңызда Новикованың барлық күнделікті өмірі өтті. Қазір материалды моральды зардап шегуші міне отыр. Сізден оған, яғни осы отырған (кісіге) жылы қабақ танытуыңызды сұраймын. Шыққан шешім өмірін өзгертеді, заңның шын екендігіне сенетін болып, үміті артады. Қорытынды сөз шығарғанда, сотта сөз сөйлеудің композициялық-қисындық тұрғысында, ол белгіленуі тиіс және тыңдаушылардың көңілін өзіне қарата білуі керек екендігін ұмытпау қажет.

**§ 11. Айыптап сөз сөйлеу:
жалпы ерекшеліктері,
құрылысы**

Сот сөзінің негізгі түрінің бірі – сот жарыссөздеріндегі прокурордың айыптаушы сөзі. Айыптаушы сөздері – мемлекеттік айыптау болып саналады. Мұнда іс бойынша

жиналған дәлелдерді талдауға да болады, қылмыстың санаттары туралы пікірлер айтады, жазалау шарасын, заңды үкімнің орындалуы туралы да айтылады. Сот сөзінің бұл түрінің негізгі міндеті: сотқа, оған қатысушыларға, көрермендерге қылмыстың себебін және қылмыстың барлық қауіп-қатерін, қауіптілігін, айыпталушы тұлғаны дұрыс бағалауы болып табылады. Айыптау логикалық жоспарда қылмыстық әрекет және оның түбірі оның қылмыстық жауаптылықты дәлелдеуі, тұлғаны әшкерелеуге бағытталған нақтылы қызметті ұсынады.

Негізінен пәндік - заңға сүйенген қатынаста кез келген айыптауды фабула бойынша, оның заңи нысандалуы және ең алдымен композициялық - логикалық ұйымдарын анықтайды, бұйымды сөзді айыптаған, заңға сүйенген біліктіліктер болып табылады. Фабула айыпталушыны нақтылы қылмыс құрамының белгісі бар әрекеттері, айып тағатын айғақтардың іс бойынша айыпталуы саналады. Ол айыптаудың нақты бөлігін құрайды. Осы айыптауды фабуланың айғақ қосылатын қылмыс түрінің не бірінің белгілері қылмыстық-құқықта заң үлгілерін жасауға мүмкіндік береді және өзінің жиынтығы бойынша айыптаудың заң тұжырымдарын құрастырып беруге әрекет етеді. Оның фабуласынан айыптаудың заң тұжырымын, айырмашылыққа әрдайым біртұтастығын көруге болады. Заңға сүйенген біліктілік, олардың заң белгілерінің айыптауды фабуланы және анықталуы, анықтауға арналған қажетті алғы шарттарын құрады. Айыптауды құрама бөліктің құрайтын айғақтарының анықтауы депте атауға әбден мүмкін.

Айыптап сөз сөйлеудің композициялық құрылысы.

Фабуладан айыптаудың заң тұжырымынан айырмашылығы, ол әрдайым біртұтас. Заңға сүйенген біліктіліктің, олардың заң белгілерінің айыптауды фабуланы және анықталуы анықтауға арналған қажетті алғы шарттарын құрайды.

Заңға сүйенген білікті айыптаушы қылмыс қай заң бойынша шешілетіні туралы, заңының аты, қылмыстық заңның тиісті бабы, оның бөлігі және тармағы, дәл қылмыстық кодекстің бабын, сонымен бірге заң және заңдық актілерді дұрыс атауы тиіс.

Айыптауда айыптаудың фабуланың, заң тұжырымы болуы керек.

Кез келген айыптаушы сөздің ерекшеліктері болып табылатын: айыптаушы сөздің жүйелілігі (айыпталушының кінәлілігін, қылмыстың айғағының бар болуын дәлелдеу), уақытша қатынастағы мінез-құлықты (айыптаушы сөз, қорғаушының сөзінің алдын алады) ерекше заңға сүйенгендік бағытталғандық, басты сипат, үзілді-кесілдік және шабуылдық екендігінің айқын белгісі.

Қазіргі уақытта сот сөзінің теориясында 2 түрлі айыптаушы сөзінің нұсқасы бар.

Біріншісі: нұсқа бойынша айыптаушы сөзінің құрылымы, олар мынадай:

1. кіріспе;
2. қылмыс құрамын мазмұндау;
3. қылмыс бойынша тапқан дәлелдерді талдау, бағалау;
4. қылмысты саралау;
5. айыпталушы тұлғаға мінездеме беру, жасалған қылмысқа қатынасы, қылмыс істеу себебі;
6. айыпталушының жазасын болжауы;

Екіншісі нұсқа жүйе бойынша дұрыс және логикалық аяқталған айыптаушы сөзінің құрылымы, келесідегідей:

1. кіріспе;
2. істің мән-жайын баяндау;
3. тергеу бойынша табылған дәлелдемелерге баға беру;
3. қылмыстың заңи біліктілігі;
4. айыпталушыға сипаттама;
6. айыпталушының жазасын болжауы, азаматтық талаптың қанағаттандырылуы, материалдық зардап;
7. қылмысты саралау;
8. қорытынды;
3. Айыптап сөз сөйлеудің кіріспе бөлімі;

Айыптушы сөзінің кіріспе бөлімінің өте маңызды мәселесі дәрісханамен тығыз байланыста болуы және оларды іске қызықтыруы болып табылады.

Прокурор В.Н. Сажин істің басындағы істің ерекшеліктеріне, яғни саясат пен қоғам, заңи жақтарына көңіл бөледі және істі дәлелдер мен фактілерден бастайды.

Мәселен:

«Құрметті сот! Бұл қылмыскерлер, яғни С. пен К. Азаматтары мемлекет мүлкіне қастық жасап, істеген қылмыстары үшін жауапқа тартылмаймыз, істеріміз ашылмайды деп ойлаған. Бірақ мұндай әрекеттері енді тоқтатылды, енді олар соттың алдында жауап береді. Сіз қарап отырған іс оңай да, жай да емес. Өйткені бұл азаматтар өздерінің қызметтік бабын пайдалана отырып, мемлекетке опазсыздық жасады. Олар мемлекетті, мемлекеттің мүлкін қорғағанның орнына қылмыс жасап отыр. С. азамат қылмыстық іс жүргізуге дейін №5 Киржачской учаскесінде біріккен жібек фабрикасында есепші қызметін атқарған. Бұл істің ерекшелігі – қылмыскерлер, өздерінің құқыққа қарсы әрекеттерін жылдар бойы істеп отырған және уақытысында ұсталмаған. Бәрімізге белгілі бұл жағдай өте қауіпті. Өйткені олар өзіндерін қоршаған ортаға өте жаман әсерін тигізеді.»

Кейбір жағдайларда айыптаушы сөзі кіріспеден басталмай істің мән-жайын баяндаудан басталып кетеді. В.И. Цареваның адам өлтіру ісі бойынша сөзі:

«Құрметті төраға! Құрметті облыстық соттың халық мәслихаты! Біздің облысымыздың үлкен өнеркәсіптік қаласының шетіндегі Коврова деген жерден алдыңғы жылы күзде Татьяна Исаеваның мәйітін тапқан еді. Зорлықпен өлтірілген мектеп оқушысының өлімі ата-анасына, достарына, сыныптастарына, мектеп ұжымына, Коврова тұрғындарына моральдық зиян тигізді».

Айыптаушы сөзінің кіріспе бөлімі тек дәлелдерге сүйене отырып, логикалық қайшылықсыз болуы тиіс. Қазіргі таңда соттық тәжірибеде жағдайды баяндаудың 2 тәсілі бар: хронологиялық, жүйелі. Хронологиялық баяндау, яғни қылмыстың эпизодын айыптаушы мен қатысушыларды қоса отырып баяндау.

Оған мысал:

«Тамыз айында Васильченко Томининға ақша табу үшін дүкенді тонауға ұсыныс жасайды. Томинин күмәнданады. «Ұстап алса ше?» Сөз байласу іске аспады».

25 қазанда Васильченко тағзы да Томининға айтады: *«Мейрамға азық-түлік сатып алу керек. Оған ақшаны қайдан аламыз?»* Бұл жолы Томинин өзінің жоспарын айтады: *көрші тұратын Щербаковтар шалдарын тонауды айтады. «Щербаковтар ақшалы адамдар, қарыз алғанбыз» - дейді. Келісімге келіп, алға қойылған мақсаттарына дайындала бастайды. Екі күн өткеннен кейін. Бұлтты түн. Уриельский ауылында тым-тырыс. Ештеңе ойламаған Щербаковтар ұйықтап жатады. Сағат тықылдап тұр. Шөп сыбдырын естіп шал, кемпірлер оянады. Ерлі-зайыптылар*

төсектерінен тұрып, үй иесі орнынан тұрып есікті ашса қолында суық қару пышақтары бар екі мас ер адамды көреді. Қараңғы болғандықтан түрлері көрінбеді. Бірақ қараңғы болмаса да Щербаковтар олардың түрлерін көре алмас еді, өйткені олардың бетінде бетперде болды.

Васильченко мен Тимониннің рөлдері бөлінген еді. Тимонин үй иесі әйелді пышақтың сабымен басынан бір қойып, ақша сұрайды. Бірақ ақша бермеген кәрі әйелді көкірегіне финдық пышақты сұғып алады.

Сол уақытта Васильченко шалды келеке етіп пышақтың жүзін біресе тамағына тақап, біресе көкірегіне, біресе ішіне тақап ақша талап етті».

Жүйелі түрде істі баяндаса, айыпталушылардың нақты өздері істеген іс-әрекеттері көрінеді.

Айыптаушы сөзінің ортасы тергеу бойынша табылған дәлелдемелерге баға беру болып табылады. Осы бөлімді прокурор айтқанда сотты өзіне сендіруі қажет, яғни сот оны тыңдай отырып, шешіміне қатты әсер тиюі қажет. Прокурор В.Е. Миляев қай айғақтарға сенімсіздігін білдіретіні туралы нақты айтты:

«Сот тергеуінің соңғы күнінде арыз берген Л. өз ісіне немқұрайлықпен қарағандығы туралы айтқан болатын және ол З., Б., В. азаматтарына сенім артқан. Ал олар оның артында теріс қылықтар жасаған. Бірақ арыз беруші соттың алдында жауап бергенде шетке шығару кезінде өнім саны қоймадағы тауардың санынан көп болатындығын айтқан болатын. Сол кезде ол қойма басқарушысы З. есімді азаматшадан түсіндірме сұрайтын. Яғни ол тауарсыз ақы шоттары туралы білгендігін дәлелдейді. Яғни жоспарды түзете отырып, ол бірыңғай мемлекеттік есеп беру ережесін бұзып отыр. Яғни бұдан туындап отырғаны ол ақпан айының есебін дұрыс жүргізбегендігі. Бұл есепке қол қойып отырған Я. Егер ол есепті түзетпеген болса, яғни оның бұл іске қатысы бар.»

Прокурор өзінің айыптаушы сөзінде дәлелдемелерді айта кетіп, келесі бөлімге яғни қылмыстың заңи біліктілігіне көшеді. Бұл бөлім белгілі және түсінікті болуы тиіс және тек қана дәлелдерге сүйенуі қажет. Мысалы: «Дәлелдерге, айғақтарға сүйене отырып азамат Халиков өлтірген Чулковтың әрекеті ҚК-нің 102-бабымен сараланады. Чулков Халиковтың басынан балтамен 24 рет соғып өлтіргені аса қатыгездікпен жасалғандығын дәлелдейді».

§12. Қылмыстық заңның саралануы

Айыпталушыға сипаттама беру кезінде әлеуметтік мәліметтер (тегін, атын, әкесінің атын, туған жылын, жерін, жұмыс орнын, білімін, тұратын жерін, отбасы жағдайын, ұлтын және басқа мәліметтер) физикалық күйі және психикалық мінез-құлқы (темперамент, қабілеттілігі, қызығушылығы, дүниеге көзқарасы, әдет) ескерілуі тиіс.

Айыпталушыға сипаттама беру кезінде дәлелдемелерге сүйену қажет. Сипаттама беру кезінде қылмыстың не үшін істелгендігі анықталуына жәрдемдеседі.

Виноградов айыпталушының сипаттамасы:

«Виноградов араққа құмар болып оның өмірі ұрлық, бұзақылық қылмыстарымен байланысады. Одан кейін зорлау мен адам өлтіру болады. Әскерде жүрген кездерде араққа құмар болғандықтан, ұрлық жасап араққа ақша табудың амалы болады.

Әскери сот оны 1 жылға бас бостандығынан айырады. Жазасын тәртіпті батальонда өтейді. Әскерден оралғаннан кейін Ковровта бұзақылық жасайды. Оған ізіне түсу шешіледі, бірақ тергеуші істі тоқтатады.

Сіздер естідіңіздер ме, куәгер Кирьянованың сөзін? Ол Виноградовқа теріс сипаттама берді яғни, Виноградов – алқаш, қаңғыбас екедігін атап кетті. Ол айтқандай Виноградов жұмысқа 3 күн бойы келмеген күндер болған деді және мас күйінде жұмысқа келгендігін және жаман сөздер айтып, Кирьяноваға «Сен өз өліміңмен өлмейсін, шаруаң болмасын» деп айтқанын атап кетті. Бірақ Виноградов мұның бәрі қалжың екендігін айтты». Прокурор бұл сөзінде сотқа айыпталушының іс-әрекетінің дұрыс еместігін және оған жаза қолдануы керектігін айтады.

Прокурор өзінің айыптаушы сөзінде қылмысқа терең баға беріп, не үшін жасалғандығын айтып кетеді. Н.А.Асееваның сөзінде солай делінген:

«Құрметті сот! Кез келген қылмыстық істі шешу үшін қылмыс не үшін істелгендігін анықтап алу керек. Сол үшін осы істі де не үшін істелгендігін анықтайық. Соған тоқтала кетейін. Қалай медициналық мекемеде, неше жылдар бойы жұмыс істеп жүрген басқарушы, яғни бас дәрігердің емдеу жөнінен орынбасары өзінің қызмет бабын пайдалана отырып, парақорлықпен айналысқан? Мұндай жағдайдың болуы жасай емес. Яғни оларды қадағалап отырған ешкім жоқ. Мекемеде ауру адамдарға қарау мен басқа да жақтарынан құқық бұзылған. Еңбек құқығына байланысты ережелер бұзылған және емделіп жатқан адамдарға мекеме қызметкерлерінің дұрыс қарамауы, емделушілердің ақшасын ұстауы сияқты құқық бұзушылықтар байқалып отыр. Осының бәрі жауаптылыққа тартылмаған. Бүкіл осы құқық бұзушылықтар тек бас дәрігердің Р-дің өзінің орынбасарына сенім артуы қателік және де құқық бұзушылықтарға көңіл аудармаған. Бас дәрігердің орынбасары Р. ақшаға құныққандығы осыдан пайда бола бастады, өзінің дәрігерлік

міндетін, дәрігерлік этиканы ұмытып, өзінің совет кезінде дәрігерлік антын аттап қылмысқа барады».

Қорытынды бөлімінде айыптаушы сөзінің барлығын қорытады. Бұл бөлім өзінің қысқалығымен, анықтылығымен және нақтылығымен ерекшеленеді.

В.И.Царев адам өлтіру ісі бойынша өз сөзінде былай деп қорытқан:

«Құрметті сот! Сіздер қазір кеңесу бөлмесіне кетесіздер! Кеңесу бөлмесінде болғанда халыққа тек шындық, ақиқат, яғни әділ, адал сот керек екендігін ұмытпаңыздар! Виноградов қаниа ауыр қылмыс жасады, оны кешіру мүмкін емес. Сот өзінің үкімінде не айту керек деген сұраққа мен жауап берсем, оны - өлім жазасына кесу керек!».

Сотқа қатысушылардың барлығы сөз сөйлеп болғаннан кейін прокурор тағы сөз алып сөйлеуіне болады. Прокурордың сөзі қысқа, дәлелді, дәйектіленген болуы тиіс. Енді осы мәселе бойынша үлкен мысал есебінде дүниежүзілік процестегі айыптаушылардың сөзін мысалға алуға болады, ол Нюрнберг процесінде болды.

Нюрнберг процесі – Фашистік Германияның басты әскери қылмыскерлер тобына қарсы сот процесі. **Нюрнберг қаласында** (Германия) 1945 жылдың 20 қарашасынан 1946 жылдың 1 қазанына дейінгі аралықта өтті. Нюрнберг процесін одақтастардың (**КСРО, АҚШ, Ұлыбритания, Франция**) 1945 жылы 8 тамызда **Лондон қаласындағы** келісімінің негізінде құрылған Халықаралық әскери трибуналы жүргізді. Әрбір мемлекет трибуналдың мүшесі мен оның орынбасарын тағайындады: КСРО-дан И.Т. Никитченко, А.Ф. Волков, АҚШ-тан Фрэнсис Биддл, Джон Дж. Паркер; Ұлыбританиядан лорд-сот **Джеффри Лоренс** (трибунал төрағасы), **Норманн Биркетт**, Франциядан Анри де Вабр, **Робер Фалько**. Процесс бір мезгілде төрт тілде (оның ішінде неміс тілінде де) жүргізілді. Сотқа Германияның жоғарғы шенді саяси және әскери қызметкерлері: Г.Геринг, Р.Гесс, И. фон Риббентроп, В.Кейтель, Э.Кальтенбруннер, А.Розенберг, Г.Франк, В.Фрик, Ю.Штрейхер, В.Функ, К.Дениц, Э.Редер, Б. фон Ширах, Ф.Заукель, А.Йодль, А.Зейс-Инкварт, А.Шпеер, К. фон Нейрат, Г.Фриче, Г.Шахт, Р.Лей (процесс басталғанға дейін асылып өлді), Г.Крупп (жазылмайтын науқас деп танылып, ісі тоқтатылды), М.Борман (сырттай сотталды) және Ф. фон Папен тартылды. Олардың бәріне бейбітшілік пен адамзатқа қарсы (әскери тұтқындарды және бейбіт халықты қырып-жою, қоғамдық және жеке меншік мүлікті талан-таражға салу, құлдық еңбек жүйесін орнату, т.б.) қастандық ұйымдастырып, оны жүзеге асырғаны мен аса ауыр әскери қылмыстар жасағандығы жөнінде айып тағылды. Сонымен бірге Германияның Ұлтшыл-социалистік партиясының басшылық құрамын, шабуылдаушы (СА) және күзет отрядтарын (СС), қауіпсіздік қызметін (СД), мемлекеттік құпия полицияны (гестапо), империялық үкімет пен бас штабты қылмысты ұйымдар деп тану мәселесі де қаралды. Процесс барысында 403 ашық сот мәжілісі өткізіліп, айыпкерлер мен 116 куәгер тыңдалды, 5 мыңнан аса жазбаша айыптаулар

мен құжаттық дәлелдер (негізінен герман министрліктері мен әкімштерінің, бас штабтың, әскери концерндер мен банктердің ресми құжаттары) қарастырылып, зерттелді. Процесс стенограммасының орыс тіліндегі мәтіні 39 том немесе 20228 бет болды. Трибунал жанынан тергеу жүргізіп, тағылған айыптарды қуаттау мен процесс барысындағы іс-әрекеттерді үйлестіру мақсатымен бас айыптаушылар коллективі құрылды, оған:

Халықаралық қылмыстық сотқа сәйкес жаппай кісі өлтіруге кінәлілерге халық соты.

КСРО-дан-Р.А.Руденко, АҚШ-тан Роберт Х.Джексон, Ұлыбританиядан-Хартли Шоукросс, Франциядан – Франсуа де Монтон қатысты.

(1946 жылы қаңтарынан Огюст Шампетье де Риб) бекітілді. 1946 жылы 30 қыркүйек – 1 қазан күндері үкім жарияланды. Сотқа тартылғандардың бәрі (Шахт, Фриче, Папеннен басқалары) айыпты деп танылып, оларға әртүрлі жазалар белгіленді. Геринг, Риббентроп, Кейтель, Кальтенбруннер, Розенберг, Франк, Фрик, Штрейхер, Заукель, Йодль, Зейс -Инкварт және Борман (сырттай) өлім жазасына (дарға асу арқылы) кесілді. Гесс, Функ пен Редер өмірлік тұтқын, Ширах пен Шпеер 20 жылға, Нейрат 15 жылға, Дениц 10 жылға сотталды. Трибунал СС, гестапо, СД мен фашистік партияның басшылық құрамын қылмысты ұйымдар деп таныды. КСРО өкілі И.Т. Никитченко үш қылмыскерді ақтап, гитлершіл үкіметті, оның бас штабын қылмысты ұйымдар деп танудан бас тартқан трибунал шешіміне қарсылық білдіріп, ерекше пікірін мәлімдеді. Сотталғандардың өздеріне кешірім жасау жөніндегі өтініштерін Бақылау Кеңесі қабылдамады. 1946 жылы 16 қазанға қараған түні үкім орындалды. Нюрнберг процесінде тарихта бірінші рет агрессия адамзатқа қарсы жасалған аса ауыр қылмыс ретінде танылды. Трибунал жарғысы мен үкімде баяндалған халықаралық құқық қағидалары БҰҰ Бас Ассамблеясының 1946 жылы 11 желтоқсандағы қарарымен бекітілді.

II бөлім. Негізгі айыптаушы ретіндегі Кеңес өкіметі атынан сөз сөйлеген

Руденко сөздері:

«Адамзат тарихында әділеттік соты дүниеге осыншама ауыр қайғы-қасірет әкелген қылмысты тұңғыш рет қарамақшы. Сот орындығында қылмыстың көкесін жасау мақсатында қолдарына тұтас бір мемлекетті түсіріп, соны қаруға айналдырып алған қарақшылар отыр. Осы отырған айыпкерлер арқылы біз олар қылмыстарын іске асыру үшін құрған мекеме, ұйымдары мен адамзатқа қарсы құрылған жалған теория, идеяларын да айыптауға тиіспіз.

Сот орындығында қойылатын, бұлардың қылмыстарының негізі болып саналатын нақты айыптар мен оқиғаларды қарамас бұрын осы үдеріске тікелей қатысы бар құқықтық мәселелерге тоқтап өту жөн деп санаймын. Өйткені, бұл процесс адамзат тарихындағы ұйымдасқан жауыздыққа үкім шығарайын деп отырған тұңғыш процесс – халықаралық трибуналға осы жөнінде жазбаша да, ауызша да түсірген өтініштерде осы талап сансыз рет қайталанатын. Процесс оны хабарынан тыс қалдырмау керек».

III бөлім. Негізгі айыптаушылар есебіндегі АҚШ айыптаушысы Джексонның соттағы сөз сөйлеуі.

«Біздің қаралап, жазаға тартқалы жатқан қылмыстардың молдығы, олардың зұлымдығы мен келтірген кесел-зияны соншалықты, өркениетті қоғам оларды ескерусіз қалдыра алмайды. Өйткені өркениет әлемі мұндай құбылыстың қайталануына қайтып шыдай алмайды. Адам баласы өмірде орын алған қылмыс үшін айыбы шамалы көлденең адамдарды емес, сонымен бірге, ұйымдасып, үлкен өкіметке ие болып, дүниенің бір де бір шаңырағын аямайтын қауіпті қару қылып, қылмысты жасағандардың өздерін жазалауды талап етеді. Судья мырзалар, Біріккен Ұлттар Ұйымы бүгіндері біздің алдымызға көлемі жағынан адам айтқысыз осындай зор істі қарауды қойып отыр.

Сот орындығында бір кезде өздері азаптаған, атқан, асқан, отқа жаққан жандардың қайғы-қасіреті естеріне түсіп, оларға қарсы жұмсалған жауыздық қарулары қолдарынан қағылып, құр сұлделері қана қалған 24 қос аяқты хайуан отыр»- деп ойсырата сөйледі.

§ 13. Қорғап сөз сөйлеу: жалпы ерекшеліктері, құрылысы

Қорғап сөйлеген сөздің жалпы түсінігіне қорғаушының айыпталушыны қылмыстық істі қарау кезінде жақтап сөйлеген сөзі мен жәбірленушінің өкілі азаматтық

талапкер мен азаматтық жауапкердің сөздері кіреді. Бұл жерде қорғау функциясы жағдайларды білуге, айыпталушыны ақтайтын, оның жауаптылығын болдырмайтын немесе жеңілдететін сонымен қатар

оның жеке және мүліктік құқықтарын қорғауға бағытталған процессуалдық қызметтен тұрады. Қорғаушыны сот жарыссөзіне қатысуы оған айыптаушының келтірген версиясын қатаң сынға алып, сотқа айыпталушының пайдасына барлық дәлелдерді баяндауға мүмкіндік береді. Әлбетте, сот жарыссөзінің қатысушыларының дәлелдеу шегі, бір-біріне келмейді.

Егер айыптаушыға айыпталушының кінәлілігін дәлелдеу керек болса, қорғаушының басты мақсаты – айыпталушының жазықсыздығы толығымен дәлелденбесе де оны ақтауды кеуделеуі қажет. Ақтаушының қызметінде негізгі 3 этапты айқын ажыратып, көрсетуге болады.

Олар:

- 1) ақтаудың жалпы концепциясын қалыптастыру;
- 2) қорғау тактикасын жасау;
- 3) қорғауды орындау, соның ішінде қорғап сөйлеуді де.

Қорғап сөйлейтін сөздің мазмұны ақтаушының іс бойынша таңдаған айқындамасымен анықталады, бірі-жауапкершілікті жеңілдететін дәлелдер жиынтығының жазаны жеңілдетуге бағытталған өтініш туындайды, ал айыптауды өзгертуден - істі қайта қарауға жіберуге өтініш білдіру, сондай-ақ айыптаудың дәлелденбеуінен – ақтауды өтіну.

Қорғап сөз сөйлеудің мазмұны және құрылысы

Қорғаушының сөзінде, сот талқылауындағы өзінің қатысуының шарықтау шегі болатын, сот тергеуінің нәтижесі қорытылады, қорғаушы позициясынан іс бойынша жиналған дәлелдерге саралау беріледі, айыпталушының жеке басы мінезделінеді, осының негізінде белгілі бір қорытындыға келеді.

Қорғап сөз сөйлеудегі басты процессуалды тақырыптар судьяның үкім шығаруда рұқсат етілген сұрақтар төңірегінде қалыптасады. Дәл осы сұрақтар кез келген қорғап сөз сөйлеудің басты мақамын анықтайды:

- 1) Айыпталушы жасады деген қылмыстық іс болды ма?: айыптаушы болжамы – адам өлтіру, қорғаушының болжамы – өзін-өзі өлтіру немесе жазатайым оқиғадан адам өлуі; айыптаушы болжамы – өрт қою, қорғаушының болжамы – апат салдарынан шыққан өрт т.б.;
- 2) Бұл әрекетте қылмыстың құрамы бар ма?
- 3) Қандай қылмыстық заңда ол қарастырылған?
- 4) Бұл қылмысты айыпталушы жасады ма?
- 5) Ол оның жүзеге асырылуына кінәлі ме?
- 6) айыпталушы жазаға тартыла ма және тағы сол секілді.

Осылайша, қорғап сөз сөйлеудің тақырыбы болып шешенмен жетілдірілетін негізгі ой табылады. Көбіне қорғап сөз сөйлеу бірнеше тақырыптардан тұрады: негізгі және қосалқы (процессуалдық немесе материалды-құқықтық түрінде).

Қорғап сөз сөйлеудің кіріспе бөлімі мен кезекті элементтерінің қатынастылығы

Қорғап сөз сөйлеудің кіріспе бөлімі мен кезекті элементтерінің қатынастылығы ақтаушының процессуалдық ұстанымына байланысты. Ақтау туралы өтініш білдірген кезде, әлбетте сөз басы жеке тұлғаны мінездемелеуден басталады. Кейбір жағдайларда қорғалушының жағымды мінездемесі оның кінәсіздігінің дәлелі бола алады, оған тағылған айыптың дұрыстығына күмән келтірмеді, содан соң оның кінәсіздігін дәлелдейтін өзге дәлелдемелермен таныстырып өтуге болады.

Қорғап сөз сөйлеудің қорытынды бөлімі.

Қорғап сөз сөйлеудің қорытынды бөлімі (кейде ол болмауы да мүмкін) белгілі бір қорытындыға келіп, ақтаушы ақтауды немесе ең минималды мерзімін тағайындауды өтінеді. Келесі нұсқа ыңғайлы нұсқа болып табылады, қорытынды бөлім бастапқы сөздің мотивтерін қайталауы. Мұндай тәсілді ақтаушы А.С. Экмекчи тубдиспансердің бас дәрігеріне қатысты іске қатысуда қолданған. Ол өзінің қорғап сөйлеген сөзінде Вера Михайловна Цыгарованың атқарған қызметі мен қоғамға жасаған еңбектері мен адам денсаулығы мен өмірін сақтаудағы орын толмас қызметін атап өтіп, оған куәгерлердің жақсы мінездеме бергенін ескере өткен. Кейін, қорғаушы оның кінәсіздігін дәлелдейтін дәлелдемелерге сараптама жүргізді. Қорытынды бөлімінде ақтаушы сөзінің бастапқы сарымын қайталап, айыпталушының болашақта өз қызметімен халыққа келтіретін пайдасының көптігіне тоқталып өткен. Қорытынды бөлімде, қорғап сөз сөйлеуге арналған, атап өтетін бір жайт, оның құрылымы бірінші кезекте оның ақтаушы таңдаған процессуалды позициясына байланысты болады. Жауапкершілікті жеңілдетуді өтінетін қорғап сөз сөйлеуде:

- 1) жеңілдететін мән-жай;
- 2) өмір сүру мен тәрбиелеудің сипаты;
- 3) отбасымен, достарымен және ұжым арасындағы қарым - қатынастың сипаты;
- 4) жасалған іс-әрекеттегі психологиялық ахуалы және тағы тағы басқалары ескерілуі қажет.

Әділсот – құрбандық шалу емес, мұнда ортағасырлық догмалар қызмет етпейді, «құрбан бар жерде, тұтқын да бар» деген тұжырым мұнда орынсыз. Әділ соттың логикасы өзгеше, мүлдем басқа міндеттер мен мақсаттар, ал трагизм істі жеңілдетпейді, керісінше соттың ісін ауырлатады. Ол істің мән- жайларына максималды объективті баға беруге міндеттейді, бір адами трагедиясынан екінші трагедияның орын алмауы үшін.

ВАТМАН Давид Петрович

1923ж. Харьков – 1994, Мәскеу, заңгер. 1941–1945 жж., Әскерде қызмет қылған. 1948ж. Харьков, университетінің экономика факультетін тәмамдаған, 1947 жылы бүкілодақтық заң институтын сырттай аяқтады. 1950–56 жылдары КСРО ЦСУ оқу комбинатында, Латвия, Рига қаласында саяси экономикадан заңконсультациясын берген және сонда

тұрған. Сондай-ақ Кеңес өкіметінің бүкілодақтық сауда институтының Рига филиалында қызмет қылды. 1957–61 жылдары Мәскеу мекемелерінде заң консультанты. 1961 жылы (МГКА) Мәскеу қалалық адвокаттар коллегиясына қабылданды. Тұрғын үй құқығы саласында маманданған, адвокат-цвилист есебінде әйгілілікке ие болды. МГКА президенті қарамағында цвилистикалық секция қоғау бюросының мүшесі, сот-қорғауы ЗФИ-дегі азаматтық-құқықтық мәселелер секторының меңгерушісі. Азаматтық және азаматтық іс жүргізу құқығы бойынша кітаптар мен мақалалардың авторы: «Азаматтық іс жүргізудегі Адвокат» (1969), «ҚСРО – дағы Адвокат» (1971), «Құқыққа деген қорғау» (1973), «Жер аудару бойынша істі қарастыру» (1974), «Судебная защита при спорах в ЖСК-дағы дауларындағы сот қорғауы» (1978).

А. И. Котовтың ісі бойынша адвокат Д.П. Ватманның түсіндірмесі

1939 жылдан бастап А. И.Котов пен М.Н. Котова заңды некеде тұрды. 1942 жылы екеуінің арасындағы неке тоқтатылды, бірақ заңды түрде емес.

А.И.Котов А.С. Петровамен заңсыз некеге тұрып, олар отбасы сияқты тұрғандығы болды. 1976 жылдың ақпан айында А.С. Петрова қайтыс болды. Оның атында құрылыс копиративінде зейнетақылық мүлік қалды. Бұл мүлікке өздерінің құқықтарын А.С.Петрованың бірінші күйеуінен қалған ұлы Е.П. Петров білдірді. Котов өзінің әйелінен қалған зейнетақылық қорына құқығы бар екені туралы Е.П. Петровқа қарсы сотқа арыз жазды. Сонымен қатар Котов соттан оның МН.Котовамен заңды некесін 1942 жылдан бастап тоқтатылып, оның 1942 жылдан бастап 1976 жылы 21 ақпанына дейін А.С. Петровамен заңсыз некеде тұрғаны жайлы анықтауын сұрады.

Халықаралық сотта Котовтың арызы қабылданбады. Бұл шешімге байланысты Мәскеу қалалық сотына кассациялық шағым берілді.

Құрметті, сот төрағалары!

Міндетті процессуалдық құқық нормаларды соттың азаматтық істің шешіміне қарсылық білдірмейтініне күмән жоқ. Сот отырысында дұрыс шешім қабылданбайды егер дәлелдемелер заңды түрде аланыбаса. 1973 жылы 26 қыркүйекте РСФСР-дың Жоғарғы сот пленумының қабылдануымен процессуалдық құжаттарды қарастырылуына байланысты бірінші сот инстанциясы шешім қабылдады. Осыған байланысты халықаралық соттың шешімі қате деп танылып, бұл істің басқа бағытта қарастырылуын тоқтату керек. Алексей Иванович Котов Анна Степановна Петровнаның зейнетақылық қорының жартысына иелік етуіне құқығы бар екенін сұрайды. Өйткені ол онымен жақсылықта да жамандықта да бір шаңырақтың астында заңсыз неке құрмай 30 жыл тұрды. Біріншіден, Котовтың айтуы бойынша ол Мария Николаевна Котовамен 1939 жылы құрған некесі, 3 жылдан соң 1942 жылы тоқтатылды және содан кейін олар жеке тұратын болды. Содан бері ешқандай қарым-қатынасқа түскен жоқ, 35 жыл өткеннен кейін соттың зерттеуінің нәтижесінде 1942 жылы ерлі-зайыпты Котовтардың некесі заңды түрде тоқтатылды деп танылуы мүмкін. Өйткені Котов әйелімен заңды түрде болмаса да ажырасқаннан кейін Петровамен заңсыз некеге тұрды. Екінші факт, ол Котов Петровамен оның қайтыс болғанына дейін онымен қарым-қатынаста болды. Үшінші факт, ол әйелінің өлімінен бастан кешіргендіктен Петровамен зейнетақылық қорының жартысын алуға құқығы бар. 1942 жылы Котовтың заңды некесі тоқтатылуы туралы халықаралық сот шешімінде нақты ештеңе айтылған жоқ.

Сонымен қатар сот куәгерлері Голева мен Захарованы сұрастырады. Олар Котовтың әйелімен 1942 жылдан бері қарым-қатынаста жоқ екенін растады. Бұл мәселеге Е.П. Петров ешқандай қарсылық білдірмеді. Қазір Котова тұрып жатқан қарттар үйінің директорының хатына қарағанда Котова 1942 жылдан бастап өзінің күйеуі жайлы ештеңе білмейтінін айтты. Сот өз шешімінде Котовпен Петрова екеуінде де заңды түрде бұзылмаған неке бар деп айтты. Біріншісі А.И. Котовпен М.Н. Котованың некесі болса, екіншісі А.С. Петровамен, П.А. Петровтың некесі. Соттың ойынша бұл неке 1947 жылы 14 наурызда Петров өлгеннен кейін тоқтатылды. Осы шешімге байланысты Котов 1942 жылдан бастап Петровамен заңсыз некеден тұруы мүмкін емес еді. Сот бұндай шешімге келді өйткені 1947 жылға дейін П.А. Петровтың қайтыс болғандығы заңды түрде бекітілген жоқ. Бірақ бір маңызды жай райвоенкоматтың анықтамасына байланысты 1942 жылдың 28 қаңтарынан бастап А.С. Петроваға күйеуінің аттестаты бойынша төлемақы тоқтатылды, өйткені күйеуі қайтыс болды. Сондықтан Котовтың бірінші некесі

сияқты А.С.Петрованың некесі де 1942 жылы тоқтатылды және оның осы заңсыз некеде тұруы заңға қайшы келмейді.

Сот шешімінде куәгерлердің айтуынша олар А.И. Котовты 1945 жылға дейін білген жоқ және көрмеген де. Бұл куәгерлердің көрмегендіктен сот олардың айтқанын хатамадан оқып, осыны дұрыс деп танылуы мүмкін емес. 30 жыл бұрын заңсыз некеге байланысты құжаттарды көруге болады. Қашан А.И. Котовпен А.С. Петровамен заңсыз некеде тұра бастағаны кезінде Петрованың өзінің поюзаниясында Котовтың әйелімін деп 1943 жылы желтоқсан айынан бастап санайды. Сот қорытындысы бойынша Котовпен Петрова арасында заңсыз неке 1945 жылы басталды. Мәскеу қалалық сотының азаматтық істер бойынша бірлескен халықаралық соттың шешімін дұрыс емес деп танып, істі жаңа бағытта қарастыруға жіберді. Істі қайта қарағанда халықаралық сот ерлі-зайыпты Котовтардың заңды некесінің 1942 жылы тоқтатылды, Котовпен Петрова арасындағы заңсыз неке 1943 жылдан Петрованың қайтыс болуына дейін созылды және Котовты Петрованың мұрагері деп таныды. Кассациялық сот бұл шешімді өзгеріссіз қалдырды, ал Е.П.Петровтың касациялық шағымын қанағаттандырмады.

Адвокат — бұл тек кәсіптің белгісі қана емес, сондай-ақ бірінші кезекте мінездің рухтық және әдептілік тұрпаты; бұл әділдікке деген сарқылмас, ең биік органикалық қажеттілік, бұл сол үшін күреске дайын тұрғандық.

**Яков Семенович Киселев
(1896—1984),**

Ленинград адвокаты, әдебиетші. «Неделя» атты апталықта 1977 жылдың қыркүйегінде естелік басылымға шыққан («Известия» газетіне қосымша) «Соңғы сөз алдында», «Соттағы сөз сөйлеу» кітаптарының авторы. Я.С.Киселевтың «Известие» газетіндегі берген сұқбатынан

алынған үзінді (1977):

Корреспондент: *Кеңес адвокатының нағыз сипаттық келбетіне нені атар едіңіз?*

Киселев: *Әділеттікке сенімділік, әділетсіздікті өзінің жеке қасіреті есебінде қабылдай алу қабілеті.*

Е. М. Лесинаны қорғауындағы Я. С. Кисилевтің сөзі

Құрметті сот төрағалары!

Прокурор мырза айтайын деген ойын өте анық және сабырлықпен жеткізді. Бұған жауап ретінде қорғаушыға тек қана тұрып, құрмет білдіріп: «Әділдік жеңсін» деген сөзінен басқа ештеңе қалмады.

Прокурор мырза айғақтарға сәйкес, Ева Михайловна Лесина құрылыс тресінде қарапайым кассир қызметін атқарып жүріп, осы трестте бухгалтердің қызметін атқаратын Багрянцеваның керісінше осы қылмысқа тартылғанын мойындады. Бірінші тексеру кезінде-ақ бұның барлығы шыға келді. Лесина және Багрянцева 3959 сом, 54 тиын ұрлап алды. Ештеңе көзден тыс қалған жоқ, ештеңе қосылған да жоқ. Сондай дәлдікпен қылмыс жасалған уақыты да көрсетілген.

Тек қана күні мен ақшаның сомасы қана тексеріліп қойған жоқ, сонымен қатар Ева Михайловна Лесинаның мінез-құлқы анық көрсетілді. Лесина таза жүректі, 32 жыл трестте жұмыс істеп, адал қызмет атқарған. Лесина қылмыс жасағанына өкініп, қылмысты ашуға ат салысты. Прокурор мырза қайта-қайта Лесина- жасы үлкен, зейнеткер деп есімізге түсіре берді. Жазаның жеңілдететін жағдайларын ашып, анық көрсетті. Бір қарағанда Ева Михайловна Лесинаның ісінен анық не болуы мүмкін? Барлығы шешілді, барлығы дәлелденді. Соттың жұмысын әдетте шығармашылық жұмыс деп атайды. Бұл дұрыс тоқтам себебі, соттың жұмысы өте күрделі әрі қиын. Шығармашылық жұмыс дегеніміз - тек қана көрінетін құбылыстарды байқап қана қоймай, сонымен қатар осы құбылыстардың тереңіне үңіліп қарап, шындыққа жету. Кейбіреулердің ойынша, адамтану - әдебиеттің монополиясы деп санайды. Адамтану - сот үшін маңызды ғылымдырдың бірі, оны ешкім оқытпайды, үйрепейді. Бірақ әрдайым оған үйренеді. Адамтану – сот күнделікті онымен бір істен екінші іске дейін кездесе береді. Адамтану ғылымы Е.М. Лесинаны түсінуде зор ықпалын тигізді. Анкетадан үзінді: Лесинаның құрылыс стресіндегі жұмыс стажы 32 жыл. Анкетадан үзіндіні еске түсірейік: 1932 жылы жас қыз құрылыс трестке жұмысқа келді. Бұл жұмысқа келіп, көп уақыт істелмейтіндігіне үміттеніп. Кассирдың жұмысы тартымды әрі онша қызықты емес еді. 24 жасар Ева Лесина осы трестте біраз жұмыс істеп көрем, сосын жаныма жайлы жұмыс табыла қалса тез арада соған ауысамын деп ойлады. 32 жыл бұрын Ева Лесина көлемі жағынан кішкене қана бөлмеге отырып, кішкентай терезеден басқа адамдармен сөйлесе бастады. Сол кезде осы жерде бар өмірі өтеді деп ойламады ма екен? Арада екі жыл өтті. Жас қыз өз жұмысына, дәл айтқанда жұмыс бабымен кездесетін адамдарға үйреніп қалды. Ленинградта бір туысқаны жоқ, жалғыз қыз жұмыс істеп жүрген адамдарына бауыр басып қалды. Бір сөзбен айтқанда Ева Михайловна Лесина

жұмысында өзінің жанұясын тапқандай болып, олармен қоштасқысы келмеді. Жылдар өтті, жұмысшылар өзгерді, трест бір орыннан екінші орынға көшті, бірнеше рет атын өзгертті. Бірақ кассир қана өзгермеді. Жас қыз енді орта жастағы әйел болды. Айналадағы бәрі өзгерді, тек қана оның өмірі өзгеріссіз қалды. Трест, трест және тек қана трест бола берді. Жанұя жоқ, туған-туысқандары жоқ, өзге де қызығушылықтары да жоқ Ева Михайловнаның жұмысынан басқа ештеңе болмады. Ева Михайловна Лесинаның өмірі осы тресте өтті. Аса батылдығымен көзге түспейтін орта жастағы әйел, тресттегі қиыншылықтарда өзіндікіндей көріп. Соларды шешу үшін не істемейтін десеңші. Куэгер Макаренко: «Егер басшылыққа жаман, жағымсыз хабар жайлы айту керек болса оны жалғыз қана істейтін адам осы Ева Михайловна Лесина». Осыны айтып отырған себебім, Ева Лесина осы трестегі барлық қиыншылықтар, оның қиыншылықтары болатын. Лесина оған сенген адамның үміттерін ақтаған жоқ. Бұл оның кінәсін өсірмей ме? Енді Ева Михайловна қалай қылмыскер атанғанын анықтау керек. Прокурор мырза осы сұраққа жауап беруге тырысты: Лесина әдейі Багрянцовамен қылмысқа тартылды. Иә, тартылды! Бірақ қалай? неге оған төтеп бере алмады? Ева Михайловна Лесина үшін жұмысындағы қызметкерлер оның жұмысындай оған ыстық әрі қымбат адамдар болды. Соның ішіндегі ең қымбат, ең жақыны болған Надежда Сергеевна Багрянцова. Надежда Сергеевна трестте 15 жылдан аса уақыт жұмыс істеді. Жұмысты Лесинамен бірге кассир болудан бастады. Көп кешікпей бухгалтер-расчетчик жұмысын атқара бастады. Содан бірі Багрянцева және Лесина бір-бірінен ажырамаған. Багрянцева төленетін ведомостерді дайындаса, Лесина болса сол бойынша қызметкерлерге еңбекақы төледі. Қателіктер туған кезде екеуі бір-біріне ызаланбай, бейбіт жолмен барлық келіспеушіліктерді жауып отырды. Екеуі бір-біріне көмектесіп, өте жақын адамдар болып кетті. Кейін бұл екеуінің арасындағы үлкен достыққа айналды. Барлығы білетіндей Багрянцева және Казырева заңсыз әрекеттермен байланысты. Егер осы туралы Лесина біліп қойса, ешкімге жақсы болмайтындығын жақсы түсінген Казырева, Лесинаға ештеңе білдіртпеу үшін барлығын істеді. Бірақ Лесинаның Багрянцевадан басқа ешкімі жоқ екенін біле тұра, Лесина осының барлығын біліп қойса да ештеңе жасай алмайтындығына кәміл сенген. Ары ойлап, бері ойлап оған айтатыны туралы шешім қабылдап 14 қаңтар 1963 жылы ведомость алып, Багрянцева цифрлардың бәрін өзгертті: 15 сомды 45 сомға және 19 сомды 79 сомға. Дәл сол күні, яғни 14 қаңтарда адал досы Багрянцеваның қылмыскер екенін білгеннен көп кешікпей, ревизор да келе қалды. Келді де құжаттарды талап етті. Бұл жерде ойлауға да уақыт болған жоқ. Тез арада Багрянцеваның жасағанын ревизорға ұстап беру немесе ештеңе айтпай бәрін өз жайына қалдыруды ойлады. Лесина үн қатпады. Сонымен Лесина

қылмысқа тартылды. Жоқ, Лесина өз-өзін ақтамайды. Багрянцеваны ұстап беру оның қолында болды, бірақ ол оны істеген жоқ. Багрянцеваның кішкене болса да көмегімді тигіземін деген үмітпен, Ева Михайловнаның касса бойынша есебінде 1200 сом жетіспегендігі туралы айтты. Соны жабу үшін ғана Лесина осы қылмысқа барды. Лесина бұған не деді? Багрянцева Лесинаның жазасын жеңілдету үшін айтқанын түсініп, бірақ оны қабылдамады. Ешқандай жетіспеушілік болған жоқ деп кесіп айтты. Ол өзінің кінәсін толығымен мойындады. Лесина шындығында да кінәлі. Оны жазалау керек. Прокурор мырза оны 3 жылдан кем емес мерзімге дейін бас бостандығынан айыруды сұрады. Прокурор мырза Лесинаны ҚК 43-бабы бойынша жазалауды сұрады. 3 жыл бас бостандығынан айыру бұл ҚК РСФСР 3- бөлім 92-бапта көрсетілгеннен 2 есе аз. 3 жыл Ева Михайловна Лесинаны бас бостандығынан айырады делік. Ева Михайловна өзі Ленинградта пәтерде тұрады. Заң бойынша 3 жылдан кейін ол осы жерде тұру құқығынан айырылады. Жазасын өтеп болған соң оның тұратын жері қалмайды. 3 жылдан соң 60 жастағы кемпір болады. Енді кассир болып жұмыс істей алмайды, ал басқа жұмыс атқара да алмайды. Бұл оны қинамай-ақ қоюына болады. Себебі ол зейнетақы алады. Бірақта жұмыс істемегендіктен пәтер не жатаханадан орын ала алмайды. Ленинградта оның ешкімі де жоқ, Ленинградтан тыс жерде де ешкімі жоқ. Ол қайда бармақ? Қорқыныштардың жартысы бекерден-бекер себебі, ол үйсіз қалмайды. Оны бір жерге орналастырады. Бізді үйретеді: жаза индивидуализировандырылған болуы керек. Жазаланатын адамның жаза күшіне сай келе ме, келмей ме соны ескеру қажет. Осының барлығын ескеріп менің айтқаным ойлануыңызды сұраймын. Лесина Ева Михайловнаға ҚК РСФСР 43- бабы бойынша қысқа мерзімді бас бостандығынан айыру туралы үкім шықты.

Білімгерлердің сот риторикасы пәні бойынша өзіндік дайындалуына арналған сұрақтар және әдебиеттер

Ғылым ретінде риторика туралы жалпы түсінік. Риториканың өнер ретіндегі маңызды сипаттамалары.

Сұрақтар:

1. Сөйлеу қарым-қатынас құралы ретінде.
2. Тіл мәдениет элементі ретінде.
3. Риторика – бұл сенімді сөйлеудің өнері әрі сөйлеу қарым-қатынасының мақсатты және тиімді құрылымы туралы ғылым.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. - М., 2002.
2. Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства, или в погоне за Цицероном: Учеб. пособие. - М., 2003.
3. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. - М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер сөйлеу қарым-қатынасының ерекшеліктері туралы нақты түсінік алуы қажет.
2. Студенттер сөйлеу қызметінің логикалық, психологиялық және тілдік негіздерін анықтап алуы қажет.
3. Студенттер риторика бұл сендіру өнері екенін ескеруі қажет.
4. Студенттер сот төрелігінің мақсаттары үшін шешендік өнердің мағынасын анықтап алуы қажет.

Берілген сұрақтарды меңгеріп алғаннан кейін білімгерлер міндетті:

Теориялық сұрақтарды білуі қажет;
Заңгерлік кәсіби қатынас жасаудың психологиялық ерекшеліктерін анықтай білуі.

Тапсырма :

Берілген тақырыпты меңгеру барысында білімгерлер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- Сот төрелігі мақсатындағы шешендік өнер;
- Дұрыс ойлау өнері;
- Риторика сендіру өнері;
- Сөйлеу қарым-қатынасының теориялары.

«Сот риторикасы» оқу курсының негізгі түсініктерінің мағынасы

Сұрақтар:

- 1 Сот шешендігінің түсінігі.
- 2 Заңгердің сөйлеу мәдениеті.
- 3 Әсер етуші сөйлеудің сапасы.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. - М., 2002.
2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. - - М., 2004.
3. Александров Д.Н. Самоучитель красноречия. - М., 2003.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер шешендіктің толықтай әрі жеке тұрғыдан сот шешендігінің теория және тәжірибе ерекшеліктерін анықтауы қажет.
2. Студенттер заңгерлердің кәсіби сөйлеу мәнерін талдай білуі қажет.
3. Студенттер қазіргі сот әдеби жүйесінің мағынасын және негізін анықтап алуы қажет.
4. Студенттер сөйлеудегі дыбыс аспектілері мәдениетінің негізін анықтап алуы қажет.
5. Студенттер жаргон сөздерімен келетін салдарды анықтап алуы қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін білімгерлер міндетті :

- тақырыптың теориялық сұрақтарын білуі қажет;
- Заңгерлердің кәсіби сөйлеу мәнерін талдай білуге дағдылану;
- Нақты жағдайларда сөйлеудің қажетті элементтерін анықтай білу.

Тапсырма :

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- Шешендік теориясы және тәжірибесі;
- Қазіргі сот әдеби жүйесінің мағынасы және негізі;
- Сөйлеудің дыбыс аспектілерінің мәдениеті;
- Әсер етуші сөйлеудің сапасы .

Сот жарыссөзі – шешендік өнердің жанры

Сұрақтар:

1. Сот шешендігінің тарихынан;
2. Сот жарыссөзін тағайындау;

3. Сот жарыссөзінің айрықша белгілері;
4. Монологты диалогизациялау.

Әдебиеттер:

1. Истина и закон: Судебные речи известных российских и зарубежных адвокатов / Сост. И.Я. Козаченко. СПб., 2003.
2. Лисоненко Л.В. Убеждение как назначение судебной речи в дидактическом и методическом освещении // Личность, речь и юридическая практика. Ростов н/Д, 2003. № 6.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Білімгерлер сот шешендігінің ерекшеліктері бойынша нақты түсінікті алуы қажет.
2. Білімгерлер сот жарыссөзінің жалпы сипаттамасы мен мағынасын анықтап алуы қажет.
3. Білімгерлер сот жарыссөздерін талдай білуі қажет.
4. Білімгерлер диалог түріндегі монологтың ерекшеліктерін анықтай білуі қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін білімгерлер міндетті:

- теориялық сұрақтарды білуі қажет ;
- сот жарыссөздерін (судьяның, прокурордың, қорғаушының) талдау бойынша тәжірибе жинау;
- сот жарыссөздерін құрастыру бойынша ерекшеліктерді анықтай білу.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- ежелгі дәуірдегі сот шешендері;
- сот жарыссөздерінің жалпы сипаттамасы;
- айып тағу және қорғау өнерінің әдепті негіздері;
- сот отырысының қатысушылары қатысқан таласты қылмыстық процесстегі шешендік өнер;
- сот жарыссөзінің стилі бойынша кейбір сұрақтар;
- жоғары шешендіктің ережелері;
- сот жарыссөзіндегі сұраулы құрылымдардың қызметтері.

Сот жарыссөзінің логикалық негіздері

Сұрақтар:

1. Сөз сөйлеудегі логикалық қателіктер.
2. Сөйлеудің жүйелігін қалыптастыратын тілдік құралдар.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.
2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Білімгерлер құқықтық санадағы логиканың негізін анықтап алуы қажет.
2. Білімгерлер сендіру өнерінің негізін танып білуі қажет.
3. Білімгерлер сот процессіндегі логиканың және аргументтеудің негізін анықтап алуы қажет.
4. Білімгерлер сот процессіндегі дәлелдеу логикасының негізін анықтап алуы қажет.
5. Білімгерлер сенімді сот жарыссөзінің талаптарын анықтай білуі қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін студенттер міндетті:

- тақырыптың теориялық сұрақтарын білуі қажет ;
- сөз сөйлеудегі логикалық қателіктерді анықтай білуді үйрену.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- сот жарыссөзінің сенімді әдістері.
- сенімді айыптау сөзінің психологиялық-риторикалық негіздері.
- сот жарыссөздеріндегі логикалық қателіктерді жеңу.
- сөйлеудің жүйелігін қалыптастыратын тілдік құралдар.
- сот жария жарыссөзін арнайы мәтін ретінде модельдеу .

Сот жарыссөзінің композициясы

Сұрақтар:

- 1 Сот жарыссөзінің логикалық құрылымы;
- 2 Сот жарыссөзінің кіріспе бөлімі;
- 3 Сот жарыссөзінің негізгі бөлімі;
- 4 Сот жарыссөзінің қорытынды бөлімі.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.
2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер судьяның алғысөзінің мағынасын түсінуі қажет;

2. Студенттер сот жарыссөзінің негізгі бөлімінің мағынасын анықтап алуы қажет;

3. Студенттер сот жарыссөзінің қорытынды бөлімінің мағынасын анықтап алуы қажет;

4. Студенттер сот жарыссөзі композициясының лингвистикалық аспектілерін анықтап алуы қажет;

5. Студенттер кезекті, дәлелді сот жарыссөзіне үйренуі қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін студенттер міндетті :

- теориялық сұрақтарды білуі қажет ;
- болып жатқан әрекеттер, оқиғалар және фактілерді кезекпен дұрыс баяндау тәжірибесін жинау;
- қорғау сөзінде айыпталушының әрекеттерін қысқа да кәсіби тұрғыдан айта білу.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- сот жарыссөзінің сенімді әдістері;
- сенімді айыптау сөзінің психологиялық-риторикалық негіздері;
- сот жарыссөздеріндегі логикалық қателіктерді жеңу.

Сөйлеудің әсер ету құралдары

Сұрақтар:

1. Сот жарыссөзінің экспрессивтілігі;
2. Эмоционалды тұрғыдан әсер етудің құралдары.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.
2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер сот жарыссөзінің мағынасын судьяға әсер етудің әдісі ретінде түсінуі қажет;

2. Студенттер сот жарыссөзінің мағынасын азаматтардың құқықтық саналарына әсер етудің құралы ретінде анықтап алуы қажет;

3. Студенттер сот жарыссөзіндегі нақты және эмоционалды жақтарды ажырата білуі қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін студенттер міндетті :

- теориялық сұрақтарды білуі қажет;
- әсер етудің интеллектуалдық құралдарын меңгеру бойынша тәжірибе жинау;
- әдеби шығармалардың мысалдарын сот жарыссөзінде құрал ретінде пайдалануды білу.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- сот жарыссөзінің сенімді әдістері.
- сенімді айыптау сөзінің психологиялық-риторикалық негіздері.
- сот жарыссөздеріндегі логикалық қателіктерді жеңу.

Сөйлеу техникасы – сөйлеудің әсер ету құралы:

1. Интонациялық-мәнерлі құралдар;
2. Айту;
3. Жағымды дыбыстау.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.
2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер дауыс күшінің сот жарыссөзіндегі мағынасын анықтап алуы қажет.
2. Студенттер дауыс ырғағының сот жарыссөзіндегі мағынасын анықтап алуы қажет.
3. Студенттер сөйлеудің әуен суретін қолдана білуді үйрену қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін студенттер міндетті :

- теориялық сұрақтарды білуі қажет ;
- дауысты және дауыссыз дыбыстарды , әрі сөз тіркестерін айтуға дағдылану қажет;
- сөздерге дұрыс ықпалды қоя білуі қажет.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- сенімді айыптау сөзінің психологиялық-риторикалық негіздері.
- сот жарыссөздеріндегі логикалық қателіктерді жеңу.

Сот жарыссөзінің этикалық негіздері

Сұрақтар:

1. Сот әдебі;
2. Сот шешеннің әдебі;
3. Сот шешеннің сөйлеу әдебі.

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.
2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. - М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер сот жарыссөзіндегі этика және этикет мағыналарын анықтап алуы қажет;
2. Студенттер прокурорға арналған ізеттілік ережелерін анықтап алуы қажет,
3. Студенттер қорғаушының әдеп ережелерін анықтап алуы қажет;
4. Студенттер сот жарыссөзіндегі ресми ізеттілікті үйренуге қажет.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін студенттер міндетті :

- теориялық сұрақтарды білуі қажет ;
- «тірі адамға » сыйлық көрсетуге дағдылану;
- сот жарыссөздерінде әзіл-сықақты орынды қолдана білу.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- Сот жарыссөзінің сенімді әдістері;
- Сенімді айыптау сөзінің психологиялық-риторикалық негіздері;
- Сот жарыссөздеріндегі логикалық қателіктерді жену.

Сот жарыссөзінің ауызша сипаты

Сұрақтар:

1. Сот жарыссөзінің кенеттілігі;
2. Сот жарыссөзіндегі сөйлеу құрылымдары

Әдебиеттер:

1. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.

2. Александров Д.Н. Риторика: Учеб. пособие для студентов вузов. 3-е изд. М., 2004.

Мақсаттар мен міндеттер:

1. Студенттер ауызша сөйлеудің өзгешелігін анықтап алуы қажет;
2. Студенттер сот жарыссөздерін дайындау әдістерін анықтап алуы қажет;
3. Студенттер сот жарыссөзіндегі сөйлеу құрылымдарын анықтап алуы қажет;
4. Студенттер азаматтық және қылмыстық істер бойынша сөйлеу мәнерін алдын ала жоспарлауды үйрену.

Берілген тақырыпты меңгеріп алғаннан кейін студенттер міндетті :

- теориялық сұрақтарды білуі қажет ;
- сот отырысы барысында сөйлеу, өзінің ойынды білдіру бойынша тәжірибе жинау;
- фактілерді және дәлелдемелерді ағымдағы заңнама негізінде айтуды білу.

Тапсырма:

Берілген тақырыпты меңгеру барысында студенттер келесі сұрақтарды ескеруі қажет:

- Сенімді айыптау сөзінің психологиялық-риторикалық негіздері.
- Сот жарыссөздеріндегі логикалық қателіктерді жену.

Глоссарий

Жалпы риторика келесі бөлімдерді өзіне қосады: сөз шешенінің кейпі, өнертабыс сөздің мазмұны, композиция орналасқандығы, сөздің эмоциялары сөздің стилі (сөз түсіндірушілік және сөз айтылуы).

Риториканың классикалық анықтамасы – егер көңіл аударатын болсақ, қандай да болмасын осындай анықтама өзекті және заманауи сөз сөйлеу тәжірибесімен қатар тұратын болып қала береді.

Өнертабыс (лат.inventio) – ниеттің тууы, идеяны құрау, сөз мазмұнының жаралғаны.

Орнығу (лат.dispositio) – сөздің композициялық құрылысының ережелері туралы тарау.

Сөзді айту түрі, білдіру (лат.elocutio) - сөздің сөздік рәсімделуі туралы тарау. Сөздің риторикалық сәні дәл керекті сөзді пайдалана ауынан тұрады.

Мәдениет – әлеуметті интегративтік жүйе дегеніміз - ол бір-бірімен жанаспайтын және қарым-қатынас жасамайтын көптеген индивидттердің жинақ тобыры емес, керісінше қоғамды - қоғам ететін, біріктіруші қоғам.

Соттағы сөз – сотқа деген бағыт мақсатты және тиімді әсерді тудыруға шақырады, соттың және сот мәжіліс залында қатысқан азаматтардың сенім пікірінің қалыптасуына әсерін тигізеді.

Сот процессі – азаматтық және қылмыстық іске байланысты барлық материалдарының зерттелуі, солармен байланысты ақиқатты іздеу мән-жайлығындағы болып өтетін, процессуалдық қарсыластардың пікір таластық күресінің аясында болып жатады.

Зейін (memoria). Таңдалған және жазылған сөз айту материалдарының алдында, оны есте сақтап алу қажет. «Зейін дегеніміз сөздерді ойға мықтылап бекіту»

Жеке риторика – жеке риторикада ауызша және жазбаша тілмен білдірілетін шығармашылықтың жеке түрлеріндегі, жанрларындағы сөздің ережелерін қарастырады.

Ауызша сөз – а) жазбаға дейінгі жазбаша негізі жоқ сөз (тұрмыстық сөз, үн қату, фольклор). б) жазбаша прототипі болуы

мүмкін риторикалық сөз, яғни, жазбаша түрі бар ауызша сөз (саяси, соттық, эпидейктикалық, оқулық, насихаттық, уағыздаушылық). в) репродуктивтік, яғни, жазба сөзді ауызшаға көшіру (диктор, театрлық).

Жазба сөз – (хаттар, құжаттар, шығармалар).

Баспасөз – әдебиет (көркем, ғылыми, журналдық).

Көпшілік коммуникация – көпшілік ақпаратқа (радио, теледидарлама, газет, кино, жарнама) және информатика деп екіге бөлінеді.

Созылған жан жалдың сөз рәсімі бекітілген жалпы негіздер мен себептердің анық дыбыстауының мүмкіндігін қажет етеді. Сондықтан сот риторикасында бұл өте қажет, не болмаса процесстің ұзаққа созылуы мүмкін.

Ритор – деп көпшілік алдында өзінің әсер етуші сөзін құрай сөйлеп, өткізе алатын адамды айтады.

Батыл жария айтылған сөз – нақты бір қауымға бағытталып, тәмамдалған шығармашылық сөз. Қандай да болмасын қауымға бағытталып, жария айтылған сөз, әрекетті болуға тиіс, бірақ ритордың мақсаты – жариялы айтылған сөзінің әсерлі болуы.

Заң прозасы – сөз туындысының өзіндік терминология типтері немесе дәйектіліктің өзіндік техникасын иемденуші ең негізгі және маңызды түрі, ол сондай-ақ құқықтың нормаларын, олардың философиялық және практикалық негіздерін мағыналайды. Сонымен қатар құқық нормасы олардың қолдануында жалпы қоғамның барлық қызметін ұйымдастырады.

Заң әдебиеттері – құқықтың нормаларын, олардың философиялық және практикалық негіздерін мағыналайды, ал құқықтық нормалар қоғамның барлық қызметін ұйымдастырады.

Этос – жария айтудың орындылық ілімі. Жария айтудың орындылығы диалогқа монологтық жариялы айтуды дұрыс қойысымен айқындалады, яғни кімге, қашан және қандай жағдайда, қандай мақсатпен, қандай мүмкіншілікпен және не айту керектігі туралы іліммен.

Логос – дәйектіліктің интеллектуалдық ресурстарын иемдену. Риторикалық дәйектілік – бұл қызығушы тыңдармандарды келісімге және бірігуге келтіретін өзінде бір-бірімен байланысты сөзді жариялы айтудағы, сөзбен рәсімделген ой бағыттарының жиынтығы.

Пафос – бұл дәйектіліктің эмоцияналдық техникасы. Біріншіден, қандай да болмасын сөз сомдаумен айқындалған эмоция мен эмоцияналдық бағалауды келтіреді. Екіншіден, ритор сөз сомдау тақырыбына қатынастылығымен өзінің эмоционалдық кейіпін құрайды жай айтқанда модальдылықпен. Тыңдаушылар дәрісханасында ритордың нысандайтын эмоциясы және сөз сомдаумен дың эмоцияналды кейіпі бір-бірімен байланысты.

Дәрісхана – бұл шешім қабылдау үшін жариялы айтылған сөздің мазмұнына қызығушылық білдіретін, оны түсіне білу қабілеті бар, толқана тын, сөзде айтылғанды бағалайтын және қолдана алатын, тұлға немесе тұлғалар жиынтығы.

Норма – бұл қызметті орындаушы қағида немесе ереже.

Риторикалық дәйектілік – тыңдармандардың келісіп және қосылуына келтіретін көпшілік пікірін айтатындылықты қалыптастыру.

Тыңдарман-дәрісхана және дәйектілік. Тыңдарман–дәрісхана қоғамдық топшалықтар есебінде дәйектілікпен құралады және осы ойда ритордың құрылымы, оның еңбегінің жемісі болып табылады. Сондықтан да риторикада тыңдармандардың типтері дәйектіліктің техникасымен байланысады және әмбебап пен жеке, конвенционалды және конвенционалды емес тыңдармандарға бөлінеді.

Риторикалық дәйек. Риторикалық дәйек деп (жай дәйек) тыңдарман-дәрісханасымен шынайы, дұрыс, орынды және жағымды есебінде бағаланатын жеке және аяқталған, сөз түрінде рәсімделген ой аталады. Жан-жалда барлық тараптармен пікір-таластар қолданылады.

Риторикалық этика ритордың тыңдармандармен қызметтестік шарттарын зерттейді. Фактілерді талқылап және бағалау барысында, шешімдерді құрастыруда, қабылдауда және жандандыруда жаңа тәжірибе жинақталады, олар қалыптасады және олардың жағдайында кейінгі әрекеттер ағымы өтетін жаңа шынайы өмір пайда болады.

Сот риторикасынан тест сұрақтары

1. Сөздер және стильдер ең алдымен неге сәйкестікте шығады?

- A) қатысушылар деңгейімен
- B) Әдеби тіл ережелерімен
- C) Сөйлеу затымен
- D) Сөйлеу мақсатымен
- E) Сөйлеу жоспарымен

2. Квинтилианың риторикалық кітәбі нешеу?

- A) 12
- B) 15
- C) 3
- D) 5
- E) 9

3. Ойша пайымдаудың, қайсылары жаңа ой – болып саналады:

- A) Дедукция
- B) Индукция
- C) Силлогизм
- D) Келтіру
- E) Риторлық сөз

4. Жағдайдың әмбебап үлгісі неше параметрлерден тұрады

- A) 6
- B) 12
- C) 25
- D) 9
- E) 19

5. Шешендік сөйлеуде мақалды қолдану:

- A) Қоғамдық пікірге сілтемемен және дәстүрді – қоғамдық пікірге сілтемемен және дәстүрлікте көрінеді
- B) Дұрыс мәнге шағыммен
- C) Сөйлеу әдемілеуімен
- D) Цитатпен
- E) Дәйекпен

6. Ең алдымен шешен табысы неге тәуелді болады?

- A) Контактіге
- B) Реквизитке
- C) Ұстауына
- D) Келбетіне
- E) толирантыққа

7. Шешендіктің сөйлеу табысы неге тәуелді?

- A) Шешендік контактісіне
- B) Шешендік келбетіне
- C) Дәлелдеріне
- D) Қалыптастырумен жақсы тезисіне
- E) Комуникацияға

8. Пікірсайысқа қатысушылардың мақсатына жетуі неге байланысты?

- A) Келісімге
- B) Келіспеушіліктердің табысына
- C) Жеңіске
- D) Шындыққа
- E) немқұрайдылыққа

9. Жалпы орындар туралы оқу -

- A) Топика
- B) Ойлап табу
- C) Типология
- D) диспозиция
- E) гипотеза

10. Шындық салыстырмалығы туралы оқудың негізін кім қалады?

- A) Протагор
- B) Сократ
- C) Исократ
- D) Аристотель
- E) Демосфен

11. Бүгінгі күн қазақ тілі сөздігінде «риторика» дегеніміз бұл:

- A) аталғандардың барлығы
- B) шешендік өнер;
- C) Эффектілік;
- D) Гәптің сыртқы әдемілігі;
- E) қызыл тілділік теориясы;

12. Хрия қандай дәл ойды білдіреді?

- A) Ой жүгірту – үлгілімен, үлгілі ой жүгірту
- B) Декламация - дәл осылай дегенді
- C) Зерттеулер - зерттеу схемасы
- D) Соқпақтардың – соқпақтары
- E) логикалық

13. Рим шешендерінің хронологиялық шолуы трактатта - хронологиялық шолу римдік шешендер мен трактатта берілгенде тап осы деп айтылған

- A) Брут - дәл осылай ғой
- B) Шешенде - шешен туралы
- C) Шешен
- D) Шешенді -іс тәрбиелеуде, тәрбиелеуі туралы
- E) Ештеңе ала алмайсың және ештеңе қоса алмайсың

14. Адам деген барлық заттардың өлшемі деп кім айтқан
- A) Протагор
 - B) Сократ
 - C) Горгий
 - D) Павел сахаба
 - E) Квинтилиан

15. Экспозиция драмалық туындының қаншасыншы бөлігі?
- A) Бірінші
 - B) Екінші
 - C) Үшінші
 - D) төртінші
 - E) бөлінбейді

16. Оқиға элементтері : " техникалықтар ", " ", " риторикалықтар "
- A) Орындаушылықтар
 - B) Шешендіктер
 - C) Ғылымдар
 - D) Табиғилар
 - E) педогогикалықтар

17. Эпидейктикалық сөйлеу – деген не?
- A) Мақтап сөйлеу
 - B) Оқулық сөйлеу
 - C) Ақтайтын сөйлеу
 - D) Қорытынды сөйлеу
 - E) Айыптап сөйлеу

18. Римдегі Эпидейктикалық шешендік заманы ненің гүлденуіне әкеледі?
- A) Империяның
 - B) Республиканың
 - C) Азаматтық соғыстардың
 - D) Демократияның
 - E) Тиранияның

19. Эристика - ... туралы ғылым
- A) Талас басқаруы тәсілдері

- B) Шешендік
- C) Ой жүгірту заңдары
- D) Ғылыми ашу
- E) әділдікке

20. Dispositio (қағида бөлімі)

- A) " орналастыру "
- B) " бөліну "
- C) " айту "
- D) " ой жүгірту "
- E) " көз жеткізу "

21. Eloquutio (қағида бөлімі)

- A)" әдемілеу "
- B)" шешендік "
- C)" айту "
- D)" жазу "
- E)" көру "

22. Inventio -

- A)Қағиданы - риторикалық канонның бірінші бөлігімен бөлу
- B)Шығарма - шығарма
- C)Кіріспе - кіріспе
- D)Нәтиже - нәтиже
- E)кіріспе - кіріспе

23. Memoria

- A) Есте сақтау (Риторлардың бөлімі. Қағиданы)- есте сақта
- B) Меморандум - дәл осылай ғой
- C) Сөйлеу - құлпытас сөз сөйлеумен құлпытас
- D) Записка - ұмытылмас сөйлеумен
- E) Жазып алу - қол жазба

24. Азияттық сөз сөйлеу стилінің ерешелігі

- A) Сәнділікпен
- B) Қарапайымдылықпен
- C) Ықшамдылықпен
- D) Табиғилықпен
- E) Салмақтылықпен

25. Эристика - ... туралы ғылым

- A) Таласты бастау тәсілдері
- B) Шешендіктегі әдіс
- C) Заңдарда ой жүгіртулер

- D) Ашуда - ғылыми ашылумен немесе жәй ғылымда
- E) жалпы ойлану қабілеті

26. Жақсы ойлауды үйренуге болмайды, жақсы сөйлеуді үйренбей тұрып деп - айтқан ...

- A) Исократ
- B) Сократ
- C) Протагор
- D) Горгий
- E) Лисий

27. Ешбір зат бар болмайды, ал егер болса ол танылмаған болады. Егер танылған болса!

- A) Горгий
- B) Цицерон
- C) Гиппий
- D) Продик
- E) Демосфен

28. Әркім зат туралы ойлауына, екі жақ бірін-бірі жоққа шығару, бекітулер істеуге болады деген.

- A) Протагор
- B) Аристотель
- C) Гиппий
- D) Продик
- E) Кант

29. Софистикалықтар жалған екені туралы кітаптың авторы

- A) Аристотель
- B) Сократ
- C) Цицерон
- D) Исократ
- E) Цицерон

30. Үлгілі ой жүгірту аталады ...

- A) Хрия
- B) Декламация
- C) Парафразис
- D) Силлогизм
- E) Плюролизм

31. Жалпы орындар – яғни

- A) Мағыналық үлгі
- B) Сөйлеу типтік айналымдары
- C) Композиция бөлімі

- D) Қайталау
- E) Жорамалдау

32.Сөйлеудің негізгі қағидасы деп ... аталады

- A) Тезис
- B) Ой
- C) Дәлел
- D) Ниет
- E) проза

33.Негізгі заңдар формалдықтың логика мамандары: тепе-тендіктің, шығарып тасталғандығы үшін - формальдық қисын

- A) Қайшылықтар - қарама – қайшылық
- B) Ой жүгіртулер - пайымдау
- C) төртінші жоюлықпен шығарып тасталғанды
- D) Ой қорытындылаумен
- E) Ойды жорамалдау

34. Таласта негізгі қате :

- A) Ой жүгіртуде
- B) Тезисте
- C) Дәлел жалғандығында
- D) Дәлел жоқ болуында
- E) Дәлелдің өзінде

35.Сөйлеуде шегіну не үшін қызмет етеді?

- A) басқа тақырыпқа сөйлесу үшін
- B) Шешен демалысы үшін
- C) Өз позициясын ақтау үшін
- D) Өз қатесін мақұлдау
- E) Ештеңені мойындамау

36.Талас қамту -

- A) барлық уақытта талас суретін көру
- B) Жылдам оны аяқтау білу
- C) Қарсы сөйлеуші дәлелдері жоққа шығаруға білу
- D) Ынтаны басып алуға білу
- E) Ештеңені түсінбеу

37.Бағалау - қандай процесс?

- A) Эталонмен салыстыру
- B) Мақтау
- C) Айыптаушылық
- D) Марапаттау
- E) Жазалау

38. Аударылған пирамида – композиция түрі ретінде материал не бойынша орналасады?

- A) Маңыздылық кему дәрежесі бойынша
- B) Маңыздылық ұлғаю дәрежесі бойынша
- C) Хронология бойынша
- D) Мөлшері бойынша
- E) Маңыздылық ширауы бойынша

39. Шешен сезімдерін тыңдаушыларға тапсыруы құбылыста нендей негізге салынған?

- A) Эмпатия
- B) Ұнату
- C) Психопатия
- D) Сүйкімсіздікте
- E) Ғанибеттілікте

40. Қарама-қарсылық - ...

- A) Бір затты басқаға қарама-қарсы қойып салыстыруы
- B) Дауды бекіту
- C) Салыстыру
- D) Қарсы сөйлеуші тезисі
- E) Келіспеушілік

41. Дәлел - ...

- A) Сөз сөйлеу, тезис негіздеуіне арналған қызмет етеді
- B) Даусыз дәлел
- C) Дәлел
- D) Нағыз пікір
- E) Заттай дәлелге қызмет қылады

42. Дәлелдеме мынау ...

- A) Демонстрация және дәлелдің тезис байланысы
- B) Диатриба
- C) Рұқсат етілмегендер –
- D) Пікірсайыс
- E) Сұқбаттасу

43. Суреттелетін оқиғалардың жүйелілігі -

- A) Баяндау
- B) Баяулау
- C) Суреттеу
- D) Әрекет дамуы
- E) үйлесімділік

44.Тезисті жоғалту - ...

- A) Қате
- B) Амал
- C) Талас кезеңі
- D) Талас аяқтауы
- E) Талас бастамасы

45.Мақтау Еленаға - көрнекті сөйлеу ...

- A) Горгия
- B) Протагор
- C) Гиппия
- D) Исократ
- E) Аристотель

46.Практикалық білім бейнесімен есептеледі ...

- A) Исократ мектебі
- B) Академия –
- C) Аристотель лицейі
- D) Орта ғасыр университеттер
- E) Софистер мектебі

47.Таласта қисынды заңдардың қасақана бұзылуы не деп аталады?

- A) Софизм
- B) Эристика
- C) Тезистің шегінуімен
- D) Сологизм
- E) Социум

48.Төраға - ... міндетті пішіні

- A) Пікірсайыстың
- B) Пікірталастың
- C) Таластың
- D) Қақпайласудың
- E) Дауласудың

49.Протагорды не үшін Афинадан қуып жіберді?

- A) Дінсіздіктің артынан
- B) Бәсекешілер үшін
- C) Демократия жолын ұстаушылығының артынан
- D) Материализмның артынан
- E) Идиализм үшін

50.Сөйлеу заттарының қарама-қарсы қойып салыстыруы

- A) Қарама-қарсылық
- B) Антиномия

- C) Антифонт
- D) Амфиболия
- E) Анфибия

51. Қызыл тілділіктің негізгі тектері мен түрлерін атаңыз:

- A) Аталғандардың барлығы
- B) әлеуметті-саясаттық (депутаттар сөз гәптері, әлеуметті-экономикалық, әлеуметті-саясаттық тақырыптарға баяндамалар);
- C) академиялық (ЖОО –ғы дәрістер, ғылыми баяндама, ширақ қарау);
- D) әлеуметт-тұрмыстық (торқалы той, еске алу сөз гәптері);
- E) Соттық (прокурор және адвокат сөз гәптері);

52.Профития -

- A) Қабілеттілік пайғамбарлық ету
- B) Пайдаға ұмтылу
- C) Оқу мамандық туралы
- D) Уағыздаушылық
- E) Сендірту

53.Орналастыру (dispositio)– ... туралы ережелердің күмбезі

- A) Композиция
- B) Сөзді қолдануда
- C) Мәтін техникалық дайындауында
- D) Шешен мінез-құлығында
- E) Сөз сөйлеу қабілетінде

54.Уақыт тәртібі -

- A) Ереженің жиналыс өткізулері
- B) Сөз сөйлеуге арналған уақыт
- C) Процедураларда шек қоюдың
- D) Басқару жиналыспен
- E) Санақта

55.Реквизит – дегеніміз ...

- A) Шешен айлалы әрекет заты
- B) Шешен қасиеті
- C) Шпаргалка
- D) Сахналық әдемілеу
- E) Дикорация

56. Марк Антонияға қарсы Цицеронның сөз сөйлеулері былай деп аталды

- A) Филиппика
- B) Панегириктер
- C) Платонника

- D) Исократтика
- E) Демосфеника

57.Риторика – ... сөйлеу туралы ғылым

- A) Сауатты
- B) Түрлік
- C) Жазбаша
- D) Ауызша
- E) Қарсыласша

58.Риторика - әрбір тап осы зат туралы іскерлік сенім тауып алуы,- айтады

- A) Дем Аристотель
- B) Дем Платон
- C) Дем Сократ
- D) Дем Ломоносов
- E) Дем Кошанский

59.Риторика ... гомилетикада пайда болды

- A) Ертерек
- B) Кешірек
- C) Арқасында
- D) Үшін
- E) жалпы

60.Риторикалық сұрақ - ...

- A) Жауапты талап етпейді
- B) Мынау дәрісханаға сұрақ
- C) оңай сұрақ
- D) Қарсы сөйлеушіні алаң қылады
- E) Қарсы сұрақ

61.Ең маңызды жұрт алдында таласта - ...

- A) Тыныштық сақтау
- B) Нанарлық дәлелдер болу
- C) Қарсы сөйлеуші сөздерінде қайшылықтар аша білу
- D) Дұрыс ойлау
- E) Дұрыс тұру

62. Өзіндік баяндау қысқа бөлімімен тиісті болу ...

- A) Экспозиция
- B) Байлау
- C) Кульминация
- D) Әрекет дамуы
- E) Авакация

63. Ережелердің күмбезі мәтін композициясы туралы қалай аталады?

- A) Орналастыру
- B) Оратория
- C) Поэтика
- D) Әдемілеу
- E) Акватория

64. «Қарсы сөйлеуші бекітулерін ол әзілмен кездестірді, ал әзілқойлар»

- A) Горгия
- B) Сократ
- C) Протагора
- D) Гиппия
- E) Эпикур

65. Интервьюде қанша негізгі сұрақтар болуы тиіс?

- A) Бір
- B) Екі
- C) Үш
- D) Төрт
- E) он

66. Actio (қағида бөлімі)

- A) " айту "-
- B) " баяндау "
- C) " әрекет "
- D) " акция "
- E) "сөйлеу"

67. Сөздің немесе сөз тіркесінің ауыспалы мағынада қолданылуы -

- A) Соқпақтық
- B) Екі ұштылық
- C) Пішін
- D) Келеке
- E) Қалжыңдық

68. Күрделі сөйлеу контрукциясы аяқталған ой ұстаушы және аяқталған ... тұрады.

- A) Дәуірден
- B) Шумақтан
- C) Қатарластан
- D) Анафорадан
- E) Акациядан

69.Тыңдаушы таң қалуы тиіс - шешендік принцип

- A) Цицерон
- B) Демосфен
- C) Горгий
- D) Исократ
- E) Актавиан Августо

70. Келісім ... мақсаттық функция болып келеді

- A) пікірсайыстың
- B) таластың
- C) қақпайласудың
- D) пікіркелісімнің
- E) қарсыласудың

71. Антикалық стиль неге қарама-қарсы болды -

- A) Азиялыққа
- B) Римдікке
- C) Македоиялыққа
- D) Афиналыққа
- E) Галиялыққа

72.Гомилетикада уағыздаушы табысының негізгі себебі

- A) Шабыт
- B) Оқу
- C) Жаттығу
- D) Сыйлау
- E) Бедел

73. Пікірсайыста жарыссөздерден кейін әдетте ...

- A) Шешім жобасын қабылдайды
- B) Үзілісті жариялайды
- C) Шешімді қабылдайды
- D) Шешімді жариялайды
- E) Шешімді жоққа шығарады

74.Римде республика құлағаннан кейін шешендікжоғалады

- A) Кеңесші
- B) Салтанаты
- C) Соты
- D) Эпидейктикалық
- E) Мануфактуралық

75.Тривиумамен көне құрамға кіреді : грамматика , риторика

,.....

- A) Диалектика

- B) Арифметика
- C) Музыка
- D) Астрономия
- E) Дикция

76.Таласта әрбір жақ үш мақсатты көздейді: өз ойын ақтауы, дәлелдеу,

- A) Хабардар болу
- B) Өзін таныту
- C) Ой жүгірту
- D) Жеңісті
- E) Қабілеттену

77.Таласта :

- A) Көз алдына келген тезистерден бірдің шыншылдық анықталады
- B) Жақтар келісулерді іздейді
- C) Шындық туады
- D) Пікірлермен айырбас болады
- E) Пікірлермен ұқсас болады

78.Шешеннің аудиториямен өте маңызды контактісінің үлгісі -...

- A) Адал болу
- B) Көзбен шолу
- C) Иіс сезу
- D) Сезетін қабілет болу
- E) Жалпы қабілетті болу

79.Афинылардың ұлы шешені, жұрт алдында еш уақытта алға шығушы емес

- A) Исократ
- B) Сократ
- C) Продик Кеоса
- D) Перикл
- E) Горгий

80. Аз істерде ұлы адам (риторикалық бейне аты)

- A) Қарама-қарсылық
- B) Дәуір
- C) Қарама-қаратпалық
- D) Бой сылау
- E) ғасыр

81.Әртүрлі ой жүгіртуде ұғым сол қалыпта қалуы тиіс

- A) Тепе-тендікте
- B) Шығарып тасталғанда үшіншіде
- C) Жеткілікті негізде

- D) Қайшылықта
- E) ұқсастықта

82. Әсер, қайталау,...

- A) Қауымдастық
- B) Еске алу
- C) Сыбыр сөз
- D) Жазу
- E) Ілтипаттық

83. Уақыт - кеңістік - ... - субъекті - құрал - объекті

- A) Мақсат
- B) Мақсат
- C) Тағайындау
- D) Бағалау
- E) Тұжырымдау

84. Барлық адамдар ажалды. Сократ - адам. Демек, Сократ ажалды – деген сөз (түрі)?

- A) Силлогизм
- B) Энтимема
- C) Индукция
- D) Үлгі
- E) Софизм

85. Сөйлеуде кіріспе болады : табиғи, жасанды және ...

- A) Кенетпен
- B) Табиғи емеспен
- C) Жалғанмен
- D) Ойдан ала салғанмен
- E) Ойлап табумен

86. Әр-бірсөз сөйлеу – жалған деп,- ... айтады

- A) Горгий
- B) Протагор
- C) Исократ
- D) Демосфен
- E) Сократ

87. Жалпы ереже біржола жоюы көптеген жеке оқиғалардың, жалпылау негізінде- деген сөз.

- A) Индукция
- B) Софизм
- C) Редукция
- D) Дедукция

Е) Силлогизм

88. Фактілерді негізге шығаруы -

- А) индукция
- В) жалған шығару
- С) дедукция
- Д) редукция
- Е) регуляция

89. Жалпылау негізінде істелген шығару -...

- А) Индукция
- В) Дедукция
- С) Түйіні
- Д) Силлогизм
- Е) Жалған шығару

90. Тезис дәлеліне арналған сөз сөйлеу не деп аталады?

- А) Дәлел
- В) Антитезис
- С) Жай
- Д) Дәлелдеме
- Е) Айғақ

91. Туындының негізгі сахнасы жиірек ... барлық орында болады

- А) Кульминацияның
- В) Экспозицияның
- С) Байлауға
- Д) Шешілуге
- Е) Апробацияның

92. Негізгі шешендік табыстың артынан -

- А) Тыңдаушылармен контактіге сүйеу басталады
- В) Дәлелдер теріп алу басталады
- С) Сөйлеу негізгі ойы туралы ұсыну беру басталады
- Д) Дұрыс сөйлеу басталады
- Е) Дұрыс ойлау басталады

93. Глоссолалия (гомилетикада)-

- А) барлық тілдерде сөйлеу қабілеттілігі
- В) Оқу тілдердің тегісі туралы
- С) Сөйлеу тәртібі жойылуы
- Д) Сөздік шығармашылығы
- Е) Сөздің мәні

94. Глоссолалия,, дидаскалия

- A) Профития
- B) Диатриба
- C) Симпосион
- D) Солилоквиум
- E) Колоквиум

95. Басын және қолдарын шауып тастады

- A) Цицеронның
- B) Сократтың
- C) Демосфеннің
- D) Протагордың
- E) Платонның

96. Гомилетика - ... туралы ғылым

- A) Христиан діни уағыздың
- B) Материал жинау
- C) Күрес софистикасы
- D) Талас туралы
- E) Буддизм

97. Георгиански есінің пішіні:....., қатарлас , аққылардың үндестігі

- A) Қарама-қарсылық
- B) Риторикалық сұрақ
- C) Аллитерация
- D) Силлогизм
- E) Регуляция

98. Георгий ол ...

- A) Үлкен софист
- B) Негізгі софист
- C) Релятивист
- D) Кіші софист
- E) Мүлдем софист емес

99. Демонстрация тезис пен аргументтің байланысы

- A) Дәлелдеме
- B) Верификация
- C) Экспозиция
- D) Талас
- E) Аморфия

100. Дидаскалия –

- A) Сый тарту
- B) Өсиет

- C) Діни уағыз
- D) Оқыту әдістемесі
- E) Оқыту тәртібі

101. Ежелгі Грегияда кәсіби қызыл тілділікті үйретуші ұстаздарды қалай атаған:

- A) Софистер
- B) Стоикалар
- C) киникалар
- D) кадиилер
- E) саксондықтар

102. Журналист, жазушы және ең төмен жете білушілік шешені

- A) Автор
- B) Зерттеуші
- C) Редактор
- D) Сыншы
- E) Директор

103. Формалдық логиканың заңдары: тепе-тендік,....., үшін

- A) Мойындамау мойындамаулары
- B) Қайшылық
- C) Бірліктер және қарама-қарсылықтардың күресі
- D) Сапаға сан асуы
- E) Тыңдармандар

104. Таласта көрермендер көбірек назар аударады ...

- A) Даукестердің тезистеріне
- B) Олардың сыртқы мінез-құлығына
- C) Даукестердің дәлелдеріне
- D) Ой жүгірту логика маманына
- E) Шу айқайға

105. Инвектива -

- A) Қағида бөлімі
- B) Дұшпан өкпек әйгілеуі
- C) Ойлап табу
- D) Сөйлеу пішіні
- E) Көзқарас

106. Хабар, түсіндіру, бағалау, күні бұрын айту ,...

- A) Нәтиже
- B) Талап
- C) Салыстыру
- D) Анықтама
- E) Түбір

107. Исократ ол ...

- A) Үлкен софист
- B) Афиныларда риторикалық мектеп негіздеушісі
- C) Римде риторикалық мектеп негіздеушісі
- D) Кіші софист
- E) Патриций немесе плебей

108. Пікірталас жиыны анықталады

- A) Бәрімен бірге
- B) Комиссиямен
- C) Өздері қарсы сөйлеушілермен
- D) Кеңесшілермен
- E) Ұқсас идея иелерімен

109. Кешірілетін амалдарға жатады

- A) Тезис айырбастауы
- B) Қарсылық тартуы
- C) Адамдарға асу
- D) Жалған дәлел
- E) Тура дәлел

110. Шешеннің техникалық құралдарына не жатады?

- A) Мәтін
- B) Келбет
- C) Сөйлеу
- D) Ым
- E) жазу

111. Шақыру қағазында қандай пунктi мiндеттi және бiрiншi кезектегi күн келедi

- A) Төраға баяндамасы
- B) Алдындағы жиналыс протокол бекітуі
- C) Комиссиялардың есептеу нәтижесі
- D) Тұрақты сұрақ
- E) Тұрақсыз жауап

112. Классикалық риторикалық қағида ... бөлімдерден тұрады

- A) 3
- B) 5
- C) 4
- D) 6
- E) 8

113. Қашан? Қайда? Кім?.....? Не істеді?

- A) Неге
- B) Қалай, қандай бейнемен
- C) Неліктен
- D) не үшін
- E) қандай тәсілмен

114. Шешендік, сот, салтанаты .

- A) Әскери
- B) Кеңесші
- C) Қоғамдық - саяси
- D) Эпидейктикалық
- E) мейрамдық

115. Шешендік ол шешен сөйлеу мен жазу өнері

- A) Аристотель
- B) М. Ломоносов
- C) Горгий
- D) Цицерон
- E) Кони

116. Шешендік - Афиныда маңызды дағдыға қай кезден бастап айналды?

- A) Софистілердің кезінде
- B) Тирания кезінде
- C) Сократтың кезінде
- D) Критияның кезінде
- E) Платонның кезінде

117. Риторика негізінің тарихи даму барысында қанша термин бар?

- A) 2
- B) 5
- C) 3
- D) 4
- E) 1

118. Саяси қызыл тілділікке не жатады?

- A) Лекциялар
- B) Саяси негіздер
- C) Жайып салу
- D) Мақтау
- E) Баяндама

119. Академиялық қызыл тілділікке не жатады?

- A) Саяси көзқарас
- B) Ғылыми хабарлар

- C) Әскери негіздер
- D) баяндау
- E) үгіт насихат

120. Діни қызыл тілділікке не жатады?

- A) Ғылыми хабарлар
- B) Құран
- C) Саяси көзқарас
- D) үгіт насихат
- E) Бұқаралық сөздер

121. Сөйлем құрастыру қанша бөліктен тұрады?

- A) 6
- B) 5
- C) 4
- D) 3
- E) 2

122. Қызыл тілділіктің шыққан отаны?

- A) Ежелгі Рим
- B) Ежелгі Греция
- C) Ежелгі Ресей
- D) Ежелгі Франция
- E) Ежелгі Қазақстан

123. Риторика қанша бөліктен тұрады?

- A) 6
- B) 5
- C) 4
- D) 3
- E) 2

124. Энткомий деген не?

- A) мадақтау сөз гәбі
- B) әшкерелеу сөз гәбі
- C) марапатты сөз гәбі
- D) асыра сілтеп сөйлеу
- E) мысқылдап сөйлеу

125. Билер құрылымдық жүйесіне қарай қаншаға бөлінеді?

- A) 5
- B) 6
- C) 3
- D) 2
- E) 8

126. Билер қашаннан бастап сайлана бастады?

- A) 19 ғ.
- B) 19 ғ. 2 - жартысы
- C) 18 ғ.
- D) 18ғ. 2 - жартысы
- E) 16 ғ.

127. Бұрын билік құрған талай елге өзінің ісімен танылған қандай билер?

- A) Тәуке би
- B) Ата би
- C) Қатар би
- D) Жеге би
- E) Төтем би

128. Қаз Дауысты ... би?

- A) Қазыбек
- B) Қасымбек
- C) Төле
- D) Әйтеке
- E) Төбек

129. Дулат тайпасының Ботай тармағынан шыққан би?

- A) Қазыбек
- B) Сыпатай
- C) Асылбек
- D) Сасан
- E) Әйтеке

130. Грекиядан басқа қызыл тілділік қай мемлекетте жақсы дамыған?

- A) Қазақ жерінде
- B) Бабылда
- C) Ресейде
- D) қырғызда
- E) Қытайда

131. Төле Әлібекұлының туған жылдары?

- A) 1663 - 1755
- B) 1663 - 1756
- C) 1663 - 1759
- D) 1665 - 1756
- E) 1665 - 1758

132. Жәнібек Тархан биді басқаша қалай атады?

- A) Сұлтанбай Жәнібек
- B) Божбан Жәнібек
- C) Би Жәнібек
- D) Керемет Жәнібек
- E) Ғажайып Жәнібек

133. «Қазақстан тек қана алға!» мына сөйлем қай қызыл тілділіктің түріне жатады?

- A) Тұрмыстық
- B) Саяси
- C) Академиялық
- D) Діни
- E) Ғылыми

134. «Пифагор теоремасы!» осы сөйлем қай қызыл тілділіктің түріне жатады?

- A) Саяси
- B) Ғылыми
- C) Тұрмыстық
- D) Академиялық
- E) Діни

135. «Лекция, Баяндама» мына сөйлем қай қызыл тілділіктің түріне жатады?

- A) Академиялық
- B) Діни
- C) Тұрмыстық
- D) Саяси
- E) Ғылыми

136. Әлдібек Абызұлы ?

- A) Шешен
- B) Би
- C) Би, Шешен
- D) Сұлтан
- E) Хан

137. «Жеті Жарғы» авторы кім?

- A) Тәуке хан
- B) Сырым хан
- C) Дулат хан
- D) Қасым хан
- E) Есім хан

138. Сот процесіндегі сөздердің өзі көлемі бойынша нешеге

бөлінеді?

- A) 23
- B) 11
- C) 12
- D) 9
- E) 10

139. Сырым шешен қай жүздің биі?

- A) Орта жүз
- B) Кіші жүз
- C) Ұлы жүз
- D) Орта жүз, Ұлы жүз
- E) Жүзге жатпаған

140. Ресейдегі сот атасы атанған ұлы заңгер?

- A) К.Б. Барытов
- B) А.Ф. Кони
- C) К.А. Саянов
- D) А. И. Ленина
- E) А.Т. Агишев

202

141. Ресейдегі адвокаттықтың королі атанған адам?

- A) В.Д. Спасович
- B) В.С. Капаров
- C) В.Т. Данилов
- D) И.В. Распутин
- E) В.И. Ленин

142. Елге белгілі Үйсіннің Ысты тайпасынан шыққан би?

- A) Түле
- B) Күлбай
- C) Қазыбек
- D) Әйтеке
- E) Арсылан

143. Төлебай би көбінесе қандай дауларға қатысқан?

- A) Жер дауы
- B) Жесір дауы
- C) Мал дауы
- D) Әскер дауы
- E) Болашақ дауы

144. Сот риторикасын оқыту қалай бөлінеді?

- A) Классикалық риторика, Неориторика
- B) Неориторика, Геориторика

- C) Георторика, Леорторика
- D) Леорторика, Логорторика
- E) Логорторика, Классикалық риторика

145. Неорторика қаншаға бөлінеді?

- A) 8
- B) 5
- C) 6
- D) 4
- E) 9

146. Классикалық риторика қаншаға бөлінеді?

- A) 8
- B) 5
- C) 6
- D) 4
- E) 3

147. Шариғат қандай қызыл тілділікке жатады?

- A) Діни
- B) Академиялық
- C) Ғылыми
- D) Математикалық
- E) Физикалық

148. «... қасқа жолы»

- A) Қасым хан
- B) Қасен хан
- C) Қасай хан
- D) қасамас хан
- E) Қазанбас хан

149. «... ханның ескі жолы»

- A) Есім
- B) Жәйшібай
- C) Бисен
- D) Илияс
- E) Ондай заң жоқ

150. Ежелгі Грекия сот қызыл тілділігі практикасына Лисимен кіргізілген «этопея» ұғымы бұл:

- A) Мінез туындату өнері
- B) Қорғану дәйектілігі
- C) Айыптау дәйектілігі

- D) Сипаттау өнері
- E) Соттық шешім шығару дәйектілігі

151. «Судебная риторика» оқулығының авторы кім?

- A) Гиздатов
- B) Майқожанов
- C) Қаратаев
- D) Жеисов
- E) Ақжолов

152. «Риторика» сөзінің мағынасы –

- A) Қызыл тілділік
- B) Оратор
- C) Қорғаушылық
- D) Байланысшылық
- E) Көре алмаушылық

153. Сот процесіне қатысатындардың бірі –

- A) Мемлекеттік айыптаушы
- B) Мемлекеттік депутат
- C) Мемлекет басшысы
- D) Примьер - Министр
- E) Үкімет

154. Қылмыскер деп қашаннан бастап айтады?

- A) Сот үкім шығарғанан кейін
- B) Ұсталғаннан кейін
- C) Тіркеленгеннен кейін
- D) Сот алдында
- E) қылмыс жасаған уақытта

155. Билер соты Қазақстан жерінде қай ғасырларда болды?

- A) 17 - 19 ғ.
- B) 18 - 20 ғ.
- C) 17 - 21 ғ.
- D) 17 - 18 ғ.
- E) 19 ғ.

156. Билердің шешімі қандай әдет - ғұрыппен байланысты болған?

- A) адат, шарифат
- B) адат, заң
- C) адат, сот
- D) шарифат, сот
- E) шарифат, заң

157. Ең төменгі сот:

- A) Халық соты
- B) Әскери сот
- C) Дала соты
- D) Өлке соты
- E) Жоғарғы сот

158. «Жеті Жарғы» қай жылдарға жатады?

- A) 1680
- B) 1670
- C) 1690
- D) 1700
- E) 1650

159. Ежелгі қай қазақ жерінде билер кеңесі өтті?

- A) Күлтүбенің басында
- B) Ақтоғайда
- C) Патша орталығында
- D) Хан орталығында
- E) Үңгір ішінде

160. «Билер сөз» хрестоматиясы қай жылы шықты?

- A) 1992
- B) 1993
- C) 1994
- D) 1995
- E) 1996

161. Доспол би сөзінің көрінді

- A) Тапқырлығымен
- B) Айлакерлігімен
- C) Алаяқтылығымен
- D) Құлығымен
- E) Өткірлігімен

162. «Тура биде ... жоқ»

- A) Туған
- B) Толғау
- C) Екі туып, бір қалған
- D) Ондай мақал жоқ
- E) өзге

163. Шоқан Уалиханов қайтыс болды деп қай би әкесіне естіртті?

- A) Келдібек би
- B) Жиренше шешен

- C) Әйтеке би
- D) Қазыбек би
- E) Төле би

164. Қызыл тілділіктің данышпаны атанған Ресей заңтанушысы

- A) Ф. Н. Певако
- B) Ф.С. Кончарин
- C) С. Т. Павлов
- D) К.С. Адиллов
- E) С. Е. Дрочкин

165. «Халық ешқайда қашпайды» сөзін кім айтты?

- A) Майқы би
- B) Бозбала би
- C) Жиренше
- D) Саян би
- E) Илияс шешен

166. Сотта үкім шығаратын кім?

- A) Судья
- B) Мемлекеттік айыптаушы
- C) Қорғаушы
- D) Куәгерлер
- E) Жәбірленушілер

167. Қасым ханның ережелерінде мыналардың қайсысы әдет-ғұрып қағидалары қамтылған жоқ

- A) Көрші дауы
- B) Мүлік заңы
- C) Жұртшылық заңы
- D) Әскери заң
- E) Құн дауы

168. Ш. Құдайбердіұлының «қазақтың түп атасы» деген еңбегінде кімді «адамзаттың данасы» деп атады

- A) Әз Тәуке
- B) Қаз дауысты Қазыбек
- C) Әйтеке би
- D) Дулат Бабатайұлы
- E) Жәнібек

169. «Жеті жарғы» қай ханның заңдары

- A) Тәуке хан
- B) Жәнібек хан
- C) Жәңгір хан

- D) Қасым хан
- E) Есім хан

170. Соғыста ұлылыққа темір ие, ал саяси өмірде ұлылыққа сөз ие деп айтқан философ ғалым

- A) Деметрий
- B) Аристотель
- C) Платон
- D) Сократ
- E) Горгий

171. Қай биді билер атасы атаған

- A) Төле би
- B) Бахтияр би
- C) Әйтеке би
- D) Қазыбек би
- E) Дулат

172. Қай би 15 жасында жеке билік жолын бастайды

- A) Төле би
- B) Әйтеке би
- C) Қазыбек би
- D) Жиренше
- E) Ақтайлақ би

173. Ұлықбек медресесінде оқып тәлім алған би

- A) Әйтеке би
- B) Ескелді би
- C) Мәңке би
- D) Балпық би
- E) Төле би

174. Қазақ даласындағы ірі өзгеріс, яғни төл соты билерінің жағдайы патша үкіметі қазақ әдет-ғұрып жүйесіне елеулі өзгерістер енгізген уақыт

- A) 1867-1868 жж
- B) 1865-1867 жж
- C) 1887-1888 жж
- D) 1864-1865 жж
- E) 1891-1893 жж

175. Белгілі бір қоғамдық мәні бар мәселені, болмаса ғылыми жұмысты талқылау барысындағы айтыс тартыс дауы

- A) Пікір-талас
- B) Ой бөліс

- C) Айтыс
- D) Әңгімелесу
- E) Талқылау

176. Дискуссия (пікір алмасу) латын тілінен аударғанда қандай мағынаны білдіреді

- A) «Зерттеу, талқылау, карау»
- B) «Ойлау, сөйлеу»
- C) «Жүру»
- D) «Айту»
- E) «Таласу»

177. «Болыс болдым мінекей бар малымды шығындап, түйеде құн, атта жал қалмады елге тығындап» сөзінің авторы

- A) Абай Құнанбаев
- B) Ш. Құдайбердіұлы
- C) М. Шоқай
- D) Ш. Уәлиханов
- E) Т. Молдағалиев

178. Би сөзі түріктің қандай сөзінен шыққан

- A) Бек
- B) Хан
- C) Сұлтан
- D) Тақсыр
- E) Уәзір

179. Монолог қанша адамның сөзі

- A) 1 адам
- B) 2 адам
- C) 3 адам
- D) Бірнеше адам
- E) Көп адам

180. Екі адам арасындағы сөйлесуді не деп атаймыз

- A) Диалог
- B) Монолог
- C) Полилог
- D) Диспут
- E) Дебат

181. Билер шешім шығарған кезде неге сүйенді?

- A) Әдет-ғұрыпқа, заңға
- B) Кодекске
- C) Шариатқа

- D) ішк сезіміне
- E) Тәжірибеге

182. Ұлы жүздің билерін ата
- A) Төле би, Ескелді би, Балпық би
 - B) Қазыбек би, Досай би, Қоян би
 - C) Әйтеке би, Саян батыр, Адай би
 - D) Малайсары би
 - E) Жиренше, Алпамыс батыр

183. Айыптың қанша бөлігін билер алып отырды
- A) 1/10 бөлігін
 - B) 1/3 бөлігін
 - C) Бәрін
 - D) 1/2 бөлігін
 - E) Ештеңе алған жоқ

184. «Полемика» сөзі нені білдіреді
- A) Пікір-сайыс
 - B) Пікір алмасу
 - C) Ой талқы
 - D) Ой бөліс
 - E) Сөз талас

185. Сөйлеу шеберлігінде уақыт сақтау дегенді қалай атайды
- A) Регламент
 - B) Мәдениет
 - C) Аудитория
 - D) Политология
 - E) Факторлар

186. «Диспут» латын тілінен аударғанда нені білдіреді
- A) Ой талқы
 - B) Сөйлеу мәдениеті
 - C) Ой бөліс
 - D) Сөз талас
 - E) Дискуссия

187. Пейғыл сөзі нені білдіреді
- A) ой
 - B) сөйлеу
 - C) жүру
 - D) шешім
 - E) талас

188. 1867-68 жж реформадан кейін билер қанша жылға сайланатын

- A) 3 жыл
- B) 5 жыл
- C) 7 жыл
- D) 1 жыл
- E) өмір бойы

189. 1867-68 жж реформадан кейін қанша жастан асқан адам би бола алатын

- A) 25 жастан
- B) 30 жастан
- C) 40 жастан
- D) 50 жастан
- E) 20 жастан

190. Сөйлемді аяқтаңыз «Би көп болса ...»

- A) Елдің құты
- B) Жердің құты
- C) жұрттың бірлігі
- D) Ел тағдыры
- E) Ел тыныш

191. Халықаралық бокс жарысынан Карапов Саян 1-ші орын алуымен марапатталады. Осы сөйлем қызыл тілділіктің қай түріне жатады

- A) Тұрмыстық
- B) Діни
- C) Сот
- D) Саяси
- E) Академиялық

192. Сұқбат жүргізе білу, қарама-қайшы көзқарастарды соқтықтыратын, пікір таласу арқылы ақиқатты табу Сократ заманында қалай аталды:

- A) Эвристика
- B) Полемика
- C) Жарысу
- D) Қақтығысу
- E) Ирония

193. Сократ эристикасының негізгі тәсілдері:

- A) Майевтика
- B) Резолюция
- C) Пафос
- D) Топос
- E) Элокуция.

194. Ежелгі грек шешені Сократтың сөз гәптерінде ширақ тарап қолданылған антитезалар:

- A) аталғандардың барлығы
- B) бүгінгі-өткен;
- C) күш-әділеттілік;
- D) еркіндік-теңдік;
- E) әділеттілік-адамгершілік:

195. Билер соты қай ғасырлар аралығында қалыптасты

- A) XVII-XIX
- B) XV-XVII
- C) XII-XV
- D) X-XV
- E) VII-VIII

196. Билер ұйырымдық жүйесіне қарай қаншаға бөлінді

- A) 6
- B) 7
- C) 5
- D) 4
- E) 3

197. Орта жүздің биін атаңыз

- A) Қазыбек би
- B) Төле би
- C) Әйтеке би
- D) Мәнке би
- E) Аяз би

198. Сөйлемді аяқтаңыз « Әділ биде ...»

- A) туған жоқ
- B) туған күн жоқ
- C) шешім жоқ
- D) мал жоқ
- E) ел жоқ

199. Сот риторикасы пәні неге үйретеді

- A) сөйлеу мәдениетіне
- B) жазу мәдениетіне
- C) тарихи мәдениетке
- D) Ойлауға
- E) Пікір таласқа

200. Логограф бұл:

- A) өзге адамға сөз гәбін дайындап беруші;
- B) Ежелгі Грекияның кәсіби шешені;
- C) Сотта сөз сөйлеп шығушы;
- D) Шешендерді мадақтаушы;
- E) Шешендердің қатесін шығарушы;

201. Екі ел арасындағы кейбір дауларды шешетін қандай билер

- A) Жеке би
- B) Қатар би
- C) Төтен би
- D) Төбе би
- E) Бала би

202. Сот талқылауында қылмыстық және азаматтық істерді қарастыру бойынша келесі сот сөз гәптарының түрлерін бөлуге болады:

- A) Аталғандардың барлығы;
- B) Адвокаттың сөз гәбі;
- C) Сотталушының сөз гәбі;
- D) Прокурордың сөз гәбі;
- E) Жәбірленуші мен оның өкілінің сөз гәбі;

212

203. Аристотель риторикада ең бастысы деп санаған:

- A) Дәлелдер туралы ілім яғни сендірту тәсілдері;
- B) Шешенмен сөз ойынын ойнаудағы алатын сезімдік ләззәт;
- C) Тыңдарманның эмоционалдық рахаттануы;
- D) Қол сілтеп сөйлеуіне қызығушылық;
- E) Нақыл сөздерді орнықтыруына көңіл бөлуі;

204. Қай ғасырдан бастап билердің жазбаша заңдары шықты

- A) 18 ғ.
- B) 17 ғ.
- C) 19 ғ 2-ші жартысы
- D) 16 ғ.
- E) 15 ғ.

205. Майқы би қай хан тұсында өмір сүрді

- A) Батый хан
- B) Қайыр хан
- C) Шыңғыс хан
- D) Жәнібек хан
- E) Қасым хан

206. Қазақтың әйгілі шешені кім

- A) Жиренше
- B) Асан қайғы

- C) Бұхар жырау
- D) Ескелді
- E) Балпық би

207. Билік дәрежесін иеленбеген би

- A) қатар би
- B) төтен би
- C) бала би
- D) жеке би
- E) төбе би

208. Көркем тіл саласында нені мұқият сақтау керек

- A) грамматикалық және лексикалық нормасын
- B) Лексикалық
- C) Морфологиялық нормасын
- D) Грамматика
- E) Орфоэпия

209. «Жеті жарғы» бойынша әйел адамның құны қанша

- A) 500 қой
- B) 1000 қой
- C) 2000 қой
- D) 50 қой
- E) 20 қой

210. Ақтайлақ би қай жылдары өмір сүрді

- A) 1680-1740 ж
- B) 1700-1800 ж
- C) 1720-1816ж
- D) б.з.д. 3 ғасырда
- E) 1739- 1825 ж

211. «Дүниеде жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деген даналықты кім айтқан

- a) Төле би
- B) Асан қайғы
- C) Жиренше
- D) Әйтеке би
- E) Едіге би

212. «Сөз ұлы әмірші» дегенді кім айтты

- A) Платон
- B) Аль-Фараби
- C) Горгий
- D) Цицерон

Е) Саян

213. Аристотель, Платон қай елдің ойшылдары

- А) Грекия
- В) Вавилон
- С) Рим
- Д) Ресей
- Е) АҚШ

214. Қазақтарда дауды кімдер шешкен

- А) Билер
- В) Ақсақалдар
- С) Сұлтан
- Д) Халық
- Е) Хан

215. Дебат сөзінің мағынасы

- А) Ой бөліс
- В) Пікір сайыс
- С) Ой талқы
- Д) Пікір алмасу
- Е) Айтыс

216. Жәнібек хан қай жылдары өмір сүрді

- А) 1560-1620
- В) 1405-1445
- С) 1406-1473ж
- Д) 1425-1519
- Е) 1460-1502

217. Негізінде - фактілердің шығарылуы -

- А) дедукция
- В) Жалған шығару
- С) индукция
- Д) Редукция
- Е) резолюция

218. Аристотельдің «Риторика» кітабында келесі сөз гәптері белгіленген:

- А) Төмендегілердің барлығы;
- В) Кеңесушілік немесе саясаттық;
- С) Қатыгездік немесе аяныштылық;
- Д) Эпидейктикалық немесе марапаттық;
- Е) Соттық;

222. Баяндауда кульминация әдетте қандай орында болады?

- А) Ортада
- Б) Баста
- С) Аралық ортамен және соңымен
- Д) Соңында
- Е) орны жоқ

223. Лолограф – кім

- А) Шешен
- Б) Логика маманы
- С) Жазушы
- Д) Пәлекор
- Е) бақылаушы

224. Жақсырақ сөйлесең барлығы есте қалады

- А) Негізгі ой
- Б) Бірінші сөздер
- С) Соңғы сөздің
- Д) туынды ой
- Е) қосымша ой

225. Цицеронның сот сөз гәптерінде қолданылатын сендірту тәсілдері

- А) Төмендегілердің барлығы;
- Б) Амплификация;
- С) Анафора
- Д) Антитеза
- Е) Абзац

226. Оның тезис растауына дәлелдердің жиыны кепіл болады ...

- А) Тәуелсіздік
- Б) Шыншылдық
- С) Негіз
- Д) Лақап
- Е) Осының барлығы

227. «Сөзуар» деген сөзді басқаша қалай айтуға болады?

- А) тілі ұзын
- Б) тілі қысқа
- С) тілі мүкіс
- Д) сөзге шебер
- Е) сақау

228. Жақсы ойлауға үйренуге болмайды, жақсы сөйлеуге үйрен деп , - ... айтады

- А) Протагор

- Б) Сократ
- С) Исократ
- Д) Горгий
- Е) Николо Макиавелли

229. Әркім қандай зат туралы бірін-бірі жоққа шығару туралы бекітулер істеуге болады оны кім айтты?

- А) Гиппий
- Б) Аристотель
- С) Протагор
- Д) Продик
- Е) Дұрыс жауап жоқ

230. Софистикалықта кітап туралы жалған екенін білдіргендердің аты ?

- А) Цицерон
- Б) Сократ
- С) Аристотель
- Д) Ломоносов
- Е) Лисий

231. Үлгілі ой жүгірту қалай аталады

- А) Парафразис
- Б) Декламация
- С) Хрия
- Д) Силлогизм
- Е) Пафос

232. Талас қамту - деген не?

- А) Қарсы сөйлеуші дәлелдерін жоққа шығара білу
- Б) Жылдам оны аяқтай білу
- С) уақыт талас суретін көру
- Д) Ынтаны басып алуды білу
- Е) әрекетсіздік білдіру

233. Шешен сөздерінің тапсыруы бойынша тыңдаушыларға құбылыста негізін салғандарды ата?

- А) Психопатия
- Б) Ұнату
- С) Эмпатия
- Д) Сүйкімсіздік
- Е) Қарайлау

234. Асу жалпының жекеге ... біржола жою жаңаның қисынды ойлау жолы?

- А) Индукция
- Б) Верификация
- С) Дедукция
- Д) Мақұлдау
- Е) Редукция

235. Таласта тезис айырбастауы – қалай аталады?

- А) Кезең
- Б) Қате
- С) Амал
- Д) Аяқтау
- Е) Өткен шақ

236. Куәгерлердің көрсетулері (Аристотельмен) неге жатады?

- А) Мақұлданғанымен
- Б) Ішкімен
- С) Сыртқымен
- Д) мақұлданбағанымен
- Е) осының барлығы дерлік

237. Қақпайласу ...деген не?

- А) Мынау сыпайылық талас
- Б) Мүмкін достық
- С) Мүмкін емес достық
- Д) Пікірсайыс міндетті бөлімімен келеді
- Е) Мүлдем достық еместік

238. Суреттелетін оқиғалардың жүйелілігі -

- А) Сипаттау
- Б) Баяндау
- С) Баяндау
- Д) Әрекет дамуы
- Е) Моральдық дәрменсіздік

239. Орналастыру (dispositio) - ережелердің күмбезі не?

- А) Мәтін техникалық дайындауында
- Б) Сөзді қолдануда
- С) Композицияның
- Д) Шешен мінез-құлығында
- Е) Шешен іс қимылында

240. Уақыт тәртібі

- А) Процедураларда шек қою
- Б) Сөз сөйлеуге арналған уақыт
- С) Ереженің жиналыс өткізулері

- Д) Басқару жиналысы
- Е) жалпы жиналыс

241. Реквизит - мынау ...

- А) Шпаргалка
- Б) Шешен қасиеті
- С) Шешеннің әрекет заты
- Д) Сахналық әдемілеу
- Е) Саралау

242. Функциямен қандай мақсаттық келісім келеді ...

- А) Қақпайласудың
- Б) Таластық
- С) Пікірсайыстық
- Д) Пікір таластық
- Е) Жорамалдаудың

243. Софизм - ...

- А) Оқу даналық туралы ілім
- Б) Даналық
- С) Дәлелдемелер ережесінің саналы бұзылуы
- Д) Анотация және софистика
- Е) Жорамал турбуленциясы

244. Талас бастауға ереді ...

- А) Терминологияның анықталуы
- Б) Қайшылық пунктісінің табуы
- С) Тезистің және антитезистің
- Д) Дәлелдемелердің табылуы
- Е) Дәлелдемелердің табылмауы

245. Басшылық стильдері қандай пікір сайыспен болады :
авторитарлық ,....., либералдық

- А) Әкімшілік
- Б) Технократиялық
- С) Демократиялық
- Д) командьлық
- Е) Диспотиялық

246. Стиль қандай болады ..., орта , биік

- А) кескінсіз
- Б) аласа
- С) қарапайым
- Д) анық
- Е) айқынсыз

247. Тезис - ...

- A) Жазбаша мәтін түрі
- B) Ой , жалған екенін білдіруді талап ететін қағида
- C) Сөйлеудің негізгі қағидасы
- D) Сөйлеу басы
- E) Сөйлеу аяғы

248. Бойында өзгермейтін тезис тиісті ой жүгірудің түрі.

- A) Жеткілікті негіздің
- B) Жеткілікті негіз заңы
- C) Тепе-тендік
- D) Үшінші жоқ заңы
- E) Жеткілікті мазмұнды заңы

249. Шешендердің үш қайнар сөзі : сыйлау,білім,тәжірибе

- A) Жаттығу
- B) Теория
- C) оқу
- D) Еліктеу үлгілері
- E) Жаттау

250. Ережелердің әдемілеу - күмбезі туралы

- A) Композиция туралы
- B) Мәтін техникалық дайындауында
- C) Сөзді қолдануда
- D) Шешен лайықты мінез-құлығында
- E) Шешен лайықты іс-әрекетінде

251. Параметрлердің қандай әмбебеп үлгісі түзіледі

- A) 3
- B) 2
- C) 6
- D) 5
- E) 4

252. Инвектива -

- A) Ойлап табу
- B) Қағида бөлімі
- C) Дұшпан өкпек әйгілеуі
- D) Сөйлеу пішіні
- E) Жорамалдау

253. Исократ ол ...

- A) Римде риторикалық мектеп негіздеушісі

- В) Үлкен софист
- С) Афиныларда риторикалық мектеп негіздеушісі
- Д) Кіші софисті
- Е) Әскери инженер

254. Пікірталас жиыналысы... анықталады

- А) Өздері қарсы сөйлеушілермен
- В) Бәрімен бірге
- С) Комиссиямен
- Д) Кеңесшілермен
- Е) Ойшылармен

255. Кешірілетін амалдарға жатады

- А) Адамдарға асу
- В) Тезис айырбастауы
- С) Қарсылық тартуы
- Д) Жалған дәлел
- Е) Нақты дәлел

256. Атақты орыс сот шешені Ф.Н.Плевако өз сөз гәптеріндегі негізгі назарды аударған:

- А) психологиялық факторға;
- В) логикалық факторға;
- С) эмоционалдық факторға;
- Д) педогогикалық факторға;
- Е) Адами факторға;

257. Лолограф – жалдамалы ...

- А) Шешен
- В) Логика маманы
- С) Жазушы
- Д) Пәлекор
- Е) Қорғаушы

258. Логос ,....., пафос

- А) Фобос
- В) Софисті
- С) Этос
- Д) Ортос
- Е) Топос

259. Оқу туралы жалпыларды орындарда -

- А) Типология
- В) Ойлап табу
- С) Топика

- Д) Dispositio
- Е) Пафос

260. Оқу шындық салыстырмалығы туралы негіздеді

- А) Исократ
- В) Сократ
- С) Протагор
- Д) Аристотель
- Е) Платон

261. Филиппика -

- А) Кімнің болсада мақтау сөзі
- В) Филипп патшасы намысына Демосфеннің сөйлеулері
- С) Әйгілеуші сөйлеу
- Д) Шіркеу діни уағыз
- Е) Қатесін шығарып сөйлеу

262. Хрия

- А) Зерттеу схемасы
- В) Декламация
- С) Үлгілі ой жүгірту
- Д) Соқпақтар
- Е) Афоризм

263. Рим шешендердің хронологиялық шолуы трактатта тап осы

- А) Шешен
- В) Шешен туралы
- С) Брут
- Д) Шешен тәрбиелеуі туралы
- Е) Помпей туралы

264. Адам барлық заттардың өлшемі бар деп - айтады

- А) Горгий
- В) Сократ
- С) Протагор
- Д) Апостол Павел
- Е) Квинтилиан

265. Эристика - ғылым туралы ...

- А) Ой жүгірту заңдарында
- В) Шешендікте
- С) Талас басқаруы тәсілдерінде
- Д) Ғылым ашу
- Е) Ой сомдау

266. Есте сақтау (Ритрлардың бөлімі)

- A) Ұмытылмас жазба
- B) Құлпытастағы сөз жазба
- C) Меморандум
- D) Референдум
- E) Резолюция

267. Дәлел - ...

- A) Дәлел
- B) Даусыз дәлел
- C) Сөз сөйлеу , тезис негіздеуіне арналған қызмет ететін
- D) Нағыз пікір
- E) Жанама пікір

268. Дәлелдеме мынау ...

- A) Рұқсат етілмегендер
- B) Диатриба
- C) Тезис байланыс демонстрация және дәлелдің түбірі
- D) Пікірсайыс
- E) Ой өрісі

222

269. Аттикалық стиль жатады

- A) Македониялыққа
- B) Римге
- C) Азиялыққа
- D) Афиналыққа
- E) Бабылға

270. Гомилетикада уағыздаушы табысы негізгі себебімен келеді

- A) Жаттығуда
- B) Оқуда
- C) Шабытта
- D) Сыйлауда
- E) Пір тұтуда

271. Сөйлеуде кіріспе болады: табиғи, жасандымен және ...

- A) Жалғанмен
- B) Табиғи емеспен
- C) Кенетпен
- D) Ойдан ала салғанмен
- E) Ойға келе салғанмен

272. Туынды негізгі сахнасы жиірек барлығы орнында болады ...

- A) Байлауға
- B) Экспозицияның

- С) Кульминацияның
- Д) Шешілуге
- Е) Шешілмеуге

273. Гомилетика - ғылым туралы ...

- А) Күреске софистикамен
- В) Материал жинауында
- С) Христиан діни уағыздың
- Д) Талас туралы
- Е) Күрес туралы

274. Шешеннің негізгі лексикалық құралы:

- А) төмендегілердің барлығыда жұрыс;
- В) метафора
- С) салыстыру
- Д) эпитет
- Е) аллегория

275. Ойды бұзған ұғымдағы өзге сөз мәні:

- А) Аллегория
- В) Аннотация
- С) Анистозия
- Д) Амплификация
- Е) сезімдену;

276. Сендірту тәсілдерінің пәндер аралық сәйкестіктері:

- А) Аналогия;
- В) Антитеза
- С) метонимия
- Д) Аппродация
- Е) Анафора

277. Мөлшерді үлкейтіп көрсетудің кейіптік сипаттамасы:

- А) гипербола
- В) перифраза;
- С) пікір-талас;
- Д) синекдоха;
- Е) троп;

278. Әншейін жақтардың келісімімен аяқталатын қандайда болмасын сауалды талқылау:

- А) ой-алмасу;
- В) диспут;
- С) пікір-талас;
- Д) метафора;

Е) эпитет;

279. Айтылған сөздің көрінетін немесе көрінбейтін мағынасының стилистикалық тәсіл түстігі:

- А) Ирония;
- В) Сарказм;
- С) Перифраза;
- Д) сезімдену;
- Е) Анафора;

280. Сәйкестік негізіндегі зат, әрекет, сапа атауының ауыстырылуы:

- А) Метафора;
- В) Сарказм;
- С) Перифраза;
- Д) сезімдену;
- Е) Анафора;

281. Қандай да болмасын сауалдар бойынша көзқарастардың сәйкестенбеуі, ой-пікірлердің қақтығысуы.

- А) Дау;
- В) Талқы;
- С) Пікір-талас;
- Д) Салыстыру;
- Е) Троп;

282. Екі заттық салыстырмаға байланысты жалпы белгісі бар құбылыс және жәйттың қойылған кейіптік сипатталуы:

- А) Салыстырма;
- В) Эпитет;
- С) Троп;
- Д) Антитеза;
- Е) Анафора;

283. Қарсықойылғандыққа қойылған сөз гәбінің кейпі:

- А) Антитеза;
- В) Афоризм;
- С) Анафора;
- Д) Эпитет;
- Е) Троп;

284. Сөз гәбінің техникасы өзіне қосады:

- А) Аталғандардың барлығы;
- В) Фоноциондық дем;
- С) Дауысты игеру;
- Д) Дыбысты игеру;

Е) Артикуляцияны игеру;

285. Сөз гәптерінің элементтері айтылу жылдамдығы:

- А) темп;
- В) тембр;
- С) ритм;
- Д) Тепетендік;
- Е) Тұрақтылық;

286. Ауызша сөз гәбінде қолданылатын үзіліс түрлері:

- А) Аталғандардың барлығы;
- В) Психологиялық;
- С) Интонационды-логикалық;
- Д) Интонационды-синтаксикациялық;
- Е) Ситуативті-физиологиялық;

287. Материалды зерттеу үшін негізгі материалдар:

- А) Аталғандардың барлығы;
- В) Индуктивтік;
- С) Дедуктивтік;
- Д) Тарихи;;
- Е) Ғылыми;

288. Сөз гәбінің мақсаттық құрылымдары:

- А) Аталғандардың барлығы;
- В) Ритуалдық;
- С) айдап салушылық;
- Д) императивтік;
- Е) ғылыми;

289. Сөз гәбінің композициясын құрайтындар:

- А) Аталғандардың барлығы;
- В) Шығып сөз сөйлеу;
- С) Бекіту;
- Д) Қайта жаңғырту;
- Е) Қорытындылау;

290. Сұқбаттасушыны «көшірудің» эффективті болжамсыз тәсілі :

- А) Конгруенттік;
- В) Казуистикалық;
- С) кумуляциялық;
- Д) Ритмдік;
- Е) Дисфемизм;

291. Тыңдармандарға шешеннің әсер етуінің негізгі каналдары:

- A) Аталғандардың барлығы;
- B) дыбыстық;
- C) визуалдық;
- D) Паралингвистикалық;
- E) Даустық;

292. Мемлекеттің актілер, халықаралық шарттар стилі аталады:

- A) Ресми – іскерлік;;
- B) басылымдылық;
- C) ғылыми;
- D) императивтік;
- E) қайта-жаңғыртулық;

293. Бүгінгі күнгі шешендермен қолданылатын риторикалық сілтемелер:

- A) Аталғандардың барлығы;
- B) Ритмдік;
- C) Эмоциялық;
- D) Ойлап-табушылық;
- E) Нұсқаушылық;

294. Мимика және қол қимылдары бұл:

- A) Аталғандардың барлығы;
- B) Адамның аяқасты кескіндік жағдайы;
- C) Сөз гәпіне қосымша;
- D) Естік қабілеттілік;
- E) Естік әрекеттілік;

295. Бекітілімнің шыншылдығы тексерілу барысындағы логикалық операция:

- A) Дәлелдемелер;
- B) Дисфемизм;
- C) Талқылама;
- D) Мимика;
- E) Интонация;

296. Шешеннің вербалдық емес құралына жататындар:

- A) Аталғандардың барлығы;
- B) Мимика;
- C) дауыс;
- D) интонация;
- E) Дыбыс;

297. Дәйектіліктің келесі тәртібі барынша сендірілімді:

- A) Күшті-орташа-нағыз күшті;
- B) Әлсіз-орташа-күшті;
- C) орташа –әлсіз- нағыз күшті;
- D) Нағыз күшті –әлсіз;
- E) орташа- нағыз күшті;

298. Орыстың заңгері П.С. Проховщиковтың нысандаған дәлелдемелерінің негізгі тәртібі:

- A) Аталғандардың барлығы;
- B) Шын мәнінде бар нәрсені дәлелдемеңіз;
- C) Бір дәлелдемені екіншісімен қиылыстырыңыз;
- D) Сенімсіз емес барлық болжамдарды сілкіп тастаңыз;
- E) Өз болжамдарыңызда қарсылықты болдыртпаңыз;

299. «Қолы шапшаң» деген сөзді басқаша қалай айтуға болады?

- A) қаламы жүйрік
- B) ісі жылдам
- C) тілі шапшаң
- D) ұры
- E) Сиқыршы

300. «Полемика» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы.

- A) пікірсайыс
- B) жанжал
- C) ойлану
- D) тыңдау
- E) Дау-дамай

301. «Дебат» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы.

- A) ойбөліс
- B) жанжал
- C) ойлану
- D) тыңдау
- E) пікір - сайыс

302. «Прения» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы.

- A) сөзталас
- B) жанжал
- C) ойлану
- D) тыңдау
- E) қиялдау

303. Қ.Аманжоловтың «Күлемін де жылаймын, Жылаймын да күлемін. Неге ғана бұлаймын, Өзім ғана білемін», -деген өлең жолдарындағы сөздер қандай тілдік тәсілдер арқылы жасалып тұр?

- A) антоним
- B) омоним
- C) синоним
- D) образ
- E) кейіп

304. «Дискуссия» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы.

- A) пікіралмасу
- B) жанжал
- C) ойлану
- D) тыңдамау
- E) тыңдау

305. "Сөз ұлы төрелікке ие, өзі өте аз болса да, өте керемет істер іске асырады. Ол өйткені үрей қуа алады және қайғыны құртады, қуаныш әкеледі, қайғыға ортақтасуды оятады" – деп кім айтқан?

- A) Пратагор
- B) Аристотель
- C) Платон
- D) Горгий
- E) Исократ

306. Сөздің композициясы бірінші рет кімнің еңбектерінде жасап шығарылады?

- A) Аристотель
- B) Платон
- C) Пратагор
- D) Горгий
- E) Исократ

307. Шешендіктің Отаны

- A) Германия
- B) Қазақстан
- C) Франция
- D) Греция
- E) Ресей

308. Шешендік өнерді қандай мемлекеттер білді?

- A) Вавилон
- B) Мысыр
- C) Ассирий
- D) Аталғанның барлығы
- E) Индия

309. Риторика теориясы жұмыстарын кім жазды?

- A) Платон
- B) Горгий
- C) Аристотель
- D) Аталғанның барлығы
- E) Пратагор

310. Ертеде Грецияда кім өзін-өзі қорғау қажет болды?

- A) Сот
- B) Қорғаушы
- C) Айыптаушы
- D) Айыпталушы
- E) Дұрыс жауабы жоқ

311. Афиндік өкілеттік ант беруші соты:

- A) Региэя
- B) Гели
- C) Селиэя
- D) Гелиэя
- E) Палая

312. Афиндік өкілеттік ант беруші соты (Гелиэя) қылмыстық істерді қарады, оның отырысында қанша сот өкілдері қатысты?

- A) 800
- B) 600
- C) 700
- D) 501
- E) 900

313. "Сот өкілдері мен айыпталушы бір адам болса, сендіру үшін өте көп көз жасты төгуге және мыңдаған аяушылық танытауға тура келеді" деп кім айтқан?

- A) Пратагор
- B) Горгий
- C) Аристотель
- D) Платон
- E) Исократ

314. Ежелгі Грецияның атақты логографтары

- A) Коракс
- B) Демосфен
- C) Лисия
- D) Аталғанның барлығы дұрыс
- E) Исократ

315. 400-ге жуық сөз жазған атақты логограф

- A) Коракс
- B) Демосфен
- C) Аристотель
- D) Лисия
- E) Исократ

316. Ежелгі Римде сот төрағасы ағаш жоғарылауында орналасты

- A) Орындық
- B) Трибуна
- C) Тақ
- D) Трибунал
- E) Үстел

317. Ежелгі Римде кез келген рим азамат кім бола алатын?

- A) Лолограф
- B) Сот
- C) Сот төрағасы
- D) Айыптаушы
- E) Дұрыс жауабы жоқ

318. Классикалық риторика

- A) ауызша айтылу
- B) материал іздеу
- C) оның орналастырылуы
- D) Аталғанның барлығы
- E) есте сақтау және айту

319. "Мен өлтіруді іске асырдым, бірақ ол абайсызда болған болды" деп кім айтады?

- A) Айыптаушы
- B) Сот
- C) Қорғаушы
- D) Айыпталушы
- E) Жәбірленуші

320. "Мен өлтіруді іске асырдым, бірақ тек себебі өлтірілген Отан дұшпаны болды"- деп кім айтады?

- A) Айыптаушы
- B) Сот
- C) Қорғаушы
- D) Айыпталушы
- E) Жәбірленуші

321. Ертедегі Римде сот сөйлеу шеберлігі кімнің сөз сөйлеулерінде ең жарық көз алдына келген?

- A) Цецилия
- B) Тацита
- C) Квинтилиана
- D) Аталғанның барлығы
- E) Цицерон

322. Ертедегі Римда шешендік өнер туралы үш трактат мәртебелі:

- A) "шешен туралы"
- B) "Брут"
- C) "шешен"
- D) "шешен туралы", "Брут", "шешен"
- E) Помпей

323. Цицеронның өзіндік сөйлеулерінің құрылымы:

- A) қорғаныштың немесе айыптың орталық пунктінің қарастырылуы
- B) Кіріспе
- C) сөйлеген жақтың жүйелі әңгіме заты туралы жарықтандыруы
- D) Аталғанның барлығы
- E) екі мақсат ізіне түсті нәтиже бойынша: тыңдаушылардың санасында айтылған барлығы жалпы суретті қосындылау

324. Цицерон Верлеса ісі бойынша сот процесінде қай жақ болды?

- A) Сот төрағасы
- B) Қорғаушы
- C) Сот
- D) Айыптаушы
- E) Көрермен

325. Цицерон Росция ісі бойынша сот процесінде қай жақ болды?

- A) Сот төрағасы
- B) Айыптаушы
- C) Сот
- D) Қорғаушы
- E) Көрермен

326. Цицеронның жалаңаштап кеткен қарсыласы саяси дұшпаны

- A) Коракс
- B) Демосфен
- C) Аристотель
- D) Луция
- E) Исократ

327. Кімнің ойы адам мен қоғамның тығыз бірліктерін ең басты философиялық тезисін білдіреді?

- A) Пратагор
- B) Горгий
- C) Аристотель
- D) Цицерон
- E) Исократ

328. XVIII-XX ғғ Франциядағы сот шешендері

- A) М.Робеспьер
- B) Ж.П.Марат
- C) Ж.Ж.Дантон
- D) Аталғанның барлығы
- E) шешен-якобинстері

329. XVIII-XX ғғ Францияда 1792 жылғы Конвенттегі трибунадан айтылған, «Қылмыстық заңдылықтың жоспары» - атты саяси-заңдылық баяндаманы оқыған кім?

- A) Аристотель
- B) Ж.Ж.Дантон
- C) М.Робеспьер
- D) Ж.П.Марат
- E) Платон

330. "Азаматтар, мен керемет болашақтықты сіздерге өзгеше ашық көрсетуді ұсынамын: және мен істің ақиқаттық жәйті туралы пайдалы мәліметтерді сіздерге хабарламақпын... Мен отанымызды құрдымға сүйреуші, теріс қылықтарды ашпақпын; тек сіздердің шыншылдықтарыңыздың көмегі мен мұны жоюға болады." - деп кім айтқан?

- A) Аристотель
- B) Ж.Ж.Дантон
- C) М.Робеспьер
- D) Ж.П.Марат
- E) Платон

331. Пікірталастың түрлерін көрсетіңіз.

- A) пікір алмасу, ойталқы, пікірсайыс, ойбөліс, сөзталас, айтыс, ой жүгірту, жарыссөз.
- B) керіс, ұрыс, жанжал
- C) ойлану, толғану, шешіліп сөйлеу
- D) өлең айту, күй шығару
- E) Дау, төбелес, қантөгіс

332. Қай мемлекетте сот алқалылығы 1791 жыл 16 қыркүйектегі Ұлттық жиналысының актісі бойынша және сот тәждік (мамандандырылған судьялар) және алқада отырушылардың қызметіне сәйкестендіріліп салынып ендірілді?

- A) Италия
- B) Ресей
- C) Германия
- D) Франция
- E) Испания

333. XVIII ғасырдағы Францияның сот шешендері

- A) Төмендегілердің барлығы
- B) де Саси
- C) де Молеонь
- D) Жербье
- E) Кошен;

334. XIX ғасырдағы Францияның сот шешендері

- A) Төмендегілердің барлығы
- B) Беррье
- C) Ше д'Эст Анж
- D) ағайынды Дюпен
- E) Жюль Фавр

335. Француз сот шешендігінің ерекшеленетін сипаты қандай?

- A) Төмендегілердің барлығы
- B) Жалпы көркінде материалдың жайғасуында
- C) ерекше айқындылығы
- D) ойдың нақтылығы
- E) келтірілген дәлелдемелердің үйлесімділігі

336. XVII -XIX ғғ Қазақстандағы ауызша сот шешендігінде билер сотының ерешелігі қандай?

- A) Аталғандардың барлығы
- B) ауызша және ашық бұқара халық алдында өтуіменен
- C) кішкентай елеусіз қылмыстарын қарауымен
- D) ең ауыр кісі өлтіру қылмыстарын қарауымен
- E) ешбір қаламсыз, қағазсыз өтуімен

337. «Мұхаммед біз саған бір кітап жібердік. Ішінде шындық жазылған. Сен соныменен адамдардың дауын шешесін.» - қандай кітаптан үзінді?

- A) Құран
- B) Хрестоматия
- C) Шарифат

- D) 12 кесте
- E) Жапырақ кітәбі

338. XVII -XIXғғ Қазақстандағы ауызша сот шешендігінде даулы мәселелерді не бойынша шешетін?

- A) Адат
- B) Құран
- C) Шариғат
- D) Аталғанның барлығы
- E) Ислам діні бойынша

339. «Сібір қырғыздары» (1822ж) туралы жарлығы шыққан кейін билер сотының жұмысы қандай болды?

- A) Міндеттері артты
- B) Құқықтары мен міндеттері пайда болды
- C) Құқықтары шексіз болды
- D) Құқықтары шектелді
- E) Дұрыс жауабы жоқ

340. «Алқа билердің» саны

- A) 12 адам
- B) 20 адам
- C) 10 адам
- D) Іске байланысты
- E) 100 адам

341. Қазақстандағы сотта қорғаушы қандай жағдайларда қатыстырылатын?

- A) Кейбір жағдайларда
- B) Тек аса маңызды жағдайларда
- C) Заңға сәйкес
- D) Барлық жағдайларда
- E) Бір нормаға сәйкес

342. Қазақстандағы сотта би болу үшін нені білу қажет?

- A) Жеті жарғыны
- B) Құранды
- C) Шариғатты
- D) Шариғат құқықтарын және Жеті жарғыны
- E) Адаттарды

343. Жеті жарғы заңы бойынша өлім жазасы қандай қылмыстарға тағайындалған?

- A) Зорлыққа
- B) Ұрлыққа

- C) Тонауға
- D) Аталғанның барлығы
- E) Зинақорлыққа

344. Қазақ тіліндегі ең бірінші типографиялық тәсілменен басылып шыққан құқықтық құжат

- A) «Есім ханның ескі жолы»
- B) «Сібір қырғыздары»
- C) «Жеті жарғы»
- D) «Шар шарттар»
- E) «Қасым ханның қасқа жол»

345. Пікірталастың түрлері көрсетіңіз.

- A) пікір алмасу, ойталқы, пікірсайыс, ойбөліс, сөзталас, айтыс, ой жүгірту, жарыссөз.
- B) керіс, ұрыс, жанжал
- C) ойлану, толғану, шешіліп сөйлеу
- D) өлең айту, күй шығару
- E) Дау, төбелес, қантөгіс

346. «Шар шарттар» қазақ тіліндегі ең бірінші типографиялық тәсілменен басылып шыққан құқықтық құжат 1855 жылы мамыр айында қай қалалардың билерінің төтенше құрылтайында қабылданды?

- A) Семей
- B) Қарқаралы
- C) Повладар
- D) Аталғанның барлығы
- E) Өскемен

347. XVII -XIXғғ Қазақстандағы ауызша сот шешендері

- A) Әйтеке би
- B) Төле би
- C) Қазыбек би
- D) Аталғанның барлығы
- E) Досбол би

348. 1992 жылы шыққан қандай хрестоматияда билердің шешендігі туралы өте қызықты материалдар жарияланған.

- A) «Шешендер сөзі»
- B) «Билер»
- C) «Шешендер»
- D) «Билер сөзі»
- E) «Шешендік сөздер»

349. Заңгердің сөз сөйлеуіне қойылатын міндеттер
- A) Заң терминдерін дұрыс қолдану
 - B) Нақтылық
 - C) Түсініктілік
 - D) Аталғанның барлығы дұрыс
 - E) Басқа да терминдерін дұрыс қолдану
350. Сөздерді дұрыс сұрыптауды білмеу қателіктерін ата:
- A) Сөздердің байланысын
 - B) Сөзді дұрыс мағынасы бойынша қолданбау
 - C) Омонимдердің араласуы
 - D) Аталғанның барлығы
 - E) Көп сөзділік
351. Нюренберг процессін кім ұсынды?
- A) Бестік держава
 - B) Үштік держава
 - C) ТМД елдері
 - D) Төрттік держава
 - E) НАТО мүшелері
352. Сотта сөз сөйлегенде сөзші (оратор) көпшілік алдында қандай әдісті сақтау керек?
- A) Антикалық және классикалық әдіс
 - B) Композициялық және классикалық әдіс
 - C) Логикалық және антикалық әдіс
 - D) Композициялық және логикалық әдісті
 - E) Неориторикалық және антириторикалық әдіс
353. Сотта сөзші антикалық сызба бойынша қай сөздері өзгеріссіз қалады?
- A) Кіріспе, негізгі бөлімі
 - B) Кіріспесі
 - C) Қорытынды, кіріспесі
 - D) Негізгі бөлім мен қорытындысы
 - E) Қорытындысы
354. Антикалық риторикада сөйлеудің неше түрі көрсетілген?
- A) 2
 - B) 8
 - C) 5
 - D) 3
 - E) 7
355. Антикалық риторикада сөйлеудің түрлерін көрсетіңіз
- A) Абстрактілі, жалпылы

- B) Табиғи, ерекше, жалпы
- C) Ерекше, жалпы, абстрактілі
- D) Табиғи, болған жағдай, аяқастынан сотта тыңдаушыларға негізгі бөлім туралы айтуы керек.
- E) Табиғи, мемлекеттік

356. Сотта сөз сөйлеудің негізгі бөлімінің ортасында дәлелдемелер мен аргументациялар қай бөлімде көрсетіледі?

- A) Жалпылау бөлімінде
- B) Қорытынды бөлімінде
- C) Кіріспе бөлімінде
- D) Негізгі бөлімінде
- E) Мазмұндамада

357. Дұрыс дәлелдемелер логика тұрғысында неше түрге бөлінеді?

- A) 8
- B) 6
- C) 2
- D) 3
- E) 5

358. Дұрыс дәлелдемелер логика тұрғысындағы түрлерді көрсетіңіз

- A) Конспект, тезис
- B) Тезис, мысал
- C) Аргумент, факт
- D) Тезис, аргумент, дәлелдер
- E) Тезис, факт, аргумент

359. Сотта сөз сөйлеуде оратор судьяға қай бөлімде өтініш айтады?

- A) Мазмұндамада
- B) Негізгі бөлімде
- C) Кіріспеде
- D) Қорытындыда
- E) Тезисте

360. XVII-XIX ғасырлардағы Қазақстандағы сот шешендігінің ерекшелігін ата

- A) Ханмен және сарбазбен
- B) Халық соты
- C) Алқа билермен
- D) Билер соты
- E) Шаруамен

361. «Жеті жарғы» заңы қай ғасырда шықты

- A) XIX ғ. 10 жылдары

- B) XVIII ғ. 60 жылдары
- C) XIX ғ. 60 жылдары
- D) XVII ғ. 70 жылдары
- E) XVII ғ. 90 жылдары

362. Қазақ жерінде империялық соттар қашан қалыптаса бастады?

- A) XVIII ғ.
- B) XV ғ.
- C) XVII ғ.
- D) XIX ғ.
- E) X ғ.

363. XIX ғ. хандық билік кезінде көптеген даулы жағдайларда ненің қосындыларын басшылыққа алған?

- A) наным-сенім
- B) Салт-дәстүр
- C) әдет-ғұрып
- D) Шарифат пен адатты
- E) ақыл-ой

364. Нюрнберг процесі бойынша СССР-ден СССР Жоғарғы сот төрағасының орыбасары болып кім тағайындалды?

- A) Д. Де Вабр
- B) Я.С. Кисилев
- C) А.И. Котов
- D) И.Г. Никитченко
- E) Карл Дениц

365. Халықаралық трибуналдардың сот отырыстары қашан басталды?

- A) 1942 жылы 22 қараша
- B) 1943 жылы 1 желтоқсан
- C) 1945 жылы 1 қаңтар
- D) 1945 жылы 20 қараша
- E) 1947 жылы 1 қараша

366. Қанша халықаралық трибуналдардың ашық сот отырыстары өтті?

- A) 303
- B) 503
- C) 502
- D) 403
- E) 202

367. Нюрнберг процесі бойынша АҚШ-тан Жоғарғы федералдық сот мүшесі болып кім тағайындалды?

- A) Р.Рейган

- B) Мартин Борман
- C) Герман Геринг
- D) Ф.Биддл
- E) Карл Динец

368. Нюрнберг процесі бойынша халықаралық әскери трибуналдың төрағасы кім?

- A) лорд-судья Никитченко
- B) лорд-судья Борман
- C) лорд-судья Геес
- D) лорд-судья Лоренц
- E) лорд-судья Редер

369. Қайда және қашан СССР; АҚШ, Ұлыбритания және Франция елдері арасында соттық ізге түсу және Еуропа елдерінің негізгі әскери қылмыскерлерін жазалау туралы келісімге отырды?

- A) 1947 жылы 14 қарашада Берлин
- B) 1945 жылы 11 тамызда Франция
- C) 1943 жылы 8 тамызда Канада
- D) 1945 жылы 8 тамызда Лондон
- E) 1948 жылы 18 мамырда Англия

370. Ежелгі Афиныдағы Жоғарғы сот органы

- A) онбірлік алқасы
- B) магистрат
- C) диэтеттер соты
- D) гелиэя
- E) преторлар соты

371. Сегмент дегеніміз.....

- A) семантикалық қарама-қайшылық
- B) құпиялы, ұрлықтық тіл
- C) сөз сөйлеу сипаттылығы
- D) сөз сөйлемінің ағымынан айқындалатын, сөз үзіндісі
- E) сөз мағынасы

372. дәстүрлі сөз-сөйлеу техникасы

- A) ирроцианалдық дем, мәнерлі дауыс, рационалдық дем
- B) мәнерлі дауыс, анық дикция, жұмсақтық
- C) біркелкі дауыс, анық дикция
- D) рационалдық дем, мәнерлі дауыс, анық дикциялар, дауыстауын дұрыс айта білу
- E) дауыстап сойлеу, мәнерлеп сөйлеу

373. Сотта ақырын сөз-сөйлеу минутына.....

- A) 50-80 сөз
- B) 70-80 сөз
- C) 100-120 сөз
- D) 80-100 сөз
- E) 100-140 сөз

374. Сотта орташа сөз-сөйлеу минутына

- A) 100-110 сөз
- B) 100-120 сөз
- C) 140-160 сөз
- D) 120-140 сөз
- E) 160-180 сөз

375. Сотта тез сөз-сөйлеу минутына

- A) 100-130 сөз
- B) 180-200 сөз
- C) 160-200 сөз
- D) 160-180 сөз
- E) 200-210 сөз

376. Қазіргі қылмыстық және азаматтық істерді қарастыратын сот отырыстарында сот риторикасы қанша түрге бөлінеді?

- A) 5
- B) 8
- C) 15
- D) 10
- E) 3

377. Семантика дегеніміз.....

- A) Ежелгі Римдегі консулдардың көмекшілері құрған орган
- B) ұрлықтық тіл
- C) Ежелгі Афиныдағы ұсақ істерді қарастыратын сот органы
- D) сөз мағынасы
- E) семантикалық қарама-қайшылық

378. Гипотеза дегеніміз.....

- A) рема
- B) суырып-салмалық
- C) сөз мағынасы
- D) дәлелдеуді қажет ететін болжам
- E) ұғым, ойлау, мүсідеуге қарам-қайшылықтарда құрылатын, ойлаптапқыштық құрал

379. 20-40 жылдардағы XX ғ. сот шешені, айыптаушылардың бірі

- A) А.И.Котов

- В) И.Д.Брауде
- С) Н.В.Коммодов
- Д) Н.В.Крыленко
- Е) Е.П.Петров

380. XX ғ. 20-40 жылдардағы сот шешені, қорғаушылардың бірі

- А) А.И. Александров
- В) И.С.Кондурушкин
- С) Н.В.Крыленко
- Д) С.К. Казначеев
- Е) А.Е. Вышинский

381. Ежелгі Грекиядағы сот өндірісі

- А) Айыптаушы, адвокат
- В) Лексика, орфоэпия
- С) Прокурор
- Д) Архонттар, археопег гелиэя
- Е) Грамматикалық

382. Ежелгі Грекияның атақты ғалымдары мен ораторлары

- А) Гацит, Сенека
- В) Карл Маркс, Цицерон, В.И.Ленин
- С) Ломоносов, Сенека
- Д) Георгий, Исократ, Аристотель, Демосфен, Лисий
- Е) Айтеке би, Қазыбек би, Төле би

383. Сотта іс жүргізетін тілдің нормалары:

- А) Архонттар, археопег, лексика
- В) Нақтылық, байланыстылық
- С) Грамматикалық, орфоэпиялық, лексикалық
- Д) Орфоэпиялық, акцентологиялық, морфологиялық,
- Е) лексикалық, синтаксикалық

384. «Арбитр» деген сөздің анықтамасы:

- А) Судья, прокурор, адвокат
- В) Прокурор
- С) Он адамнан тұратын топ
- Д) Отыз адамнан тұратын топ – судья және он екі алқалықтар
- Е) Алқа отырысының мүшелерінің әділсоты жандандыру

385. Предикативтік конструкция мағынасы:

- А) құрылтайшы
- В) Қарама-қайшылық
- С) Сипаттық құрал
- Д) Ұсыныс

Е) сөз мағынасы

386. Дәстүрлі сөз сөйлеу техникасын ата

- А) дауыстауын дұрыс айта білу
- В) мәнерлі дауыс
- С) анық дикциялар
- Д) дауысын дұрыс қоя білу
- Е) аталғанның барлығы дұрыс

387. Заңгердің көпшілік алдында көп көңіл бөлетін, ең маңызды бөлігі

- А) техника
- В) логика
- С) мәдениет
- Д) аталғанның барлығы дұрыс
- Е) риторика

388. Оратор орташа дем алу ұзақтығымен қанша секунд сөйлей алады?

- А) 1-3 секунд
- В) 4-7 секунд
- С) 2-5 секунд
- Д) 8-10 секунд
- Е) 6-9 секунд

389. Заңгердің маңызды қасиеті ол:

- А) Техниканы, мәнерлі дауыс
- В) Ақылды, қасиетті
- С) Адамгершілігі мол, қадір-қасиеті, білімді
- Д) Білімді, мәдениетті, сөз шебері
- Е) Анық дикциялар, мәнерлі дауыс

390. Синонимдерді тап:

- А) Стилистикалық
- В) Абсолюттік
- С) Идеографиялық
- Д) Аталғанның барлығы
- Е) Синоним

391. Дәстүрлі сөз сөйлеу техникасының қанша түрі бар?

- А) 6
- В) 3
- С) 2
- Д) 4
- Е) 9

392. Шешеннің негізгі міндеті

- A) жақсы дауыспен айтуы
- B) өзінің терең ойымен
- C) ынтамен
- D) Барлық жауап дұрыс
- E) сендіруі

393. Сөз сөйлеу, дауыстың болуы бұрынғы қай риторикалық мектепте жоғары бағаланды?

- A) Грекия мен Италияда
- B) Қытай мен Францияда
- C) Ресей мен Ауғаныстанда
- D) Афина мен Римде
- E) Африка мен АҚШ-та

394. Заңгердің көпшілік алдында сақтайтын ең маңызды бөлігі

- A) Халықты сендіре білу
- B) Ақын сияқты сөйлеу
- C) Ынтамен сөйлеу және дауыстауын дұрыс айта білу
- D) Дауыстың интонациясын сақтау
- E) Мәдениетті, кішіпейілділікпен сөйлеу

395. Орфоэпиялық сөздікке қарасты орфоэпиялық қатенің қанша түрі бар?

- A) 12
- B) 4
- C) 10
- D) 6
- E) 16

396. «Оратор» деген трактаттың авторы

- A) В.И.Ленин
- B) Аристотель
- C) Платон
- D) М.Т.Цицерон
- E) М.Ф.Квинтилиан

397. Неориторика:

- A) Сөзбен рәсімдеу
- B) Сөз сөйлеу үшін қажетті материалдарды таба білу
- C) Сөз сөйлеулердің композициясы
- D) Аталғанның барлығы
- E) Сөз сөйлеуді орындай білу

398. Классикалық риторика:

- A) Сөздерді дұрыс жайғастыру
- B) Істі ойластыру туралы ғылым
- C) Үйретуші және сендіруші дәлелдемелерді таба білу және шығара білу
- D) Сөзді түрлендіру
- E) Сөзді мәнерлендіру

399. «Шын оратор болу үшін жақсы дауыс болу керек. Бірақ ол біздің билігімізде емес. Дауысты алла береді. Дауысты қоя білу керек» - деп кім айтып өткен?

- A) В.И.Ленин
- B) Аристотель
- C) Платон
- D) М.Т.Цицерон
- E) Актавиан Августо

400. Айыптаушы сөзінің құрылымы

- A) кіріспе
- B) істің мән-жайын баяндау
- C) тергеу бойынша табылған дәлелдемелерге баға беру
- D) аталғанның барлығы дұрыс
- E) қылмыстың заңи біліктілігі

401. – сөз сөйлемнің ағымынан айқындалатын, сөз үзіндісі

- A) градация
- B) арго
- C) анафора
- D) стилистика
- E) сегмент

402. – шын өмірдегі объектілер туралы ойды қабылдау немесе өткізу.

- A) Метафора
- B) Рема
- C) Антитеза
- D) Анафора
- E) Коммуникация

403. – Ежелгі Рим мемлекетіндегі консулдардың көмекшілері.

- A) Аполектер
- B) Гелиэя
- C) Клице
- D) Антонимия
- E) Преторлар

404. – Ежелгі Афиныдағы мемлекеттік қазынаны басқарушы.
- A) Преторлар
 - B) Диалект
 - C) Антонимия
 - D) Клице
 - E) аполектер
405. – семантикалық қарсықойылым, қарама-қайшылық.
- A) Антитеза
 - B) Жаргон
 - C) Рема
 - D) Метафора
 - E) антонимия
406. Американы ең алғаш ашқандар
- A) Викингтер
 - B) Парсылар
 - C) Гректер
 - D) Орыстар
 - E) Арабтар
407. Американың алғашқы атақты адвокаты кім болды?
- A) Лин Кольн
 - B) И.М.Кисеншиский
 - C) К.Я.Розинова
 - D) Ф.Н.Плевако
 - E) И.Кант
408. Америкада «янка» сөз қандай мағына береді
- A) Теңдік деген
 - B) Ынтамен сөйлеу
 - C) Мәнерлі сөз
 - D) Сөздің мәнерлігі және дұрыс сөйлеуі
 - E) Сөз бірігуі
409. Америкада заңи білім беру типі қалай аталады?
- A) Теңдік әділет соты
 - B) Сотта сөз сөйлеу техникасы
 - C) Дұрыс сөйлеудің маңыздылығы
 - D) Дұрыс жауабы жоқ
 - E) Сот ісі әдістемесі
410. Америка сот алқалығының модельдік құрылысы
- A) екі тарап және арбитр (судья)
 - B) Прокурор және үшінші тарап

- C) Дұрыс жауабы жоқ
- D) Аталғанның барлығы
- E) Жауапкер және талапкер

411. Айыптаушы тарапын ата

- A) прокурор, талап беруші
- B) адвокат және прокурор
- C) министр және екі тарап
- D) судья және аудармашы
- E) жауап беруші, үшінші тұлға

412. Қорғаушы тараптарды ата

- A) адвокат
- B) жауап беруші
- C) мамандар
- D) аудармашылар
- E) аталғанның барлығы дұрыс

413. Айыптаушының композициялық сөз сөйлеу техникасы нешеге бөлінеді?

- A) 3
- B) 6
- C) 12
- D) 16
- E) 8

414. Қорғаушының негізгі типі нешеге бөлінеді?

- A) 2
- B) 6
- C) 4
- D) 8
- E) 3

415. Қорғаушының басты міндеті не болып табылады

- A) Адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау
- B) Ай сайын бір жетіге демалыс алуға
- C) Адамдарды қорғау
- D) Аталғанның барлығы дұрыс
- E) Адамдарды қорғау үшін ақы алуға

416. Кез келген адвокаттың басты мән беретін жағдайлары нешеге бөлінеді

- A) 9
- B) 14
- C) 19

- D) 4
- E) 7

417. Қорғаушының негізінен қанша элементі бар

- A) 4
- B) 2
- C) 8
- D) 10
- E) 5

418. Композициялық – логикалық тұрғыдағы қорғаушының қанша негізгі элементі бар:

- A) 4
- B) 18
- C) 23
- D) 29
- E) 6

419. Сотталушыны ақтау туралы қорытындысын ата:

- A) Дәлелдеменің толық болмауы
- B) Анализ қылмыстық заңда
- C) Сотталушының нақты іске қатысы жоқ
- D) Іске қатысы жоқтық
- E) Аталғанның барлығы дұрыс

420. Шешен сөзінің қазақ тіліндегі баламаларын көрсетіңіз.

- A) көпшілік алдында шешіліп сөйлейтін, түйінді мәселелерді шешетін данышпан, айтқыш, тапқыр, суырып салма, ділмәр, қызыл сөзге жүйрік
- B) көпшілік алдында тұтығып сөйлейтін, айтқыш, тапқыр, көп сөзге жүйрік
- C) оратор
- D) мылжың, көп сөзді
- E) Көпіріп көп сөйлеу

421. Сегмент -

- A) шын өмірдегі объектілер туралы ойды қабылдау немесе өткізу.
- B) Қазіргі іске анализ жасау
- C) Дәлелдеменің толық болмауы
- D) Заң жүзіндегі анализ жасау
- E) Сөз сөйлемнің ағымынан айқындалатын, сөз үзіндісі

422. – жеке сөздерді қайталау немесе сөзескерімді үзінді басында айту және содан сөз айту құралы.

- A) анафора

- В) антонимия
- С) семантика
- Д) риторика
- Е) поронимдер

423. Риторика нешеге бөлінеді?

- 2
- 5
- 6
- 3
- 8

424. Риторика ұғымы туралы археологиялық жазбалары алғаш қай қалалардан табылды?

- А) Итака, Спарта, Афина
- В) Франция, Ресей, Спарта
- С) Рим, Спарта
- Д) Рим, Афины, Грекия
- Е) Италия, Спарта, Грекия

425. Ежелгі Рим мемлекетіндегі консулдардың көмекшілері

- А) преторлар
- В) консулдар
- С) магистраттар
- Д) цезарь
- Е) билер алқасы

426. Ежелгі Афиныдағы абайсыз қылмыстар туралы істерді қарастырған:

- А) эфеттер соты
- В) диэтеттер соты
- С) онбірлік алқасы
- Д) қырықтар алқасы
- Е) гелиэя

427.-дәлелдеуді қажет ететін болжам

- А) гипотеза
- В) гелиэя
- С) диалект
- Д) рема
- Е) анафора

428. Сотта сөз-сөйлеудің риторикалық бейнелері нешеге бөлінеді?

- А) 3
- В) 2

- C) 4
- D) 6
- E) 5

429. Тындаушыларға тек аргументтермен ғана емес, риторикалық бейнелерінде әсер етуге болады деген тезис қай заманда қолданылды?

- A) Орта ғасырда
- B) Жаңа заманда
- C) Ерте дәуірде
- D) Осы заманда
- E) Антикалық заманда

430. Сөздің бейнелері нешеге бөлінеді?

- A) 5
- B) 7
- C) 9
- D) 8
- E) 3

431. Синекдоха деген не?

- A) Бүтіннің ауыстыру
- B) Бүтінді бөлікке бөлу
- C) Бүтінді екіге бөліп атын жанарту
- D) Бүтіннің атауын керісінше ауыстыру
- E) Бүтіннің атауы бір бөлігінің атауымен өзгертуі немесе керісінше

432. Аралас – құралас принципі қалай аталады?

- A) Метафора
- B) Симендоха
- C) Диверсия
- D) Колдениум
- E) Метонимия

433. Инверсия деген не?

- A) Сөздердің орын ауыстыру
- B) Сөзбен сөзді қосу
- C) Сөзге омоним табу
- D) Сөздерді қысқарту
- E) Сөздердің орналасу ережесін бұзу

444. Горгий бірінші рет еңбектерінде не туралы жасап шығарды?

- A) Сөздің дұрыстығы
- B) Сөз қателіктерін
- C) Сөз дұрыс еместігін
- D) Сөздің композиторын

Е) Сөздің композициясы

445. Грекия ненің Отаны

- А) Соттың
- В) Қорғаушының
- С) Алфавиттің
- Д) өнердің
- Е) шешендіктің

446. Қай мемлекетте айыпталушы өзін-өзі қорғау қажет болды?

- А) Қытай
- В) Қазақстан
- С) Ресей
- Д) Жапония
- Е) Ежелгі Грекия

447. Демосфен, Лисия, Коракс, Исократ - ... кімдер?

- А) атақты логографтар
- В) атақты графтар
- С) атақты соттар
- Д) атақты арбитрлар
- Е) Атақты жай шаруалар

448. Лисия нешеге жуық сөз жазған атақты логограф

- А) 50-ге
- В) 100-ге
- С) 200-ге
- Д) 300-ге
- Е) 400-ге

449. Ежелгі Римде кім ағаш жоғарылауында трибуналда орналасты?

- А) Қорғаушы
- В) Айыпталушы
- С) Айыптаушы
- Д) Көрермендер
- Е) Сот төрағасы

450. Ежелгі Римде кімдер айыптаушы бола алатын?

- А) Кез келген рим азаматы
- В) Кез келген қолөнершілер
- С) Шаруалар
- Д) Кез келген бай адамдар
- Е) Кез келген қорғаушы

451. «Әркім өзі түсінетін нәрселерін ғана естиді» сөздерін кім айтты?

- A) И. В. Гете
- B) Б.Обама
- C) В.Путин
- D) И.Каримов
- E) Н.Назарбаев

452. Ж.П.Марат, Ж.Ж.Дантон, М.Робеспьер қай мемлекеттің сот шешендері?

- A) Франция
- B) Италия
- C) Нидерланды
- D) Швеция
- E) Швейцария

453. де Саси, де Молеонь, Жербье, Кошен қай мемлекеттің сот шешендері?

- A) Франция
- B) Италия
- C) Нидерланды
- D) Швеция
- E) Бельгия

454. Беррье, Ше д'Эст Анж, ағайынды Дюпен, Жюль Фавр қай мемлекеттің сот шешендері?

- A) Франция
- B) Италия
- C) Нидерланды
- D) Швеция
- E) Бельгия

455. Құран, Шарифат, Адат, Ислам діні бойынша қай мемлекетте сот жүргізілетін?

- A) Қазақстан
- B) Араб елдері
- C) Қырғызстан
- D) Өзбекстан
- E) Фарсы елінде

456. Қазақстандағы шарифат құқықтарын және Жеті жарғыны кім білу қажет?

- A) Кез келген қазақ
- B) Шаруалар
- C) Жай адамдар
- D) Айыпталушы
- E) Би

457. Жеті жарғы заңы бойынша ұрлық, тонау, зорлық, зинақорлық қылмыстарына қандай жаза тағайындалған?

- A) өлім жазасы
- B) Қызметінен айыру
- C) Қамау
- D) Бас бостандығынан айыру
- E) Айыппұл

458. «Шар шарттар» құқықтық құжаты қай тілде ең бірінші типографиялық тәсілменен басылып шыққан?

- A) Қазақ тілінде
- B) Түркі тілінде
- C) Араб тілінде
- D) Ағылшын тілінде
- E) Орыс тілінде

459. Ж.Баласағұнның еңбегі?

- A) «Құтты білік»
- B) «Риторика»
- C) «Әдебиет танытқыш»
- D) «Түркі халықтарының өмірі»
- E) «Түркі халықтарының тарихы»

460. Төрттік держава ұсынған процесс қалай аталды?

- A) Нюрнберг процессі
- B) Бүкілхалықтық процессі
- C) Дүниежүзілік процессі
- D) Гамбург процессі
- E) Төрттік держава процессі

462. Сотта сөз сөйлеуде оратор қорытынды бөлімінде кімге өтініш айтады?

- A) судьяға
- B) Қорғаушыға
- C) Айыпталушыға
- D) Айыптаушыға
- E) Көрермендерге

463. Нюрнберг процесі қашан өтті?

- A) 1945 ж 20 қараша
- B) 1943 ж 20 қараша
- C) 1944 ж 20 қараша
- D) 1946 ж 20 қараша
- E) 1942 ж 20 қараша

464. Нюрнберг процесі қай мемлекетте өтті?

- A) Германия
- B) Италия
- C) Нидерланды
- D) Швеция
- E) Франция

465. Шешеннің басты мақсаты не?

- A) мағыналы ақпарат ұсыну және тыңдаушыларды сендіретіндей әсер ету.
- B) қызықты ақпарат ұсыну және жұртты күлдіру
- C) адамдарды жылату
- D) тыңдаушыларын жалықтыру
- E) тыңдаушылардың эмоциясын ояту

466. Төрттік держава

- A) Аталғанның барлығы дұрыс
- B) СССР
- C) Франция
- D) АҚШ
- E) Ұлыбритания

467. Нюрнберг процесіндегі сотталушыларға қандай кінә тағылды?

- A) аталғанның барлығы дұрыс
- B) Бейбітшілікке қарсы
- C) Соғыс заңдарына қарсы
- D) әдет-ғұрыптарына қарсы
- E) адамзаттарға қарсы

468. Нюрнберг процесіндегі сотталушыны ата

- A) Аталғанның барлығы дұрыс
- B) Герман Геринг
- C) Рудольф Гесс
- D) Иохим Риббентроп
- E) Роберт Лей Вильгельм Киттель

469. Негізгі айыптаушы ретіндегі Кеңес өкіметі атынан сөз сөйлеген кім?

- A) Руденко
- B) А.Ф. Волков
- C) Рыбалко
- D) Вышинский
- E) И.Т.Никитченко

470. Негізгі айыптаушылар есебіндегі АҚШ айыптаушысы кім?

- A) Джексон
- B) Эзенхауер
- C) Э.Бишуп
- D) Х.Форд
- E) Ф.Гедсби

471. АҚШ жағынан қатысқан екінші прокуроры

- A) Телфорд Тэйлор
- B) Хартли Шоукросс
- C) Джон Дж. Паркер
- D) Фрэнсис Биддл
- E) Джексон

472. Нюренберг процесі кімдерге қарсы болды?

- A) Немістерге
- B) Финдерге
- C) Жапондарға
- D) Румындарға
- E) Италияндықтарға

473. Нюренберг процесі қандай соғыстан кейін өтті?

- A) Екінші дүниежүзілік
- B) Үшінші дүниежүзілік
- C) Азаматтық соғыс
- D) Шаруалар көтерілісі
- E) Бірінші дүниежүзілік соғыс

474. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін болған процесс

- A) Нюренберг процесі
- B) Билер соты
- C) Екінші процесс
- D) Төрттік процесс
- E) Үштік процесс

475. Джексон Телфорд Тэйлор қай мемлекеттің айыптаушысы?

- A) АҚШ
- B) СССР
- C) Франция
- D) Ұлыбритания
- E) Германия

476. Руденко қай мемлекеттің айыптаушысы?

- A) СССР
- B) Франция
- C) Ұлыбритания

- D) Германия
- E) АҚШ

477. Айыптаушы сөзі - сөзі

- A) Прокурордың
- B) Соттың
- C) Сот төрағасының
- D) Қорғаушының
- E) Сотқа қатысушылардың

478. Айыптаушы сөзінің жалпы міндеті:

- A) аталғанның барлығы дұрыс
- B) сотқа, сотқа қатысушыларға, көрермендерге қылмыстың себебін айту, түсіндіру
- C) қылмыстың барлық қауіп-қатерін, қауіптілігін айту, түсіндіру
- D) айыпталушы тұлғаны дұрыс бағалау
- E) сотқа, сотқа қатысушыларға, көрермендерге қылмыстың мәселесін түсіндіру

479. Соттық тәжірибеде жағдайды баяндаудың неше тәсілі бар?

- A) 2
- B) 6
- C) 5
- D) 4
- E) 3

480. Соттық тәжірибеде жағдайды баяндаудың хронологиялық және тәсілі бар.

- A) Жүйелі
- B) Эпизодтық
- C) Нақтылы
- D) Метонимиялы
- E) Тезисті

481. Прокурор – ол

- A) Мемлекеттік айыптаушы
- B) Сот төрағасы
- C) Қорғаушы
- D) Мемлекеттік қорғаушы
- E) Мемлекеттік би

482. Ертедегі Римде шешендік өнер туралы мәртебелі үш трактат: "шешен туралы", "Брут",

- A) "шешен"
- B) "сөз"

- C) "сөз сөйлеу"
- D) "би"
- E) "брак"

483. Ертедегі Римде шешендік өнер туралы мәртебелі үш трактат:, "Брут", "шешен".

- A) "шешен туралы"
- B) "сөз"
- C) "сөз сөйлеу"
- D) "би"
- E) "брак"

484. Ертедегі Римде шешендік өнер туралы мәртебелі үш трактат: "шешен туралы",, "шешен".

- A) "Брут"
- B) "сөз"
- C) "сөз сөйлеу"
- D) "би"
- E) "брак"

485. Нюрнберг процесінде ең бірінші болып айыптаушылардың атынан кім сөз сөйледі?

- A) Герман Геринг
- B) Рудольф Геес
- C) Иохим Риббентроп
- D) Руденко
- E) Джексон

486. Қорғаушы іскерлігі қанша элементтерден тұрады?

- A) 3
- B) 2
- C) 4
- D) 5
- E) 8

487. Ежелгі Грекияның атақты ораторы

- A) Аристотель
- B) Сенека
- C) Цицерон
- D) Квинтилиан
- E) Тацит

488. Қорғап сөйлеу қанша элементтен тұрады?

- A) 5
- B) 2

- C) 6
- D) 9
- E) 7

489. Қорғап сөйлеудің 5 – ші элементін көрсетіңіз

- A) Қорытынды бөлім
- B) Тағылған айыптың заң тарапының сараптамасы
- C) Кіріспе бөлім
- D) Істің факт жүзіндегі мән – жайының сараптамасы
- E) Қорғауға жататын адамның сипаттары

490. Ежелгі Римнің ғалымы және атақты ораторы

- A) Квинтилиан
- B) Георгий
- C) Демосфен
- D) Лисий
- E) Исократ

491. Қазақстандағы 60 – 90 – шы жылдардағы сот шешендірінің бірі

- A) М.А.Самарова
- B) Л.А. Владимиров
- C) Ф.Н. Плевако
- D) Ф.А. Коний
- E) Я.С. Кисилев

492. Риториканың қанша түрі бар?

- A) 2
- B) 12
- C) 6
- D) 7
- E) 9

493. Ежелгі Афинадағы гелиэя терминінің мағынасын атаңыз

- A) Сот алқалығы
- B) Спорттық ойын түрі
- C) Ақсүйектер жиналысы
- D) Сайлау
- E) Халық жиналысы

494. Сот процестеріне айыптаушы ретінде кім қатысады?

- A) Прокурор
- B) Адвокат
- C) Куәгер
- D) Сот алқасы
- E) Судья

495. «Аудитория» дегеніміз не?

- A) шаршы топ алдында сөйленер сөзді тыңдауға жиналған, өз назарларын шешенге, оның сөзіне бағыттаған белгілі мөлшердегі адамдар тобы.
- B) зертхана
- C) кітапхана
- D) дәрісхана
- E) кафедра

496. Антикалық риторикада сөйлеудің қанша түрі көрсетілген?

- A) 3
- B) 5
- C) 6
- D) 7
- E) 9

497. «Оратор» деген трактаттың авторы кім?

- A) Цицерон
- B) Аристотель
- C) Демосфен
- D) Сократ
- E) Платон

498. Демосфеннің пікірінше сөз сөйлеу мәдениеті өнеріндегі ең маңызды критерий?

- A) Тіл қата білу
- B) Дұрыс жауап жоқ
- C) Халықты өзіне қаарата білу
- D) Жарқын дауыспен сөйлеу
- E) Сөздің мағыналы болуы

499. Цицеронның атақты трактатын атаңыз?

- A) Оратор
- B) Риторика
- C) Айыптап сөз сөйлеу
- D) Сот
- E) Тарих

500. Ресейде «Адвокатураның патшасы» болып кім саналған?

- A) Ф.Н.Плевко
- B) Н.В. Крыленко
- C) Л.А. Сперанский
- D) Я.А. Санин
- E) А.Ф. Кони

Мазмұны

Алғы сөз.....	3
Ғылым ретінде риторика туралы жалпы тұжырымдама....	7
§1.Өнер есебіндегі риториканың маңызды сипаттамасы.....	7
§2.Риториканың классикалық анықтамасы.....	12
§3.Талқыламалы-полемикалық сөз аясы соттық риториканың жалпыламалық (аристотелдік) түсінігі секілді сот риторикасы пәнінің заманауи (жеке) трактовкасы.....	24
§4. Талқыламалы-полемикалық сөз аясының құқықтық шығармашылық және құқықты қолдану тәжірибесіндегі ең маңызды құрылымдары.....	30
§5.Жалпы және жеке риторика. Сотта дискутивті-полемикалық сөздің аясында қатысудың оңтайлануы.....	41
§6.Сотта сөз сөйлеудің шеберлігі.....	51
§7.Соттағы талқыламалы - полемикалық сөз аясында қатысудың дербес жетілдіру дағдысы туралы әдістемелік нұсқаулар.....	61
§8.Квинтилиан - Ломоносов (ресей дәстүрінде) трек сызбасына сай бесбөлікті жалпы риторика бойынша кезекті талқыламалы-полемикалық сөз аясында, тараптардың негізгі сөз сөйлеуге қатыстылығы ретінде пікірлерді (дәлелдерді) көріністеу.....	63
§9. Сотта сөз сөйлеудің риторикалық бейнелері.....	65
§10.Сот шешенін мақсатты қалыптастыруды жандандырудағы рөл дерді айқындау.....	69
§11.Шешендік сөздердің ерекшеліктері және оны оқытудың тиімділігі.....	74
§12.Сөз сөйлеу фактурасымен құралатын, көпшілдіктің шарттары.....	87
§13.Сөзді айтып–салу мағынасынан шығатын, көпшіліктіліктің шарттары.....	89
§14. Риторикалық пафос.....	93
§15. Риторикалық этос.....	95
§16. Риторикалық логос.....	103
§17. Топостардың жалпы және жеке, ішкі және сыртқыларға бөлінуі.....	106
§18. Иерархиялық топосты келесі түрде таныстыруға болады.....	110
§19. Қоғамдық пікір.....	111
§20. Риторикалық құрылым.....	113

«Сот риторикасы» курсы үлгісіндегі заңгер білімгерлерінің коммуникативті – сөз сөйлеу құзыреттілігін нысандаудағы әдістер.....	129
§1. Сотта сөз сомдаумен дың бастамасы: кіріспе, теза, бөлу..	134
§2 Жай кіріспе.....	135
§3 Сөз-қатудың ортасы. Мазмұндау: сипаттау.....	137
§4 Сөздің ортасы.....	142
§5 Синтетикалық дәйектердің құрылымы.....	143
§6 Сөз шеңбері. Теріске шығару.....	144
§7 Сөздің аяқталуы.....	146
§8 Стыльдің сапасы.....	147
§9 Сөздің құрылысы.....	149
§10 Сотта сөз сөйлеудің композициялы-қисындық құрылысы.....	151
§11 Айыптап сөз сөйлеу: жалпы ерекшеліктері, құрылысы.....	154
§12 Қылмыстың заңның саралануы.....	158
§13 Қорғап сөз сөйлеу: жалпы ерекшеліктері, құрылысы.....	162
Білімгерлердің сот риторикасы пәні бойынша өзіндік дайындалуына арналған сұрақтар және әдебиеттер.....	170
Глосарий.....	178
Сот риторикасынан тест сұрақтары.....	181

Е.Ш. ДҮСПОВ, Т.Е.УРАЗЫМБЕТОВ

Оқу құралы

СОТ РИТОРИКАСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

261

Компьютерлік қалыптаушы С.Д. Шудабаева
Мұқабаның дизайнері В.В. Пеньков

Басуға қол қойылды 27.04.2015.ж.
Әріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/16
Офсетті қағаз. Таралымы 500 дана. Ш.т.б.16.9. Тапсырыс № 00765

КАО баспа бөлімі.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
040009 Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а